БІБЛІОТЕКА
ОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
I

06
40

Михайло Грушевський.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ,

приладжена до програми вищих початкових шкіл і низших кляс шкіл середніх.

2/35

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОГО ВІДДІЛУ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЯЛЬНОЇ
НАРОДНЬОЇ УПРАВИ.

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВ. Т-ВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Кам'янець на Поділлю
1919.

Т3(24и)

Україна до заснування Київської держави.

1. **Про історію й її засоби.** Історія самим словом своїм означає розвідку, відомість, оповіданнє. Се грецьке слово, того самого кореня, як наше—відати, відомість, а прикладалося воно перед усім до оповідання про минувшину свого краю і народу. Такі оповідання повелись у людей з давен-давна. Ще тільки приходили до свідомости, збивались у громади та племена, а вже у них були оповідання про те, звідки пішло їх поколінне, які були з ним пригоди, хто прислужився йому з давніх часів. На таких оповіданнях спирались ріжні звичаї та правила, яких пильнували старші, повага володіннє ватажків та старшини. Тому вони всіми силами пильнували, щоб сі сповідання не забувались, а передавались з рода в рід. Старалися щоб їх на пам'ять учили підлітки та молоді люде і передавали потім у дальше поколінне. Добирали й ріжних способів на те, щоб сі оповідання передавалися з роду в рід по можливости вірно й незмінно.

Звичайна пам'ять людська не держить подій довшеяк два-три покоління, а далі починає мішати, коли се оповіданнє навмисне не прибрано в якусь трівку форму, наприклад, в пісню або в вірші, призначені для запам'ятування. Уложене в форму віршу або пісні і вивчене на пам'ять затримується довго, без великих змін. Коли вивчать дітей замолоду, вони пам'ятають до старости, вчать дітей і внуків. А крім того з'являються й спеціяльні співці з гострою вишколеною памятю, які чи то з любови до сих пісень, чи тому що через якесь каліцтво не можуть промишляти чимсь іншим, займаються тим, що вчаться всіх пісень, які є в їх племени, та вчать дітей—от як були у нас на Україні кобзарі та лірники. Оповідання про старовину укладають в такі пісні й передаються в них ціді віки.

Так повелося з давніх часів. Але все такі пісня не так тс певно заховує пам'ять про старовину на довгі часи. Співці одно забувають, друге зміняють. Мішають до купи ріжні оповідання, або додають від себе, щоб виходило краще. Певнійше стало, як з ріжних значків, що робились для пам'яти, та ріжних малюнків, якими записувались теж для запам'ятування ріжні події, виробилось таке письмо, що ним можна було записати що хоч докладно й тр'вко. Бо записувати події малюнком люде почали дуже рано, та тільки з того не було великої користи, поки то був тільки малюнок. Так от і тепер народи, що не знають письма, події малюють. Хоче хтось записати як на їх громаду напали вороги, забрали худобу, а вони їх на переправі догонили, відбили худобу, а двох напастників вбили. От і малює фігурки ворогів, скільки їх було, худобу, скільки якої було, представляє лініями ріку, фігурки ворогів, як вони падають, і так далі. Розібрати такий малюнок, коли він і зацілів через кілька сот літ, буває часом дуже не легко, та й багато такого буває, що його змалювати далеко труднійше. Краще діло стало, коли з фігурок виробилось письмо, котрим можна було записувати все докладно, і події стали записуватись сучасниками, тими що самі події ті переживали. Такими записками, зробленими трівким письмом, на камені, металю чи на цеглі стало можливим передавати пам'ять про події через довгий ряд поколінь незміненою й чистою. Записки та написи сучасників дали тверду основу для відомостей про давнину.

Але ті люде, що брались до збирання до купи відомостей про старовину—того що ми звемо історією, звичайно не трималися самих сучасних записей, бо їх бувало небагато, а додавали і з пісень, і з оповідань усяких, що доводилось їм чути, і пильнували не так того, щоб було вірно, як воно було, а щоб оповіданне було гарне, цікаве, давало людям науку життя. Тим старі історичні писання ріжняться від теперішніх, бо тепер те, що брали на себе старинні історики, полишається красному письменству. Та все таки як би ми мали всі праці старинних істориків, то вони дали б нам добре поняттє про ста-

ринне життє: нинішні історики вміли б вибрати з них те, що належить до історії, а що до красного письменства. Старші історичні праці служили підставою для пізнійших; нові історики, переймаючи від старших, додавали до них оповідання про події пізнійші. Як би не було перерв та прогалин у такій роботі, то історія йшла і розвивалася б неперервним ланцюгом, оповідаючи про всі часи повно і докладно. Одначе на ділі воно ніколи не обходилося без прогалин і перерв. Часто пропадали й старі записки й старі історичні оповідання. Та й у ріжних народів ріжно починалося й письменство, й списуванне оповідань про події, і через те не у всіх народів історія однаково давня і однаково повна.

В наших сторонах письменство почало ширитися тоді, як почало ширитися християнство. З того часу могли вже бути ріжні записки, і потім з сих записок де-що і використано, як списувано оповідання про давнійше життє в наших краях. Одначе з початку записок тих було мало і події більше описувано з пам'яти. Для ранійшого часу де-що знаємо з писань інших народів, у яких письменство й історія розвинулися раніше, особливо від письменників грецьких, а також і від римських, арабських, а нарешті й німецьких. Найдавнійші звістки про наші сторони починаються приблизно 2500 років тому. Але се звістки тільки про чорноморське побереже, де ще тоді нашого народу не було, а про наш нарід письменні звістки у чужих народів починаються тисячу літ пізнійше,— 1500 років тому. Се зветься початок історичних часів—доки сягають писані звістки людські. Для нашого народу се значить півтори тисячі літ назад, або п'ятьдесять людських поколін, рахуючи коло 30 літ на людське покоління. А для декотрих приморських частин нашого краю—се дві з половиною тисячі літ, або трохи більше.

2. Перед-історичне життє. Півтори, або дві з половиною тисячі літ се, як на життє одної людини, час дуже довгий. Але як порівняти взагалі з людським життєм, від коли почали жити люде на землі, чи в наших таки сторонах—се час дуже короткий. Почалось життє людське так давно, що його

не тільки в сотні або тисячі років, але і в сотню тисяч літ не вбереш. Трудно його взагалі в наш звичайний рахунок взяти, можна тільки сказати, що дуже й дуже воно давне, так що против нього наші дві тисячі літ історичного життя— се свіжа минувшина проти давньої старовини. Одні рахують людське житте на землі на 500 тисяч літ, інші на мілійон, а таки, кажу, того на наш рахунок не можна добре перевести І то все часи перед-історичні: з них не зісталося ніяких писаних звісток, і про те, як жилось тоді людям, можна зміркувати по ріжних слідах людського життя, що знаходяться припадком: ріжні вироби людські, струмент, посуда, угіле від огнищ, сліди житла людського, їжі (кістки й відпадки всякі), та по інших останках давнього життя.

Про де-що можна зміркувати з тих давніх звичаїв, які ще тепер між людьми держаться, або описуються в старих книгах; такі звичаї живуть часом несказано довго: вже люде й не знають, для чого вони саме так роблять, кажуть тільки, що „так годиться“, що так їх батьки робили, то й вони роблять.

Потім можна не одно дорозумітися з самої мови—звідки те або се слово взялося. Наприклад, слово руда значить тепер породу камінну з металічною примішкою, але саме се слово значить властиво мідь, а се через те, що мідь люде знали з усіх металів найперше. Або, напр., в давніх часах у нас слово скот значило гроші, маєток, тому що за давніх часів людське багацтво було в худобі, і за худобу все міняли або купували.

Нарешті, немало можна зрозуміти й виміркувати з життя і порядків тих народів, які припізнились у своїм розвою й звуться неправильно некультурними або дикими. Де-котрі з них дожили до наших часів в такім стані, як предки наші жили кілька тисяч літ тому: не мають знаряддя металічного, не знають ніякого посуду, не сіють збіжа. Придивляючись до того життя, можна не одно зміркувати, як виглядало колишнє житте чи у нас чи у інших культурних народів.

От помічаючи та розбираючи те все, наука вийшла далеко за межі писаних звісток, по-за-границю історичних часів

в глибини перед-історичні. Вже вона може досить докладно хоч і з-дебільшого тільки, сказати, як розвивалося людське, житте тому десять, двадцять, тридцять тисяч літ. Знаючи, як взагалі йшло людське житте, можемо міркувати, як жилось в наших краях в тій чи інший добі, як жили й господарили наші предки, як ще не знали ні заліза, ні інших металів, як ще не вміли сіяти хліба, як не мали домашньої худоби; яку біду терпіли вони тоді і як поволі доходили кращого і лекшого життя.

Минувшину нашого краю найкраще оповідає нам сама земля. Буває часом, де ріка глибоко вріжеться в високий беріг і відкриє стрімку кручу,—цікаві річи можна побачити на такім урвищу, і хто вміє розуміти їх, як по книзі прочитає по них історію землі і того життя, що на ній розвивалось і миналось.

На самім верху побачить він чорну землю від перегною трави і всякої ростини, часом і якісь сліди людського життя, якісь загублені річи. Се найновійший шар, званий в науці „наносом“ (алювієм). Під ним шар жовтої глини, глею, або льосу, як її звуть по ученому; буває часом і кілька шарів ріжної глини, розділених між собою верствами піску або каміння. Се так звані „розмивні“, ділювіальні верстви, що утворилися з каміння через звітреннє і розмиваннє їх великими водами сніжними та дощовими. В таких верствах часом доведеться побачити великі кости, зуби й інші останки давніх звірів, або угіле, кремінці та кістки, оброблені рукою чоловіка. Під тим лежать шари вапнистого каміння, легкого, губковатого, з ріжними черепашками в нім, що утворилися в неглибокій воді солодкій чи солоній. Се так звані верстви третичні. Далі часом покажеться чиста крейда—останок давнього глибокого моря, рябі рухляки, а ще далі—верства камінного угля. На останку ж, на споді, буде мертвий твердий камінь, стоплений огнем ще з тих часів, як земля була гаряча і застигла зверху, вкриваючися твердою камінною корою.

По сих ріжних верствах каміння, глин, пісків, по ріжних останках ростин і звірят учений скаже, чи було тоді

на сім місці море чи суша; покаже, які ростини росли і які звірі водились, як виглядали, й чим живилися.

Великі зміни переходила кожна сторона. Де тепер сухий степ, там хвилювало колись глибоке море, водилися ріжні морські живини; потім, як дно підіймалося, вода спливала, а від останків ріжних живин, що колись жили в морі, лишилися купи кісток, черепашок, які збивалося з часом у верству каміння-вапняка. Їх зносив намул рік або порох вітрів, наростав цілими шарами погній від усяких ростин та живин, і з того творилася чорна земля.

З тих останків можна знати, що тоді, як починалося людське життє на землі, море спливало з наших сторін. Давнійше воно покривало майже цілу Україну, а під кінець третичної доби вже мало що виступало за теперішні береги моря Чорного, Азовського і Каспійського. Сі три моря були одним морем, як ще й тепер знати по великих млаках (солончаках) між Азовським і Каспійським морем та інших слідах. Гори Карпатські, Кримські, Кавказькі підіймалися поволі над рівниною, і так на початку ділювіальної доби вигляд нашого краю вже значно наблизився до теперішнього. Але мав він іще перебути одну переміну, яка сильно відбилась на його життю і вигляді, а були то ледові часи.

3. Перші людські сліди на нашій землі. В першій половині третичної доби в Європі було так гаряче, як тепер в центральній Африці. Ростинність була незвичайно буйна, роскішна—буйнійша ніж в теперішніх гарячих краях. Звіря всякого земноводного було страшенно багато, великого, чудацького; ті звірі позникали, тільки в землі полишалися їх кости: були то велетеньскі ящірки, ріжні роди слонів, величезні птиці.

Але де-далі повітрє ставало холоднійше. Ті ростини та звірі, що не могли жити в холоднім краю, зникали, а зіставалися такі, що приспособились до холоднійшого повітря, як мохнаті слони-мамути або волохаті носороги. Далі від вохкости та холоду почала земля зовсім замерзати. На півночи велика сила леду збиралася в теперішній Швеції й Фінляндії

й звідти все поширювалася, поступаючи далі на полудне. На якийсь час сі вічні леди, що лежали цілі сотні й тисячі літ, захопили й північну частину нашого краю. Життє зникло тут. Але потім повітрє потепліло, леди стопилися і уступилися на північ. Слідом від них зісталися великі шари глинистого намулу, що наносила вода, як топилися ті величезні леди, зісталися верстви піску і каміння, принесеного ледом, і широкі та глибокі річні долини, що продерли води з-під тих ледівців.

От з тих часів, як леди уступалися з наших сторін, маємо перші сліди людського життя в наших сторонах. У нас ті сліди досить рідко трапляються, рідше ніж у Франції або й Німеччині, бо там люде жили в сухих камінних печерах, де могли ціло заховатися і кости і ріжні останки їх життя. У нас же тих кам'яних печер мало, а на вільнім місці рідко де могли долежати до наших часів ті останки. Цілі ж десятки тисяч літ минуло з того часу. Проте як на се стали пильнійше вважати, викривається тих слідів все більше і у нас.

Найдавнійші сліди людського життя на Україні, які маємо досі, викрито в Київі. Їх знайдено, копаючи глину на цеглу. Лежать вони тут під сподом грубого шару жовтої глини, в верстві піску, 6-10 сажнів під землею, займаючи велику просторонь (коло десятини). На споді велика сила костей мамута—знайшлося більше як сто самих тільки сікачів (кликів); вище кости інших звірів, що давно вже перевелися: льва, гієни, ведмедя печерного. Де-котрі кости обпалені, розбиті й інші сліди людської руки мають на собі; поміж кістками угіле, кремінний струмент, яким тодішній чоловік орудував. Сим нахідкам рахують 30 тисяч літ і більше.

Трохи новійша оселя людська знайшлася недавно над Десною в Чернигівщині. Тут вона лежить між двома шарами жовтої глини, в верстві каміння, нанесеного ледами.

Ще молодша нахідка з над Удаю, на Полтавщині: вона лежить поверх шару жовтої глини, коли вже стекла вода від ледів.

Таким чином сі найзначнійші і добре обгляпені находки дають сліди чоловіка з довгих часів, з доби ледової і після неї. Прирівнюючи їх до находок з Західньої Европи, далеко багатійших, можемо знати, як жив тодішній чоловік на нашій землі.

Чи жив чоловік в теплій третичній добі, принаймні в її останніх часах, про се дослідники багато спорилися новійшими часами, але питанне зісталося невиясненим. Чоловікові, коли він жив тоді, не тяжко було прогодуватись і прожити, бо багато було наоколо і всяких овочів, і риби і звірини, і може бути, що житте не вишколило його і не навчило, як пізнійші тяжші часи, і через те власне трудно знайти слід його життя. Потім його сліди через те й стає можливим пізнати, що чоловік уже багато навчився і піднявся над рівенем звірячого життя.

Першим таким великим здобутком чоловіка, який можемо помітити було уживанне огню. Досі не знаємо чоловіка в такім стані, де б він не знав і не уживав огню; можна сказати, чоловік і став людиною тільки від того часу, як він став уживати огонь. Се знатте внесло величезні переміни в його житте і незмірно підняло його над звірем, від котрого він також боронивсь огнем.

Другою такою важною прикметою людського побуту було уживанне штучно виробленого знарядя. Мавпа також уживає і каменя і палиці до оборони; прикмета чоловіка—що він штучно виробляє для своєї потреби знаряди з дерева, кости, каміння—чи то для свого господарського ужитку, чи як зброї для нападу і оборони. Сліди уживання огню і сліди оброблення каміння або кости—се найдавнійші сліди, в яких себе виявляє первісний чоловік перед нашими очима. На його виробах з каміння і кости можемо слідити за його поступами в майстерстві, в культурі; понад се з найранійших часів людського життя майже нічого й не маємо.

Чоловік починає з каміння, загостреного кількома ударами—він уживає його просто з руки, а сей загострений камінь збільшує силу удару його кулака. Але згодом на місце

сього єдиного знаряда являються ріжні, інакшої форми і інашкого виробу, що служать як списи, як молотки або сокіри, насаджені на держально, як ножі або скрібнички для виправлювання шкіри або віддирання м'яса від кости. Найкрайще до сього служив кремінь: зручними ударами легко було оббити його й надати потрібну форму і гострі вістря. Згодом чоловік не вдоволявся вже сим, що тільки з грубшого надавав кремінню потрібну форму, а дрібними ударами виправлював вістря, так тоненько не раз, що аж дивно се бачити в такім ще дикім побуті.

Кістяні знаряди також що далі, то стають більше ріжнородними і на них маємо перші твори людського мистецтва: не раз бачимо на них різблені подоби людські й звірячі— диких коней, оленів, мамутів, не раз потраплені вони надзвичайно добре і зручно.

Кости людей, які заховалися з тих часів, показують, що вже тоді було кілька пород або рас людських. Люде загалом визначались великою силою фізичною, будовою тіла кріпкою, але тяжкою. Голова виявляла малий духовий розвиток сих людей—мале, скісне чоло, зате страшно сильні щелепи. Судячи по рисунках, тіло сих людей ще було вкрите буйним волоссєм.

4. Стара й нова кам'яна культура. Тяжкі були початки людської культури, трудно і поволі давались людині її перші здобутки. Найстарша людська культура, так званої старої кам'яної доби (або грецькою назвою—палєолітичної), що розвивалася протягом довгих десятків тисяч літ ділювіальної доби, все такі зісталась дуже невисокою. Люде тодішні були бродячими звіроловами і рибалками, як теперішні американські Індіани й Австралійці. Вони жили невеликими племенами— родами. Громадське житте і духова культура—вірування, релігія, творчість були ще дуже мало розвинені, обстанова господарська—так само. Не знали іншої одежі крім звірячої шкіри. Не робили ніякого штучного житла, користали з печер, де вони були, щоб ховатись від холоду, дощу і снігу (такі кам'яні печери, де вони були, заховали особливо багаті

пам'ятки тодішнього життя: останки їжі, ріжних знарядів, рисунки на стінах і кости самих людей). Люде не мали ще домашніх звірят, не знали вирощувати собі їжу—все се принесла тільки молодша, нова кам'яна культура алювіальної доби.

На землі тоді знов потепліло, ледівці топилися, маліли, задержувалися тільки або на високих горах або на далекій півночи. Величезні води, що текли з них, коли топилися сі страшенні маси леду, стекли в річні долини, зіставивши по собі грубі верстви родючої глини. Світ звірячий і ростинний розширявся по визволених від леду просторах все далі на північ. Обставини життя ставали лекші для чоловіка.

Пройшовши сувору школу ледової доби, яку можна порівняти до теперішнього життя на далекій півночи, рід людський швидко розмножався в нових, лекших обставинах, і сильно поступав в свій культурі. Доба нової кам'яної культури в порівнянню з попередньою дуже коротка: вона рахується кількома тисячоліттями, тим часом як доба старої кам'яної культури тяглася десятки тисяч літ. Одначе в новій кам'яній добі чоловік робить в порівнянню з попередньою незвичайно великі і швидкі поступи—як у майстерстві, так і в господарстві, в вигоді свого побуту і в своїм громадськім і духовнім життю. Довга, повільна доба палеоліту приготовила швидкий поступ неолітичної, а потім металічної доби.

Камінь все ще зістався головним культурним матеріялом, з котрого чоловік майстрував собі всякий струмент; але вироби з каміня і кости стають далеко ріжнороднійші і доходять неймовірної тонкости і акуратности в роботі, стають через те далеко користнійшими для своєї мети. Неолітичні списи, стріли, сокіри, булави, ножі, пили, кістяні шпильки, голки дивують незвичайною делікатністю і красотою своєї роботи. Поруч кременя уживаються інші камінні породи, нераз привезені здалека. Розвивається очевидно спеціальне ремесло з виробу сих знарядів: в певних місцях, особливо де був на місці придатний камінь, з'являються цілі великі робітні, які працюють на цілу околицю.

Чоловік не вдовольняється вже припадковим захистом в печері: він починає робити собі штучне житло, там де не має натурального, не хоче мокнути і мерзнути на морозі. Він викопує штучні печери, корідори і комірки в грубих верствах глини; робить землянки, викопуючи ями і накриваючи їх зверху деревляною покрівлею; будує цілі хижі з дерева або ріща обмазаного глиною. Щоб захистити себе від звіря він місцями ставить такі хати на воді, на палях, забитих в дно, і покритих зверху помостом; рухомий місток сполучає таку оселю на палях з берегом, і коли його звести, з берега не можна дістатись до оселі. Подібні оселі на палях, з такою ж метою, будуються часом і на землі.

Всі хати сі ще дуже тісні й неохайні, але в них з'являється вже перший посуд—глиняні миски і горнята, виліплені з руки, і в них можна варити, кидаючи до них розжарене на огні каміннє. Чоловік не вдовольняється також і простою шкірою для одіння, у нього тепер уже есть правдива одежа, зшита з шкір жилами, кістяною голкою, а далі—і з вовняної чи рослинної тканини. Бо жінки вже зачинають прясти вовну, плести і ткати грубу тканину з неї або з рослинного лика.

Люде й годуються тепер краще ніж давнійше. З'являються домашні звірята. Першим була собака, одомашнена дуже рано,—помічниця чоловіка на ловах. Потім одомашнюється вівця, коза, свиня, ще пізнійше корова. Завівши се господарство, люде вже не мають такої небезпеки частого голодування, як давнійше, коли вони живилися звіриною та рибою: у них дома есть запас м'яса. Коли ж ся худоба відгодовується на кращій паші, люде годуються також її молоком. Користуються її вовною і шкірою.

Починається також потроху і хліборобство з огородництвом: люде, головно жінки, починають пересаджувати в сусідство своїх садиб рослини з їдобним коріннєм, листєм, зерном, засівають сі зерна і вирощують в більших масах, розтерають на камінних зернотерках, які згодом вироблюються в ручні жорна. На огнищу з'являється каша, куліш і спечені з грубо

розмеленого зерна хліби чи пампухи. Все се головно жіноча робота, тим часом як чоловіки далі ходять на лови, пасуть худобу і воюють.

Маючи поживу подостатком і більш забезпечену, люде можуть вирощувати більше дітей, жити великими сім'ями, не розбредаючися нарізно, як в давнійшім звіроловськім побуті. Ті племена, у яких головна вага господарства лежить в стадах худоби, кочують з ними, переходячи з паші на пашу. Ті, у яких розвивається більше хліборобство, живуть осіло; вони більш цінять згоду і спокій, тим часом як скотарі-кочовники більш воєвничі й залюбки нападають на хліборобські оселі. У тих і сих творяться ширші союзи родів і осель. Для оборони насипають округ своїх осель вали, для захисту в небезпечну хвилину роблять укріплення. Виробляються певні визначні своїм багацтвом і впливами роди—династії. Поруч воєнних стріч розвиваються ширші торговельні зносини. З далеких країв привозиться зброя з кращих родів каменя, гарні раковини для окраси, а потім і металічні вироби.

Про розвій духовного життя свідчать особливо похоронні обряди: останки давніх могил відкривають їх перед нами. Бачимо, що для мерців споряжають осібні посмертні житла, де і ховають їх з певними церемоніями, наділивши всім потрібним для посмертного життя. У нас, наприклад, покійників ховали часом в камінних скринях, зложених з плит, часом в ямах, насипаючи над ними високі могили. Іноді закопували тіло цілим, іноді палили його на огні, а потім попіл і недогарки складали в глиняний горщик і закопували в землю. При небіжчику клали часом де-що з його річей та ріжну страву в горнятках. Часто його тіло мастили чи посипали червоним порошком (охрою), і той порошок осідав на костях, коли тіло згнило. Такі могили з червоними кістками йдуть через усі степи наші від Кубани до Бесарабії. Видно, що й тоді червоний колір став уже кольором жалю, як пізнійше мерців накривали червоною китайкою.

Без сумніву були вже тоді також і певні вірування в живих духів предків, які мають божеську силу, і інші більші

й менші божеські єства. Про них, про початок світу й людей складалися й передавалися з роду в рід перекази, укладалися молитви і пісні.

Хоч ся новійша кам'яна культура не тяглася так довго як старша, але слідами її повна майже вся земля наша. Видно, що намножилося вже людей, тай сліди їх життя стали замітнійші: легко їх пізнати, не те що якусь давнійшу кремінняку, що й не зміркуєш, чи її рука людська обробила, чи вона сама так одкололась. З сих часів майже скрізь знаходиться ріжний струмент, посуда глиняна, могили людські, а місцями сліди великих осель: хати, робітні, де вироблявся всякий струмент, або городища, де ховалися тодішні люди в небезпечну хвилю; такі городища бувають досить великі—значить і людей коло них жило багато.

5. Мідь, бронза і залізо. Особливо цікаве життя з'являється в нашім краю при самім кінці неолітичної культури, коли в наші сторони починають заходити з полудневих країв перші металічні вироби. Тодішні люде жили в хатках деревляних або плетених з хворосту і вимащених глиною, а дуже любувалися в глиняній посудині всяких дивних форм, розмальованій пишними везерунками, червоними, білими, рудими, ріжно-кольоровими. Аж дивно й неймовірно бачити таку гарну посудину в часах таких давніх, коли люде, як-то кажуть, ще тільки з дикого життя виходили. Але се житте вже далеко відійшло від дикого.

Крім всякої посудини в сих глиняних мазанках дуже часто трапляються глиняні, добре випалені ляльки—фігурки чоловіків, жінок, ріжної худоби. Струмент в сих оселях ще кремінний, але зрідка залетить часом і якийсь мідяний, або бронзовий.

Такі оселі йдуть від Дніпра, з під Київа через Київщину на Поділля, в Галичину і далі на Волощину (Молдаву) і в Балканські сторони.

Видко, що якийсь рух, якась культурна хвиля велика прокотилася по сих сторонах: переселялись якісь народи, або ширилися нові знання і майстерства, мистецькі замилування.

Се не тільки у нас. Скрізь поширенне металів робить великі зміни в життю. Поява металів призводить величезний переворот в майстерстві, в усякім рукомеслі й роботі, тому що з металічними знарядами можна багато зробити такого, що дуже трудно добитися з камінем та кісткою. Але не тільки се,—вона приводить до великих перемін в життю громадськім.

Озброєні металічною зброєю племена здобувають перевагу над племенами, які не мають іще металічної зброї; металічна техника відкриває широке, просто таки безконечне поле всяким винаходам і поступам воєнної штуки і дає воєвничим племенам небувалу перед тим змогу розвивати воєнну силу. З сього часу починаються великі імперії, незвісні перед тим початки великих завоювань.

З другого боку потреба в металях вносить небувале перед тим оживленнє в торговельні зносини і звязки. Виникає промисел мандрівних купців і ремісників, які мандрують з металічними виробами в некультурні краї, як сучасні купці-промисловці серед диких племен Сибири або Океанії. Та й між культурними народами обмін металями викликає незвичайно живі зносини і звязки, бо ріжні металі стрічаються не скрізь, а тільки в певних місцях, і майже кожний край потрібує якогось довозу.

Першим з металів пізнали мідь, бо мідяна руда найбільш замітна і легка до оброблення. Але мідь добра для ріжних окрас, до зброї ж і всякого струменту не здатна, бо занадто мягка і не може зробити конкуренції кремінню. Тільки з домішкою цини *), приблизно одної части цини на дев'ять частей міди виходить металь незвичайно міцний—так звана бронза, здатна на всякі вироби, на всякий струмент і зброю, і властиво від бронзи починається металічна техніка. Бронзовий меч, ніж, спис—се страшна зброя, з якою починають свої завоювання воєвничі народи. З другого боку—цина металь рідкий, який майже не стрічається в одних краях з мідею, тому добуванне

*) Цина—по росийськи олово, латинське stannum. У нас олово значить plumbum, свинець по росийськи.

35256.

і довіз цини для бронзи викликає далекі подорожи і жваві торговельні зносини.

За міддю і циною приходить золото, важне не так своїм ужитком в техниці (має значіннє головно в виробах мистецьких, золотницьких), як тим, що вносить в культуру і житте людське новий елемент вартости, незвичайно високої, при малих розмірах і здатности до перевозу і переховку, майже незмінного і вічного.

За мідею, циною і золотом проходять молодші металі: залізо, олово і срібло. З них незвичайну вагу має залізо, ще більше від бронзи придатне до всякого знаряду, а при тім далеко дешевше, далеко частіше в природі і в де-яких родах руди дуже легке до добування. Тільки з залізом металь стає приступним для широких кругів людности—стає демократичним.

Се поширенне металів ішло одначе дуже неодинаково у ріжних народів, як і взагалі культурні поступи неодинакові були в ріжних краях. Се залежало перед усім від природних обставин, в яких жили народи—від більшої або меншої легкости прожитку, густоти залюднення, розвитку зносин і громадських організацій. В сприятливих обставинах народи розвивались і поступали, становились здібними і незвичайно здатними до розвитку і поступів, в несприятливих тупіли і вироджувались. Де-які племена дожили й до наших часів з засобами камінної культури, в таких формах життя і господарства, які були за часів палеоліту. Інші застрягли в формах скотарского життя, які інші народи пережили ще при кінці камінної культури і на початках металічної. Народи побережжа Середземного моря, де незвичайно легко розвивались усякі торговельні і культурні звязки, завдяки нетрудному подорожуванню, на цілі тисячоліття опережали своїми культурними поступами народи, що сиділи в глибині европейського суходолу, відгорожені від світу неперехідними лісами, болотами, горами. На середземнім побережжу була вже в повній силі металічна культура, цвіли торговельні міста, організовані держави, коли у нас, тай у західній Європі народи ще сиділи глибоко в культурі камінній, в роздробленню родово-племінного побуту.

Львів. Бібліотека АН. УРСР
Львівська державна наукова бібліотека
№ 1486

В наші сторони мідь і бронза приходили з полудня, з дунайських країв і з чорноморського побережжа; в наших краях не видно, щоб добували мідь на місці, тому бронза поширювалась тільки на морськім побережжу, та по більших торговельних дорогах, а в глухіші краї мало заходила, тим більше, що була дорога. Перше ніж бронза поширилася у нас на добре, стали приходити вже залізні вироби, далеко міцніші, а головно що дешевші.

Залізна руда у нас єсть на ріжних місцях, витоплювати з неї залізо досить легко, тому залізо з часом пішло в народній ужиток, але дуже не скоро. В сторонах близших до Середземного моря давно вже встигли розвинутися всякі вироби бронзові, а потім залізні, а в наших краях все ще головно орудували деревом та каміннем. Тільки в сусідстві великих торгових шляхів знали металі, а далі відти були вони рідкі, зіставалися предметом роскішним, знаним тільки людям багатим, а нарід дуже довго жив іще в камяній культурі, коли в інших сторонах камінь уже давно вийшов з життя.

Міркуючи з стилю, себ-то з форм і фасонів виробів, і з інших обставин, можна догадуватися, що в тих часах ранньої металічної культури всякі культурні впливи, всякі новини і відомости, нові вироби і нові форми приходили в наші сторони кількома дорогами. Ішли з полудня, з чорноморського побережжа, куди йшли всякі новини з Азії і з Середземного моря, також з передньої Азії, з Туркестану і теперішньої Персії, через чорноморські степи; йшли з дунайських країв— теперішньої Угорщини, та з альпійських країв, де розвинулося всяке мистецтво під впливами середземними. Нарешті переймали наші предки дуже багато з заходу, від Німців: на се добре показують ріжні назви в старій мові нашій, перейняті з мови німецької; а Німці переймали від Римлян і Кельтів— знов таки з впливів середземних. З тих сторін, ріжними дорогами (особливо по ріках) ширилися нові вироби і знання в наших сторонах, заходячи помалу в глухіші сторони. А найкраще нам відомо те, що йшло в наші сторони з Чорноморя, з грецьких кольоній.

6. Грецькі кольонії і степові народи на Україні. Починаючи тому років дві з половиною тисячі і трохи раніше на чорноморськім побережжу стали осідати Греки, що виходили сюди з ріжних своїх городів, тікаючи від усобиць і війн, шукаючи спокою та прожитку в сих сторонах. Сюди вже давніше приїздили торгувати їх земляки, привозячи ріжний крам з своїх країв та вимінюючи на всяку всячину в наших сторонах, а з часом осідали тут і на мешканнє. Так з'явилися грецькі городи—кольонії на нашім побережжу, з котрих найславніша була Ольбія на лимані Дніпра. Осідаючи на нашім побережжу, заводили вони всяке господарство, сіяли збіже, садили виногради, ловили рибу, а заразом вели й торговлю з сусідніми народами, які тут мешкали. Продавали їм грецьке вино і оливу, грецькі матерії й ріжні убори, чудові вироби з золота і срібла, прегарну грецьку посуду, росписану ріжними малюнками. А за се діставали від них збіже і шкури, міхи ріжні й інші товари їх краю, а особливо людей, невільників, і відвозили се на продаж в свої грецькі сторони.

Грецькі купці їздили з своїми товарами далеко в глибину краю, і ріжні грецькі вироби заходили далеко на північ: в Київщині, в Полтавщині, в Харківщині можна побачити в старих могилах гроші сих чорноморських городів, грецьку глиняну посуду від вина й оливи, грецькі вази і ріжні вироби з золота й срібла роботи грецьких майстрів. З тими товарами йшло в наші сторони й ріжне майстерство грецьке. Народи, що жили тут, набиралися разом з товарами і ріжних відомостей та умілостей від Греків, великих майстрів тодішнього світу, а навіть переймали грецькі звичаї та обичаї. Грецький письменник, що побував сам в Ольбії, оповідає таку історію одного скитського царя. Його мати була родом з грецького міста, навчила сина грецької мови й письма, і ставши царем, він любив дуже грецьке житте, часто їздив до Ольбії, і там, лишивши своїх людей на передмістю, сам з Греками жив як Грек, брав участь в їх усяких ділах, а потім вертався знову до Скитів. Поставив навіть собі в Ольбії двір і мав там жінку, все потайки від своїх людей. Та вони кінець кінцем довідались

про се, підглянули, як він святкував з Греками разом, збунтовались, настановили собі царем його брата, а його самого, добувши, вбили за те, що відцурався своїх звичаїв.

Але інші племена таки цілі переходили на грецькі обичаї, мішалися з Греками, переймали їх віру і звичаї. Так ширилися через Греків ріжні новини, умілости, ріжні знання по наших сторонах, довгі століття, поки стояли сі грецькі городи. А коли вони, шукаючи захисту від ріжних диких народів, піддались під власть великого Риму, що тоді панував над усім побережжем Середземного моря, тоді стали через грецькі городи чорноморські поширюватися також вплива і вироби римські, аж доки не впали сі чорноморські городи від походів ріжних воєвничих народів, що посунули сюди.

Греки нам прислужилися ще й тим, що від них маємо звістки про народи, які жили тоді в наших чорноморських степах.

Давніших жителів нашого Чорноморря звали вони Кімерійцями, але в тих часах ще дуже мало знали і про наші сторони, і про їх людність, і славна грецька поема Одісея описує наші сторони, як країну вічного морозу й туману:

Там Кімерійці живуть, і їх місто і ціле їх царство
Хмарами вкутане вічно й туманом, бо яснее сонце
Не поглядає на той край гарячим промінням ніколи.

В другій грецькій поемі—Іліяді є згадка про кочовників наших степів, що живляться кобилячим молоком і живуть в убожестві й правді:

славних кобилодоільців,
Молокоідів убогих, найсправедливших між людьми.

Потім у пізніших письменників маємо вже докладніші звістки про тих степовиків.

Були то ріжні племена іранського роду, як теперішні Перси; частина їх зісталася в чорноморських і кавказських степах, а з Азії прибували ще нові, бо звідти почали тиснутись до Туркестану турецькі народи з північної Азії. Одні з тих степових племен були більш хазяйновиті, сіяли збіжже і з того живились. Інші були чисті кочовники, що ходили з своїми стадами худоби, їли мясо, молоко кобиляче і сир; жили

в кибитках, як теперішні Калмики або Ногайці. Тоді, як Греки розселялись на нашім Чорноморрі, старшувала над сими племенами орда Скитів, і від неї всі сі степові племена звалися теж Скитами. Потім вона ослабла і гору взяли інші орди-Савроматів, або Сарматів, і по їх імени степові племена звалися Сарматами.

Сі головні орди, котрі старшували в степах, звичайно були дикі і воєвничі, тим і підбивали собі інших; підвласні ж були більш хазяйновиті, покірні, тому піддавалися тим дикунам. Про суворі воєнні звичаї Скитьскої орди, що панувала в степах в V віці перед Христом, багато оповідають грецькі письменники, наслухавшися про неї оповідань від чорноморських Греків, які вони дикі і нелюдські були не тільки до чужих, а й до своїх, яку силу людей різали при святах або на похоронах царських.

Але поруч із такими дикими та нелюдськими поведінками тих степовиків були у них, розуміється, і гарні звичаї. Так славилося скитське побратимство, вірність скитських приятелів, як потім наших козацьких. В таких воєвничих і диких часах велике діло було мати вірного приятеля, і кождий степовик дбав про те, щоб мати такого побратима. Знайшовши чоловіка вірного і відважного, справляв з ним обряд побратимства: в чашу з вином капали вони трохи крови з своїх рук, окунали в то свою зброю і потім пили з тої чаші, взявшися разом; по сім вважалися вже рідніщими ніж брати.

Оден грецький письменник позбирав ріжні історії про таких скитських побратимів. Він оповідає, як оден бідний Скит сватав царську доньку і коли всі женихи вихваляли свої багацтва, він похвалився, що не має стад і кибиток, але має зате двох дуже вірних побратимів; ті посміялися з нього і віддали царівну за іншого жениха, що мав золоті чаші, багато возів і великі стада—„поставили вище, каже, худобу і непотрібні чаші та тяжкі вози, як добрих людей“. Але сі доказали, що хороші побратими дорожші від того всього, бо викрали своєму побратимови царівну, а її жениха і брата вбили.

Оповідає ще він про одного побратима, як той дав вибрати собі око, щоб визволити з неволі свого приятеля, і про іншого, що бувши разом з своєю сімею і з раненим побратимом в одній хаті, як та загорілася, лишив жінку і дітей, а став ратувати товариша; жінка ледво вискочила, а одна дитина згоріла, та Скит тим не журився: дітей, каже, ще можу мати, та й не знати ще, що з них буде, а такого другого побратима, як сей товариш, що стільки разів показував мені свою любов, не знати, чи знайшов би я.

7. Словянське розселеннє. Отак у степах наших цілі століття товклися ріжні орди і племена такого роду що Скити. В горах Карпатських сиділи ріжні дрібні народи, мабуть з того ж кореня, з якого вийшли теперішні Волохи (Румини). Племена ж словянські, як можна міркувати з усього, жили тоді далі на схід і на північ—по Дніпру в Київській околиці і вище, мабуть і на Волини, і далі на північ, в Полісю, та й за Дніпром мабуть теж.

Від римських письменників знаємо, що в часах після народженя Христового, тому років 1700 або 1800, словянські селища на півночі були в сусідстві з Литовцями і Німцями і сягали тоді аж до Балтийського моря. Називають вони Словян Венедами, так, як прозивали їх Німці.

На тих своїх старих осадах словянські племена сиділи дуже довго, бог зна від яких часів. Не без того, щоб при тім, як рухались їх сусіди, не посувались на захід або полудне і якісь племена словянські. Але велике словянське розселенне наступило пізніше, тому 1500 літ, тоді, як на заході рушились німецькі племена, а на полудні в степах і на степовім пограничу Словянам зробили місце Гуни.

Німецькі племена, що мешкали коло Балтийського та Північного (Німецького) моря, здавна поширювалися звідси на полудне. Так ото скоро по Христі посунули з над Висли на полудне племена Готів. Не знайшовши собі місця близше, вони замандрували до нас аж над Чорне море. Розігнали тутешні племена й осіли по побережжу від Дунаю аж над Азовське море. Були люде воєвничі і часто ходили звідси

грабувати римські землі й грецькі міста побережні, тож і наробили тим великого шуму. Але й на них прийшла біда, коли продерлася в Европу перша турецька орда, звана Гунами. Вона розгромила і знищила ті ріжні орди, що сиділи коло Каспійського і Азовського моря, і вдарила на Готів. Готський король налякався сеї грози так, що вбив сам себе, аби не бачити розгрому свого народу. Справді, Гуни нагнали великого страху; перелякані сучасники описують їх, як незвичайно дику і нелюдську орду, мало навіть подібну до людей. Готи пробували боротись, але по перших неудачах стратили відвагу й кинулися тікати від Гунів за Дунай; інші піддалися Гунам.

Так одкрилися великі простори Слов'янам разом і на захід і на полудне, і вони в тім часі починають широко розселятися. Західні племена, з яких вийшли Поляки, Чехи, Словаки й інші, тепер майже винищені західні племена, посунули на давніші німецькі грунти, по Вислі і за Вислою. Племена полудневі, з котрих вийшли теперішні Болгари, Серби й Словинці, рушили за Карпати, на Дунай і за Дунай, в землі Балканські. Племена східно-полудневі, з котрих вийшов наш український народ, посунули з своїх старих селищ головно на полудне, в степові й пограничні з степами краї, спустошені по тій гунській бурі. Тут у перве й стрічаємо тоді звістки про наші племена зокрема, а не про все Словянство, як давніше.

Звуться вони в тодішніх писаннях Антами. Оден старинний письменник, що списував історію Готів, записав їх оповідання про те, як скоро після приходу Гунів Готам довелось воювати з Антами. В першій стрічі Анти побили Готів, але король їх не злякався, воював з ними далі, погромив, взяв в полон князя Антів Божа і старшин їх у неволю і щоб налякати Антів, казав їх страшною смертю убити, розпяти на хрестах. Але Гуни взяли потім Антів під свою оборону і приборкали Готів.

Мабуть отсе тоді Анти з Готами стрілися, рушивши в чорноморські степи, і ся війна була знаком українського роз-

селення в степах. Війна з Готами не спинила його, як не спиняли й інші стрічі та війни з тутешніми народами. Живучи серед воєвничих народів в степах, сі степові Українці, Анти, й собі привикали до воєвничого життя, ходили на розбої разом з Гунами і їх земляками Болгарами (турецькою ордою, що потім осівшися, на Балкані між Словянами, змішалася з ними й передала їм своє імя). Відзвичаювалися від хазяйства а привикали більш до війни, як потім козаки. Закинули хліборобство, жили в лихих хижах, бідно і в недостатках, не мали залізної броні, як Греки, і зброєю якою-небудь лихенькою орудували—парою списів то що. Не були звичні виступати збитою лавою, а так десь несподівано запопасти, ударити й знов розбігтися, заманюючи ворога, були великі мистці. Були проворні, на всяку біду терпеливі, чудесно вміли десь засістися, притаїтися, навіть у воді, пірнувши та дихаючи через очеретинку, як то й козаки потім робили. Тим вони дуже дивували Греків, і давались їм у знаки, ходячи за здобичею на Грецькі землі. Часами ж Греки платили їм, щоб воювали з їх ворогами. Так напускали Антів на сусідніх Словен, що жилц за Дністром і дуже докучали Грекам своїм нападами.

З нагоди одної такої війни Антів з Словенами грецький історик оповідає ріжні цікаві звістки про життє Антів і Словен і між іншим таку пригоду росказує. У Греків був оден воєвода, що дуже добре боронив візантійські землі від нападів словенських і антських; але в однім поході на Словен наложив головою, і ті знову почали грабувати візантійські краї. Та по якімсь часі оден грецький невільник, що був між Антами, росказав своему господареви, що той воєвода не вмер, а живе між Словенами, як невільник, і Словени не знають сього. Ант викупив зараз того невільника і, привівши до себе, роспитував його, чи він справді той славний воєвода. Викуплений казав, що він зовсім не Грек, а Ант зроду, тільки зветься так само як той воєвода, а попав до Словен у неволю підчас попередньої війни. Але господар йому не повірив і оповів землякам. Зібрались вони на велике віче, як мали звичай робити

у всяких важних справах, бо не мали над собою одного князя а у всім радилися громадою. На вічу наказали тому невільникові, аби не смів казати, що він не той славний воєвода, а самі оповістили грецького цісаря. Той цісар тоді намовляв Антів, щоб перейшли на грецькі грунти, й тут мешкаючи, боронили від ворогів, і за се обіцяв їм платити гроші. Анти годилися тільки з тим, щоб з ними мешкав і той ніби-то воєвода. Він поїхав в тій справі до Царгороду, але на дорозі вхопив його справжній грецький воєвода і казав забити в кайдани, як обманця, і на тім розбилися переговори цісаря з Антами.

Отак припадком щось довідуємося про наших предків тодішніх—якась отака пригода кине промінчик світла й освітить перед нами те давнє життє—як жили, з ким воювали, який устрій мали ті наші козаки в часах розселення, в VI віці по Христі.

У іншого грецького письменника з того часу заховалася звістка про боротьбу Антів з ордою Аварів, що посунула нашими степами в тім часі. Битви з ними випали нещасливо для Антів, чимало їх попало в неволю, і Авари стали пустошити землі Антів. Виручати невільників і миритися з Аварами Анти післали одного визначного чоловіка на імя Мезамира. Але той був чоловік гордий і сміливий, не стерпів каганови (старшому) аварському, відповів на його хвалькуваті слова сміло й різко. Тоді оден Болгарин, що був у кагана в ласках, став намовляти, аби того Мезамира вбити, бо він серед Антів має велику вагу і може їх підняти на Аварів. І каган послухав, убив Мезамира, а Авари почали пустошити землі Антів ще гірше.

Про сю біду від Аварів довго держалася память між українським народом. Київський літописець записав оповіданнє про те, як Обри (Авари) мучили Дулібів, українське племя, що жило на Волині; каже, що Обри запрягали в вози дулібських жінок і ними їздили. „Були сі Обри тілом великі, а умом горді, і погубив їх Бог: померли всі, і не зісталось ні одного, так що сталося прислів'є: „погинули, як Обри", каже

той літописець. Але Обри не погинули так скоро, а тільки перейшли далі на Угорщину.

8. Українські племена, та їх побут по розселенню. Отакі степові бурі, як отсей аварський погром, не могли налякати привичних до всякої біди степових Українців, і вони далі держалися в степах і посувалися все далі: на схід до Азовського моря, на захід до Дунаю.

Простору було досить, і люде осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасти з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіря в лісах, дуже коҳалися в бжільництві, особливо в лісовій стороні: бжоли водились у видовбаних в дереві дуплах (бортях), наче в уліях, так і зимували. Земля довго була неділена, та й господарили спільно великими сімями; сини не ділилися, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотніший. Ще недавно бували на Україні такі великі, неділені сімі, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Убиралися просто. Носили сорочки полотняні і штани, поверху свити, а часом ще й кереї („корзно" звалося), на ногах якісь плетені панчохи і чоботи, або постоли, на голові шапку з якоїсь шкури, або плетену.

В старих могилах з тих часів можна бачити останки вовняних і полотняних матерій, полотна льняного і конопляного, грубшого і тоншого тканння, ремінні пояси і коло пояса ножик, гребінець, шкуряна торбинка з ріжним припасом—огнивом, маленьким бруском до гостріння; на ногах невисокі гостроносі чобітки, зшиті на подошві з тонкої вичиненої шкури. У жінок намисто, нашийники (гривни), сплетені з дроту, на голові шапочки або наголовники, ушиті ріжними прикрасами, на висках висіли кільця, нашиті на ремінець; в коси вплітались також кільця—вони так і лежать рядом на кістках від висків на чоло, або від висків на груди, як лежали коси. Багаті пишалися шовковими убраннями з грецької або арабської матерії, золототканною парчею та дорогими міхами (футрами), золотими уборами, ланцюхами, дукачами, золотими

гудзиками, кованими поясами. Чужоземці хвалять тодішніх людей наших за щирість і привітність. Кажуть, що вони ласкаві до чужоземців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не сталося їм якоїсь шкоди. Жінки їх надзвичайно вірні своїм чоловікам і часто убивають себе, коли вмирає чоловік. Дуже любять свободу, не хочуть нікому служити ані бути під чиєюсь властю. Але не згідливі, не вміють слухатися чужої гадки, кожний тягне на своє, і через те бувають між ними суперечки і криваві бійки. Подібно кажуть і пізніші письменники про Українців та й інших тодішніх Словян. Кажуть, що се люде відважні й воєвничі і ніхто б не міг їм противитися, як би вони трималися одностайно.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіялися добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грім і блискавицю, сонце, зване Даждьбогом, бога Волоса, що пильнує худоби. Ім молились і жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жреців), а справляв ті молитви кождий за свій рід. Оден арабський письменник переказує нам молитву предків наших під час жнив: беруть, каже, просо в кірці, підіймають до неба й моляться: „Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер подостатку". Молилися десь в тихім місці, над водою, де чоловік найживіше відчуває подих тої таємничої сили, що оживляє природу. Ідоли богів були рідкі, мабуть по більших тільки містах. Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, се й досі задержалось на Різдво й на новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посівають зерном на щасте; усе отсе позіставалось ще з тих давніх, давніх часів, як ще наші люде не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляється між нашими людьми. Ще й тепер памятають і „мертвецький великдень," так само стародавне свято предків наших—день померших. Тодішні люде вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика,

клали йому в могилу страву й усякі річі, потрібні до прожитку; се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходилися старші з родів чи сімей на нараду, звалось отсе віче; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусіли громади слухатись. Війська не було, а як треба було боронитись, то хто був дужий, збирався з тим, що мав—чи з списом, чи з мечем, на коні, чи піший, і йшли боронитись, чи воюватись. Для оборони ставили городи; десь серед лісу чи болота, або на високім шпилю сипали вали, копали рови, аби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збірали своє майно, жінок і дітей і боронилися від ворога. Досі від тих городів позоставалося багато городищ. В спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожні, а люде жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсіди мешкали люде, особливо заможніші, багатші, купці—для безпечности: туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старшин, а інші люде до них не належали. Звалися ріжними іменами: в теперешній Чернигівщині та Полтавщині люде звалися Сіверяне, найважніші городи у них були Чернигів, Новгород-Сіверський і Переяслав. Люде коло Київа звалися Поляне, а земля та прозвалася Руською землею. Ті, що сиділи над Тетеревом і Случею, в великих лісах, звалися Деревляне. Ті, що на Волині—Дуліби. Одного спільного імени не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізніше се сталось, а саме як, зараз побачимо.

9. Про початки Київської держави. З поміж усіх українських міст найбільше й славніше був Київ. Здавна, з незапамятних часів, ще коли люде не знали заліза або міди, а робили собі списи чи сокири з каміня, жили не в хатах, а по печерах, видко, що тут жило багато людей. А се тому пе-

ред усім, що тут сходилися дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою лекше було прогодуватися, чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люде, куди треба,—сухих доріг тоді було не багато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Київом були найбільші оселі, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв з усяким товаром.

Сим богатим і торговельним людям треба було охорони: були сусіди ласі на їх товари й багацтво, що при нагоді раді були пограбувати їх добро, чи в дорозі, чи в самім Київі, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люде, особливо значніші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, воєнних. Далі все більше, і з часом так зібралося чималеньке військо в Київі, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчалось. Київське військо, дружина, як воно звалося, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й само нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади, або просто шукаючи здобичі. В тодішніх часах військо й живилося головно тим, що пограбувало або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогодувати свою дружину, київські князі й бояре ходили на сусідні волости й землі, набирали там всякої здобичи, а як ті відпрошувались, то казали собі давати що-року данину „за мир": що вони самі не будуть їх грабувати й іншим не дадуть.

Збираючи дани все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська пробувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою власть брали, під себе підбивали. Землям тим була та ніби користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони що-року зимою, вибираючи дань, а часом держали й цілий рік своїх людей, мужів, з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті

землі, князі не питали: їм треба було дани для дружини, дешевого товару для торгу. Обійшовши свої землі зимою, на весну князі й бояре разом з купцями з'їздилися в Київі і поскладавши товари на човни, везли Дніпром на Чорне море, а звідти до Царгорода (Константинополя), до Греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке корінне. Туди ж продавали невільників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдоволяючися данею з своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіялися великої здобичи; ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море й Персію.

Память про такі походи лишилася досі в піснях. От як співають в колядці:

Ой спід гори да стоять тумани,
Да то не тумани—пара з коней йде.
Ой там же військо—аж землі важко,
Ой там у війська пана немає.
Ой одзоветься зличний паниченко,
Славного отця і пані-матки:
„Я ж в тому війську та паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернигов город велю стріляти".
Ой б'є да б'є він в Чернигов город.
Там його не знали ні царі ні пани,
Винесли йому миску червінців;
Він тее взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збіраючи окуп: се память про старі походи, тільки дещо тут перемінено (от як гармати—ці пізніше додано, а тоді їх не було). В інший колядці співається, як дружина, не маючи що робити на Україні (видно не було війни під той час), вибірається в службу в грецькі краї:

Ой ходімо до ковальчика,
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла.
Ой пустимося ж на тихий Дунай,
Долів Дунаєм під Царгород:

Ой чуємо доброго пана,
Що платить добре за служеньку—
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникови, та й по шабельці.
По парі сукон, та по шапочці,
Тай по шапочці, тай по панночці.

Маючи під собою велике військо, взяли князі велику силу в самім Київі. Уже не питались вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радилися з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотіли, а хто їм противився, того сажали до вязниці або забивали. Багатим боярам—Киянам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а і всяку вигоду в торговлі. З далеких країв привозили князі й дружина ріжні товари до Київа, й київські купці перепродували їх в інші краї з великим баришем. Багато з Киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став великим містом, багатим, славним на цілий світ. Бідним людям, що правда, мало з того було потіхи: тепер люде сильні і заможні, маючи захист і оборону у князя і його дружини, не раз ще більше кривдили їх, не боячись за то собі відплати. Але бідними людьми ніхто не журився.

Князям та боярам дуже в пригоді стало, що в тім часі до нас сунуло багато воєнних людей з північних німецьких країв, найбільше з теперішньої Швеції. Вони шукали заробітку і здобичи на чужих сторонах і ставали до служби київським князям. За перших князів було їх так багато в київській дружині, що з того потім повстала думка, що вся Київська держава пішла від них. Звались у нас вони Варягами, були се добрі вояки, сміливі, охочі, а при тім нічим не звязані ні з краєм, ні з людністю: можна було хоч на чужих їх посилати, хоч на своїх людей. Тим вони були дуже в пригоді київським князям.

Так склалась держава Київська, або Руська: Київський край звався здавна руським краєм, Русию, тому київські князі теж звались руськими, київська дружина—Русинами, і ті землі, що вона з князями підбивала, до Київа прилучала—

починали теж зватись руськими, Русню. При кінці IX віку (900 літ по Різдві Христовім), вже багато земель до Київа належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сиділи родичі київського князя або бояре, з більшим або меншим полком дружини. Вони збирали дань, з того годували свою дружину, а частину посилали київському князеви; мали теж пильнувати порядку і спокою, судити людей. Траплялось одначе й так, що сі намістники самі не слухались київського князя, бунтувались, і підіймалась війна. Або люди не хотіли давати дани, і київський князь посилав військо, аби їх „примучити“, аби були послушні. Особливо се бувало тоді, як умірав київський князь, і по нім наступав новий.

10. Найдавніші князі і князь Олег. З перших часів Київської держави долетіли до нас тільки голі йменя якогось Бравлина, потім Аскольда і Дира. Про сих двох чули й наші літописці, але не вміли нічого розвідати. Те, що вони оповідають, що се були два брати, прийшли з Новгорода, ходили походом на Грецьку державу, на сам Константинополь, що у нас звався Царгородом, а потім згинули з руки Олега чи Ігоря—все мабуть їх власні здогади. Певне Аскольд і Дир не були братами, ані княжили разом, але в 860 році Русь дійсно ходила походом на Царгород, потім Греки замирились з ними й посилали свого владику проповідувати між Русинами християнську віру. Тому що на Аскольдовій могилі поставлено церкву, можна думати, що то він був київським князем тоді, як грецький владика їздив з послами на Русь і „хрестив багатьох“. Дир жив мабуть по Аскольді, та про нього нічого не памятали тоді, як писалася літопись.

Тільки князь Олег, що княжив у Київі на початках X віку, запав глибоко в пам'ять народню. Вона оповила ім'я його дивними оповіданнями, казками й піснями перенісши на нього всяку всячину, що пам'ятала з давніших часів. Кінець кінцем зробила з нього не тільки великого і вдатного войовника, а й „віщого“ чудодія, що вмів творити діла надлюдські,

міг обернутися звіром і птахом і малою комахою, і так за тим казковим чудотворцем нарешті майже зовсім зник дійсний, правдивий князь Олег, що княжив у Київі.

На щастє маємо одначе й документ з його князювання, зовсім певний, який посвідчує нам, що маємо діло не з казками, а з справжнім таки, дійсним київським князем, що княжив на початку X віку. Се умова Олега з Візантією, списана в р. 911. Маємо в літописи ще іншу його умову, але та тільки в уривках, а умова 911 року записана в літописи ціла і з неї можна знати напевно, що Олег тоді справді був князем у Київі, мав під собою велику державу, багато князів і намістників; вони сиділи по землях підвласних Київу й правили ними. Літописець каже, що сі умови були списані після вдатного походу Олега на Царгород: що він ходив з усім військом, з полками всіх підвласних племен на Константинополь; Греки, щоб не допустити його до міста, ланцюхами замкнули Босфорську протоку, але Олег їх перехитрив: сказав своїм воякам поставити човни на колеса, і коли подув вітер у вітрила, човни поїхали на колесах під сам город. Греки так налякалися, що стали проситися у Олега, аби взяв яку схоче дань, аби тільки міста не чіпав, і Олег сказав їм дати по 12 гривень, себ-то по 6 фунтів срібла на чоловіка, на свою дружину, і на князів, що по городах линилися: в Київі, в Чернигові, Переяславі й по інших городах. Велів пошити вітрила на свої човни з тих славних на цілий світ грецьких паволок, а на знак побіди над Греками повісив з своїми боярами свої щити на брамі царгородській.

Се все, розуміється, такі оповідання, в яких нема чого шукати великої правди. Але судячи з того, що в тих умовах Греки поробили великі пільги нашим князям та їх торговлі, треба гадати, що справді були перед тим якісь удатні, а для Греків дошкульні походи Руси на грецькі краї (може тільки не на сам Царгород, бо в грецьких джерелах нема про се згадки). Мабуть сі походи й змусили грецьке правительство до переговорів з Олегом і до всяких пільг руським купцям: воно позволило їм торгувати в Візантії, не платячи мита, а

ще й візантійське правительство мало їм давати все потрібне на прожиток і на дорогу. За те Олег обіцяв, що не заборонятиме своїм воякам вступати в службу цісареви.

Від арабського письменника знаємо, що замирившися з Візантією, Русь пустилася натомісць шукати здобичи на схід. На 500 човнах, по сто чоловіка на кождім, пішли вони Доном, перетяглися з Дону на Волгу, і вийшовши на море Каспійське почали грабувати полудневе побережже моря, де було чимало торговельних багатих міст. Війська на місці не було, не було кому боронити, і кілька місяців руські напастники господарили тут і грабували, як хотіли; тільки на повороті стріла їх біда, бо зробило на них засідку хозарське військо і погромило. Літопись не згадує про се, але память про сей і інші такі походи на схід зісталися в піснях про похід Олега, або Вольги на Індийське царство:

А Вольга тоді був догадливий—
З усією дружиною хороброю
На те славнеє царство на Індийськеє
Зараз з нею у похід пішов.
От дружина спить, а Вольга не спить,
Обернеться він та сірим вовком,
Біга, скаче в темнім лісі по гущавинах,
А б'є він звіря сохатого (лося),
Вовка, медвідя не пускає теж,
Барси, соболі—найлюблений шмат,
Але й зайцем, лисом не гербує теж.
Напуває та годує він дружину ту хоробрую,
Обува, одяга добрих молодців—
Носять шуби вони соболиниї,
В переміну ж шуби барсові.
Ну дружина спить, та Вольга не спить,
Він обернеться ясним соколом,
Гень далеко літа на сине море,
Б'є гусей він, білих лебедів.
А сірих, малих качок не пускає теж—
Напува та годує він дружиноньку хоробрую,
А все їжа була з переміпами.
Зачина Вольга тут ворожити:
„Гей ви удалі молодці,
Не багато і не мало вас—сім тисячів,
Чи есть серед вас такий чоловік—
Обернувся щоб він та гнідим туром,

Побіг би в те царство Індийськеє,
Провідав би про царство Індийськеє?
Тут мов лист із травою простерається,
Вся дружина його приклоняється,
Кажуть йому удатні добрі молодці:
„Ні, нема у нас такого молодця—
Окрім тебе лиш Вольги Всеславєвича".
Ну тут той Вольга Всеславєвич
Обернеться туром гнідим-золоті роги
Та й побіг він до царства Індийського:
Першим скоком скочив він цілу верству,
Скоку другого не могли знайти—
Обернувся він ясним соколом,
Полетів він до царства Індийського,
Сів на палату білокамяну,
На віконечко царя індийського—
Цар з царицею розмову ведуть,
Говорить цариця Азбяківна:
„Гей же, славний індийський цар!
Хочеш ти збиратись на Русь воювать,
А не знаєш того і не відаєш,
Як на небі місяць засяв, засвітив,
А в Київі могутний родився богатир,
І тобі то, цареви, супротивничок!"
Ну Вольга тоді—він догадливий,
Він розмову ту собі вислухав,
Обернувсь тепер горностайчиком
І побіг до комори оружної—
У тугих лукив він тетиви надкусував,
У гартовних стрілок він залізка витягував,
Все то в землю він позакопував.
Обернувсь назад ясним соколом,
Геть піднявся високо по-під небеса,
Полетів далеко у чисті поля,
До своєї дружини хороброї,
Розбудив він удалих добрих молодців:
„Гей же ви, дружинонько хоробрая!
Не час вам спать, час тепер уставать.
Та ходімо до царства Індийського".
Так прийшли до стіни білокамяної—
Геї міцна та стіна білокамяна:
Ворота у тім городі залізни,
Гаки, засови всі мідяні,
Підворотня—дорогий рибій зуб,
Хитрими вирізами вирізана,
Тільки в ті вирізи мурахови пройти.
Тут усі молодці засмутилися:

„Стратимо ми голови даремнісеньк о —
Як тут нам оті мури пройти!"
Молодий Вольга — в н догадливий,
Обернув себе він мурашиком,
Всіх своїх молодців теж мурашкам и;
Стали вже молодці на другій сторо ні,
В славнім царстві Індийському —
Обернув усіх молодцями знов,
Стали знову з зброєю своєю воєнн ою.
Тут молодцям він наказ віддає —
„Гей же ви, дружино хоробрая!
Ви ходіть по царству Індийському
Та рубайте старого й малого,
Не лишайте насіння ні трошечки,
Полишайте ви тільки лиш вибором
Не багато не мало, а сім тисячів
Самі гарні душі-дівиці.
Тут Вольга там царем зістався,
Взяв за себе царицю Азбяківну,
А дружина його хоробрая
Із дівицями тими поженилися —
Він їм золота, серебра що там вико тив!
Коней їм та корів табуни д лив —
А на каждого брата сто тисячів.

11. Ігор і Ольга. По Олегу став княжити Ігор. І знов як за часів Олега маєм його умову з Візантією та р жні звістки чужоземні з останніх років його панування — про похід на Царгород і похід на каспійські краї. Видко, що так було звичайно: перші роки князювання йшли на те, щоб скріпити своє становище, приборкавши непокірних князів і намістників, неслухняні волости і племена, а приборкавши й маючи в руках великі воєнні сили, київські князі робили походи в далекі багаті краї, шукаючи добичи і слави.

В літописи беріглись також оповідання про те, як приборкував Ігор своїх українських підданців, і голову свою положив в їх повстанню. Оповідання сі цікаві тим, що показують, як закріпляли князі свою власть над підвласними племенами, як збирали від них дань на свою дружину, як її утримували.

Літопись оповідає, що Ігор воював з Уличами і Деревлянами. Уличі довго боронились; їх город Пересічен тримався три роки і не піддавався Ігорю, але той таки вистояв під

ним три роки і здобув його: „примучив" Уличів і дав своєму воєводі Свенельду дань з них. Потім йому ж дав дань з Деревлян, що давали по чорній куні з диму (з господарства). Дружина Ігорева почала нарікати, що він занадто багато дав доходів одному Свенельдови: „тепер, казали, Свенельдові вояки посправляли собі зброю й одежу гарну, а ми ходимо голі". Тай почали намовляти Ігоря, щоб він пішов з ними у Деревлянську землю ще й собі з неї взяти: „ходім, кажуть, княже, добудеш і ти і ми". Ігор послухав, пішов з ними і вимучив від них дань ще й для себе, крім того, що взяв Свенельд для себе. Потім розохотився на ту деревлянську дань, що так послушно йому дали, та й каже дружині: „ви собі з даню ідіть до дому, а я вернуся і ще похожу". І пішов ще дань збирати, з малою дружиною, щоб не ділитися з усею дружиною і більше на свій пай дістати. (Так оповідали потім Свенельдові дружинники про Ігорову жадність). Деревляне, почувши, що Ігор знов іде з них дань брати, стратили терпець і порішили йому кінець зробити. Зібрали раду з своїм князем Малом і кажуть: „як вовк внадиться між вівці, то і все стадо виносить, як його не вбити,-так і з сим Ігорем: як не вб'ємо його, знищить нас до решти". Післали до його, щоб спамятався і дав їм спокій: „чого знов ідеш до нас? адже взяв уже всю дань!" Та він не послухав і почав збирати дань. Тоді Деревляне з міста Іскоростеня напали на його дружину і побили її, бо було її мало, а самого Ігоря вхопили і замучили люто: нахиливши верхи дерева, привязали до них Ігоря, і потім пустили, так ті дерева й роздерли Ігоря.

Зісталася в Київі по Ігорі його вдова Ольга з малим сином Святославом, і першим ділом вважала за свій обовязок піместитися за чоловіка та приборкати непокірних Деревлян. Пімета була святим ділом в тих часах: „хто не відомстить, за того Бог не відомстить", каже старе словянське прислівє, і чим тяжша була пімста, тим більше чести було местникови. В народі ходило багато оповідань про те, якими хитрими способами і як люто мстила Ольга Деревлянам за смерть чоловіка. Ольга в наших переказах стала типом, взірцем

хитрої княгині, як Олег—взірцем хитрого князя. Про Олега оповідали, як він ходив походом на Царгород і хитрощами на смерть перелякав Греків, про Ольгу—як вона їздила до грецького цісаря в гостину, як він її сватав, побачивши її красу і премудрість, а вона хитро-мудро від того сватання викрутилася, попросивши цісаря, щоб був її хрещеним батьком, а як став хрещеним батьком, не міг уже оженитися з хрещеницею: виходить, що Ольга краще знала християнські порядки, як сам цісар візантійський.

З оповідань про її пімсту над Деревлянами маємо в літописи кілька: в однім Ольга закопує в землю деревських послів, що прийшли її сватати за деревського князя, в другім каже їх спалити, післявши вимитися до лазні. В третім Ольга справляє тризну-поминки на могилі свого чоловіка, і коли Деревляне повпивалися медом, сказала своїм воякам їх побити. В іншім вона просто йде походом на Деревську землю й пустошить та нищить її, людей каже бити, інших бере в неволю, і так примучивши, накладає данину ще тяжшу, ніж було за Ігоря: дві части каже платити до київського скарбу, а одну до свого, вдовиного. З сього походу інше оповіданне знову росказує, як хитро Ольга здобула деревське місто Іскоростінь (теп. Іскорость): ніяк воно не піддавалось їй, і Ольга сказала, що не хоче вже від них нічого, тільки аби дали з двору по три голуби та по три горобці, і як ті повіривши дали, вона тих птахів роздала своїм воякам і казала попри-в'язувати їм запалений трут до ніжок: птахи з трутом полетіли під свої стріхи й запалили місто, люде почали тікати, а Ольга казала своїм воякам їх бити. Але такі оповідання про підпалюванне міста звірятами або птахами є у ріжних народів.

Так, по тодішнім поняттям, Ольга сповнила свій святий вдовин обовязок, і в памяти народній зісталася взірцем шановної жінки, що свято сповняє що до неї належить: шанує память свого чоловіка, виховує дітей, пильнує їх спадщини, мудро править державою, об'їздячи її, роблячи порядки, і не лакомиться вийти в друге хоч би й за самого цісаря грецького.

Літопись згадує, що по ріжних місцях зістались її становища і ловища, погости і міста, звані її йменнем.

В церковних кругах шанували Ольгу за те, що вона прийняла християнство, тримала при собі священника й казала поховати себе по християнському звичаю, без тризни. За се її потім признано святою.

12. Святослав і його сини. Про сина Ігоря і Ольги Святослава було так само багато оповідань народніх, як про Олега або Ольгу. Але се не хитрий чудодій, що все робить штукою, а сміліий і чесний лицар-войовник, що у всім поступає одкрито і сміливо, не шукає здобичи ні багацтва, цінить тільки славу военну і для неї одної живе. „Коли князь Святослав виріс і став чоловіком"—каже оповіданне записане в літописи,—„він почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард (леопард) і богато воював. Не возив з собою возів, ні казана, ні варив мяса, тільки порізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, підстелював на спання підклад (що під сідлом був), а в голови сідло,— такі ж були і вояки його. А як ішов на котрий край, сповіщав на перед: „іду на вас!".

І так описує літопись насамперед його похід на схід. Від арабських письменників знаємо, що тоді Русь понищила краї й торговельні городи болгарські й хозарські: Ітиль, Болгар і інші, порозганяла людей, попустошила їх оселі. Тоді стала вона сильною ногою на устю Дону і на Азовськім морю, заразом відкрила дорогу своїм походам на Каспійське море. Можна було сподіватись нових походів Руси туди, на перські-арабські городи. Але натомісць доля перекинула Святослава в балканські краї, в Болгарію: грецький цісар задумав знищити Болгарію і для того замислив напустити на неї Святослава. Намовив до того Святослава через одного Грека з Херсонесу, в Криму, і той підбив Святослава на спілку: Святослав для себе буде здобувати Болгарію, а він буде собі старати корону візантійську. Святославу ся думка дуже сподобалася: захопивши в свої руки Болгарію, та маючи в руках

Київську державу, він міг опанувати цілий Балкан та й сягнути по сам Царгород. Але й без того Болгарія була смачним куском. „Не хочеться мені в Київі жити“, каже Святослав в літописи потім, засівши в Болгарії, як його київські бояре намовляли, щоб лишив далекі краї та пильнував батьківщини,—„хочу, каже, жити в Переяславці на Дунаю (столиці болгарській)—то середина землі моєї, там всяке добро сходиться: від Греків паволоки, золото, вино, овочі ріжні, від Чехів і Угрів серебро і коні, з Руси шкіра (міхи), віск, мед і челядь“. Мусів Святослав наперед знати про те болгарське добро і тому з утіхою прийняв заклик, не здогадуючися грецьких хитрощів.

Зібравши велике військо, кинувся він на Болгарію, побив болгарське військо на Дунаю і зайнявши західню Болгарію, осівся в Переяславці

Та слідом прийшли з Київа вісти, щоб Святослав на гвалт прибував, бо орда Печенізька обступила Київ і не дає дихати. Київські бояре докоряли Святославу, що не пильнує своєї держави: „ти, княже, чужої землі шукаєш та пильнуєш, а свою покинув: трохи нас не забрали Печеніги,—і матір твою і дітей твоїх“. Намовляли його, щоб лишився в Київі, але Святослав не хотів. Прогнав Печенігів в степи і знов почав збиратися до Болгарії. Але стара Ольга, що досі правила за сина в Київі, чула, що недовго їй ходити по світу, й затримала Святослава, щоб був при її смерти. Дійсно, вмерла скоро, і Святослав посадив свого старшого сина в Київі, другого сина в Деревлянській землі, в Овручу, третього на півночі в Новгороді.

Так упорядкувавши, рушив знову до Болгарії. Літопись оповідає про сей другий похід так, як оповідано в Київі: Болгари без Святослава засіли в Переяславці й не хотіли його приймати. В битві вони почали перемагати, але Святослав підбодрив свою дружину: „Мабуть прийдеться нам тут полягти! потягнім же відважно, браття й дружино!“ Вояки схаменулися, билися відважно, прогнали Болгар і здобули місто. Потім Святослав післав до Греків сказати: хочу йти на вас і взяти город ваш, як сей узяв“. Греки схотіли його не-

рехитрувати: „ми“, кажуть, „не годні против вас стати, візьміть з нас дань на себе і на дружину свою, скажіть тільки, скільки вас есть, то ми дамо по тому числу на каждого чоловіка“. Се ж Греки робили по лукавству своему, каже літописець, а Святослав не догадався, сказав, що має війська двадцять тисяч—і то ще причислив, аби більше дани взяти, бо мав тільки десять. Греки ж зібрали сто тисяч війська і пішли на Святослава. Побачивши таку силу, військо Святославове злякалося, але він опамятав їх: „Уже, каже, нема куди дітися нам, хоч не хоч мусимо стати проти них, отже не зробим сорому землі Руській, а ляжемо тут кістьми своїми! Мертвому нема сорому, а як побіжимо, то буде нам сором! не тікаймо ж, а станьмо кріпко! я піду перед вами—як поляже моя голова, тоді промишляйте самі про себе!“ Тоді вояки крикнули: „де, княже, твоя голова поляже, там і свої зложимо!“ І вдарилися війська, і обступили Греки Русь, і сталася битва велика. Подолів Святослав і побігли Греки, а Святослав пішов під Царгород, розбиваючи по дорозі городи, що й досі стоять пусті. Тоді цісар візантийський дуже злякався, зібрав своїх бояр—радиться з ними, що робити. Радять бояри післати Святославови дарунки, спробувати, на що він охочий. Посилають золото і паволоки з чоловіком розумним, аби приглядався, як то Святослав прийме. Прийшли Греки, положили перед Святославом золото і паволоки—той ані подивився, каже слугам: „возьміть то собі“, і забрали. Приходять Греки до царя, кажуть: „ані подивився на нас, казав тільки слугам забрати“. Радить оден: „царю, спробуй іще, пішли йому зброї!“ Поніс то посол Святославу—як-же той не втішиться, бере до рук, любується, каже цісареви дякувати. Оповіли то цісареви—„е, кажуть бояре, лютий се чоловік мусить бути—про багацтва не дбає, а за зброю хапається, нема що робити, давай йому дань“. І післав цісар до Святослава: „не йди вже на столицю, возьми дань, яку хочеш“. Дали йому дань—а він ще й на убитих сказав давати: „се візьме його рід“, каже. Так забравши дань і дари великі, пішов до Переяславця з славою великою.

Се оповідає літопись, так як оповідали в Київі. Але в дійсности ся друга війна болгарська не так щасливо випала для Святослава.

Настав за той час новий цісар грецький та й післав до Святослава, аби взяв собі те, що обіцяно йому було за поміч попереднім цісарем, та забирався з Болгарії. Святослав був дуже тим ображений, загрозив походом на сам Царгород і справді рушив в близші околиці Царгороду. Греки боронилися, поки цісар, упоравшися з іншими справами, міг рушити з усіма силами на Святослава. На усте Дунаю вислав кораблі з „грецьким огнем", щоб не пускати помочи з Руси, а сам через балканські проходи, необережно покинені Святославом без оборони, пройшов в Болгарію. Заставши неприготованим Святославове військо, обступив столицю і взяв по недовгій облозі, а захопивши в неволю болгарського царевича, проголосив його царем болгарським, і після сього болгарські міста стали піддаватись йому, як оборонцеви й опікунови Болгар. Тоді не гаючи часу цісар рушив на самого Святослава, що стояв на Дунаю. В кріпкім бою, що тут стався, гору взяли Греки. Святослав замкнувся в місті і так почалась облога, що потяглася три місяці й докладно описана грецькими історикамі.

Русь боронилася сильно; нераз виходила з міста і пробувала знищити машини й ріжний припас грецький. Греки мали великі страти в своїм війську, але й Руси ставало все тяжше в облозі, бо не могла діставати нових запасів. Нарешті Святослав вирішив зробити ще одну спробу, дав велику битву, і як вона не вдалася—постановив миритися з Греками. Обіцяв віддати невільників і уступитися з Болгарії, аби тільки свобідно пустили. На тім стала згода, списано трактат, захований в літописи. Святослав зрікався Болгарії, обіцяв не чіпати грецьких городів в Криму, обіцяв бути союзником Греків. За те Греки пустили його свобідно і видали всякий припас на дорогу.

По сій умові Святослав захотів побачитися з цісарем. Той приїхав на Дунай з великим полком кінним, в багатій, золоченій зброї; Святослав же приплив з другого берегу на човні,

гребучи разом з товаришами; був убраний зовсім просто і нічим не визначався з поміж інших, тільки чистіша була на нім полотняна одежа, а єдиною окрасою був золотий ковток в усі. Вигляд його описує очевидець так: був він середнього зросту, кремезний і сильний, ніс мав короткий, сині очі, густі брови; бороду мав голену, довгі вуса і на голові чуб; виглядів суворо. Поговорив трохи з цісарем, сидячи в човні, й поїхав.

Зрікшися Болгарії Святослав міг потішати себе багатою здобичою, що йому лишилася, й може думав на Руси зібрати нове військо та вернутися ще раз. Але на дорозі з Болгарії чекала його біда: в порогах дніпрових, де робилися засідки на руських купців, засілися на Святослава Печеніги, прочувши про багату здобич, що він везе з собою (може то й Греки таки дали їм знати, щоб небезпечного ворога позбутися). Не можучи пройти з великими тягарами своїми під печеніжською грозою, Святослав вернувся назад на Дніпрове усте і там лишився зимувати, щоб вичикати якоїсь зміни на краще. Але тут не стало припасу, настав голод і ранньою весною пішов Святослав знову—пан або пропав, шукати дороги через пороги. Не пощастило—наложив головою в битві з Печенігами: відрубали йому голову і з черепа зробили чашу на памятку побіди над славним войовником, що „чужої землі шукав, а свою втеряв".

13. Володимир. Поділені Святославом землі Київської держави не раз уже певно й перед тим ділилися й знову збиралися в руках найбільш проворного чи щасливого княжича, і тепер як не стало Святослава, скоро почалась війна між його синами, чи тими боярами-правителями, що правили їх іменем. Кождий хотів собі загорнути всю спадщину. Пішли між ними війни, а скінчились вони тим, що загорнув усю батьківщину новгородський князь Володимир. Вигнав брата з Київа, а ставши київським князем, позбирав усі українські землі й усі інші, які перед тим до Київа належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому коритись, і прилучив деякі нові дальші землі. Українська

держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночи до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок, і як сини підростали, він посилав їх княжити в ріжні городи.

Та тим він не вдоволився. Не раз і перед ним Київську державу збирали до-купи київські князі, а потім вона знову роспадалась; так само роспалась би знову й тепер. Володимирови хотілось звязати державу міцніше, звязею внутрішнею, добровільною,—щоб городи й землі корилися київському князеви не тілько з страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старався придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно з своєю дружиною, а закликав на пораду й громадських „старців"—людей старших, поважніших. При ріжних оказіях робив великі пири, празники, скликав на них людей з ріжних городів, приймав тих, хто приходив, годував і напував чим мав. Збирав до себе на двір бідних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І з того справді пішла про нього слава скрізь як про князя „ласкавого", прозвали його „ясним сонцем". У нас на Україні позабувалось се, але в далеких, глухих сторонах північних і досі ще співають ріжні пісні про „ласкавого князя Володимира", „Володимира—красне сонечко", а починаються звичайно ті пісні тим, як у стольнім (столичнім) городі Київі у того ласкавого князя Володимира був великий пир (бенькет) і там зібралися з ріжних городів ріжні люде, забавлялись та хвалились своїми ділами.

От звичайні „запіви" таких пісень:

У стольнім було городі у Київі,
У ласкавого князя Володимира.
Було пированнячко, почестний пир
На багацько князів та на боярів
Та на всіх тих гостей званих-вибраних,
Званих вибраних, на прихожих теж.
Всі на тім пиру наїдалися,
Всі на тім пиру напивалися,

Всі на тім пиру росхвалялися:
Один хвалиться та добрим конем;
Інший убраннєм своїм шовковим.
Інший селами та присілками,
Городами—пригородками.
Був так день в половині дня,
Був той пир десь на півпиру—
Володимир князь розпотішився,
По тій гридні ясній він похожує
Та такі слова він промовлює...

Але се була тільки одна сторона в Володимировій політиці. Мав він іще й інші пляни. Найсильніша, найславніша, найбагатша з усіх держав була тоді грецька, звана Візантією, імператор або цісар візантійський уважався за найславнішого, наймогучшого володаря, а Греки—за народ найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні найперший. Володимирови захотілось і свою державу приподобити до Візантії. Він поміг візантійському імператорови, пославши своє військо, як у Візантії побунтовались були де-які воєводи; за се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді-ж мабуть прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити в Київі. Тоді-ж Володимир охрестивсь і казав хреститись людям у Київі, а потім і по інших городах.

Християне й перед тим бували на Україні. Здається князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Ілиї в Київі, а жінка Ігоря, княгиня Ольга, теж охрестилася по смерти чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже Володимир заходився коло того, щоб християнська віра розширилася по всіх землях його держави, аби як найбільше людей хрестилось і сю нову віру приймало. Він виписав з грецьких і болгарських земель багато священників, єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрістилися люде; закликав майстрів грецьких і казав їм вимурувати гарні церкви в Київі й по де-яких інших містах. Попривозив з грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів з Візантії й казав їм бити українські гроші,

золоті й срібні—такі як бились у Візантії. Одним словом, як кажу, старався приподобити свою державу до Візантії в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством з Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

В Болгарії християнство прийнялось на сто літ раніше, були там уже всякі церковні книги, переложені на словянську мову, досить подібну до тодішньої нашої, відти за Володимира пішли книги й до нас, а у нас потім перекладено вже й інші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, письмо словянське. Почали у нас читати й списувати книги. Здебільшого були то писання церковні та духовні, але де-що можна було довідатися з них і про світ, про інші краї, про старинні часи. Далі почали складатись у нас і свої писання на науку людям, як по християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діялося у ній; з таких оповідань, званих літописями, писаних в Київі за Ярослава й по нім, знаємо й ми, що діялось на Україні за тих часів.

Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сваритись, грабити, убивати; наказували жити по християньски; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відріжняти дітей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що читались тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Вже князі не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давніше. Про самого Володимира писали наші книжники, що він дуже одмінився потім як вихрестився. Перед тим був суворий і немилосердний, про ріжні його вчинки кріваві складались навіть байки всякі, а коли вихрестився, став добросердним і ласкавим, дбав про убогих і калік, навіть до дому велів розвозити всяку страву тим, які не могли прийти на княж-двір по милостиню.

Дійсно житте відмінялось. Знаходилися люде, які кидали світське житте, йшли в ліси, в пустині, в печери або в мана-

стирі, щоб жити по християньски в молитві й ності. Так з'являлися манастирі в ріжних місцях, а особливо в Київі, де був і найбільший та найславніший з тих манастирів—Печерський. Мало хто розумів тоді, що важніше жити в правді й любови між людьми та устрояти життє й його порядки по доброму, аніж тікати від життя та на самоті „спасати свою душу", як говорилось. Життє, ледве помазане християньскою наукою, здавалось новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нім „по божому".

За для державного життя заведенне християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводилась від князя, від правительства, і духовенство дивилось на правительство, як на свою поміч і охорону, стояло по стороні князів, навчало людей коритись князеви й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука звязувала сильною внутрішнею звязею землі Київської держави; через них всі землі тягнули до Київа, як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому то так дуже займався християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

З тих усіх причин панування Володимира мало дуже велике значіннє в історії нашого народу. Він правив довго: в Київі просидів 35 літ і мав час допильнувати нових порядків, котрі заводив. Церква признала його святим, за те, що він зробив для християнства. В історії він зветься великим за велику вагу його правління.

Помер він в 1015 році.

14. Ярослав. Після смерти Володимира пішла війна між його синами, подібно як була після Святослава. Ще за життя Володимира збунтувався його син Ярослав, що сидів у Новгороді і не схотів грошей батькови присилати. Коли ж батько вмер, а син його Святополк почав побивати та виганяти братів з їх волостей, забираючи їх собі, повстав Ярослав на Святополка і воювався з ним, поки не вигнав з Київа і згодом сливе всю батьківщину зібрав в своїх руках.

Коло того ж саме часу сталися ще інші події, які дуже скріпили його державу. На полудні зломилася сила печеніж-

ська, на заході польська. Печеніги дуже докучали Русі, навіть і самому Київу, розігнали людей тутешніх і сам Київ не раз бував від них у великим страху. Але на них натисли зі сходу інші орди турецькі: Торки, а за ними Половці, і під їх натиском Печеніги не могли вдержатися. Остання велика битва під Київом скінчилася погромом Печенігів, на тім місці де потім Ярослав заложив новий Київ (де тепер Золоті ворота, св. Софія й ін.). Потім Печеніги рушили на Дунай і за Дунай і зникли з наших степів, а на їх місце розложилися Торки, а потім Половці.

Маючи більше спокою з полудня, Ярослав міг подбати про західні границі. Там в другій половині X віку зложилася була сильна держава Польська і не вдоволяючися зібраннем самих польських земель, силкувалася захопити пограничні українські й мішані польсько-українські землі. Вже Володимир воювався за се з князем польським Болеславом Хоробрим, а за тої усобиці, що піднялася по смерти Володимира, Болеслав, помагаючи Святополкови, захопив західне українське пограниче. Поборовши Святополка, Ярослав зараз заходився вернути собі сі землі. Обставини тим часом переминилися: Болеслав умер (1025), і в Польщі піднялася усобиця, як на Руси по Володимирі, тільки ще більш тяжка й затяжна. Ярослав мав змогу не тільки вернути собі те, що забрав був Болеслав, але й попустошити Польщу й обловитися здобичю й невільниками. В Польщі зчинилося велике замішанне, нарід виганяв князів і духовенство, нищив християнство. Десь аж коло р. 1039 внук Болеслава вернувся до Польщі й почав поволі заводити лад. Він при тім звернувся до помочи Німеччини й Ярослава. Ярослав справді взяв його в свою оніку, видав за нього доньку, кілька разів помагав йому військом на ріжних ватажків польських, що не хотіли коритися Казимирови. Польща тоді здавалася такою розбитою, що Ярославу не вдогад було, що се він сам ставить на ноги небезпечного ворога.

Ярослав чув тоді себе надто сильним і могутним і мабуть не думав, що обставини можуть з часом знов обернутись.

Зібравши майже всі землі батьківські (крім Полоцької землі), а може дещо й причинивши до них по пограничах, він став одним з найсильніших володарів тодішньої Европи і стояв в близьких і союзних зносинах з ріжними сучасними володарями. Насамперед тісні звязки вязали його з скандинавським світом, з варязькими краями, до котрих раз-у-раз звертався він по поміч в трудних хвилях і приводив на Русь варязькі полки. Сам він був жонатий з донькою шведського короля, що по християнському звалася Іриною. Норвезький королевич Гаральд Сміливий, звісний вояка, що потім був королем норвезьким, довго пробував на Руси і оженився з донькою Ярослава. Шведська повість про нього оповідає, ніби-то Ярослав на сватанне Гаральдове сказав, що такий королевич як він, без земель і без скарбів, мусить чимсь прославити себе, аби сей шлюб не здавався нерівним. Гаральд пустився в світ, шукаючи слави, і в сих подорожах зложив пісню про Ярославну: описував свої подвиги, славу, всякі прикмети і на закінченнє кождої пісні повторяв:

а про те руська дівчина в золотому намисті мене не хоче!

Таких варязьких вояк багато було тоді на Руси, се був останній їх приплив, і під впливом його та памяти про давніші приходи Варягів зложилося те оповіданнє про варязький початок руських князів і самого імени Руси, що вийшло від Варягів.

Інша донька Ярослава, видана була у Францію, за французького короля Генриха; вона пережила свого чоловіка (се була друга його жінка), жила потім при сині своїм, королі Филипі, брала участь в державних справах, і на однім документі зісталася її підпись власноручна, нашими буквами тут подаємо--Ана ръина, себто Анна королева.

Споріднений був київський княжий рід також з багатьма німецькими княжими домами, з угорським і з візантийським. З Візантиею були весь час дуже живі зносини, оце раптом вийшла сварка. Грецький письменник каже, що якогось руського купця вбито в Царгороді. Мабуть Ярослав задумав з тої нагоди пострашити Греків і добути для руської торговлі ріжні пільги, як за давніх часів. Післав сина свого Володимира з

великим військом варязьким і домашнім, морем на Царгород. Але похід не вдався, Греки своїм огнем попалили багато Володимирових кораблів, і він завернувся, а згодом відновлено знову приязні зносини з Царгородом. Се був останній похід Руси на Царгород.

Важніше одначе значінне мало панування Ярослава у внутрішнім життю України. Його панування було продовженнєм того напряму, який зазначив Володимир в другій половині своєї діяльности, і те, чому Володимир клав лише початки, в часах Ярослава розвинулося вже повним цвітом і дало йому славу і память у пізніших поколінь. Він дбав далі про поширенне християнської віри, про справу церкви, росповсюдненне освіти і культури візантійської, будував багаті церкви й інші будови. На місці славної побіди над Печенігами заложив нове місто київське; обгородив його валами й укріпленнями і поставив тут мурована браму, з церквою Благовіщення зверху, побитою золоченою бляхою—тому й звалися „Золоті ворота". В сім новім городі поставив він, по тодішньому звичаю, манастирі в імя св. Георгія і Ірини (хрещене імя Георгія мав Ярослав, а його жінка—Ірина) Розпочав величну будову нової катедральної церкви св. Софії, що лишилася величавою памяткою його часів. Будували її й прикрашали грецькі майстри. Олтар і головна баня були прикрашені мозаїчними образами, „мусією", як її називали; інші части церкви росписані фарбами; багато того зісталося й до наших часів, хоч і невдало поправлено при останнім одновленню собору в середині XIX віку. Сей собор служить найбільшою памяткою чисто-візантийської штуки на Україні. Пізніші церкви, які маємо в Київі й по інших містах, будувалися й прикрашалися переважно вже нашими місцевими майстрами, учениками грецькими. Вони для нас через се навіть цікавіші, бо се робота наших майстрів; тільки, на жаль, сі церкви не заховалися так добре як Софійський собор, що зістався цілий і зверху і здебільшого в середині.

Про заходи Ярослава коло поширення віри київський літописець так пише: „При нім віра християнська почала на

Русі плодитися й розширятися, почали множитися чернці й манастирі стали з'являтися, Ярослав кохався в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо чернців, і до книг прикладався, часто читав в день і в ночи: зібрав багато писарів і перекладав книги з грецької на словянску мову і так списано багато книг і зібрано вірним на науку. Отак як один чоловік землю пооре, а другий посіє, а інші жнуть і споживають в достатку—так було і з Ярославом: батько його Володимир з'орав землю і зробив її мягкою—хрещеннєм просвітив; Ярослав засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжньої науки".

Інша літопись оповідає, що Ярослав, приїхавши до Новгорода, зібрав зпоміж дітей старост і священиків триста душ і звелів їх „учити книгам". Подібне діялося мабуть по всіх більших тодішних містах.

Книжна наука, що почалася за Володимира вже давала за Ярослава свої наслідки. За його часів уже були письменники, які вміли складати ріжні поучення так гарно, як уміли найкращі письменники грецькі: такий був священик Іларіон, потім настановлений митрополитом Київським. За Ярослава ж починається найдавніша літопись київська, яку маємо. Вона росповідає про початок Київської держави і перших київських князів,—те що оповідали про них у Київі. Її кілька разів потім переробляно й додавано новіші події, в такім доповненім виді її маємо.

З Ярославових же часів веде свій початок той славний Київський Печерський манастир, що на довгі часи став найбільшим огнищем християнського життя і церковної освіти для України і середніх земель. В старих печерах, викопаних у глині, що зістались ще з кам'яної доби, стали оселятись люде, що шукали тут спокою і самітности для чистого християнського життя. Приходив сюди на молитву той славний Іларіон, поки не взяли його на митрополію. Потім в його оселивсь Антоній, християнський подвижник, що ходив аж на Афонську гору, де були наславніші манастирі грецькі, і там постригся в черниці. Коло нього стали збиратись люде, що

бажали бути чернцями і поставили собі церкву між тими печерами. Так повстав печерський манастир. Лад і порядок дав тому оден з Антонієвих учеників, Теодосій, уже за Ярославових синів.

В життю громадянськім з Ярославом зв'язувано память про порядкованне управи і суду, законів і права. З іменем Ярослава заховалася дуже цікава такса: що саме мають право жадати для себе від людности княжі урядники, виїзжаючи кудись на волость. Такса ся, очевидно, мала на меті оборонити людність від здирств княжих урядників; є ще й інші подібні розпорядження його. Іменем же Ярослава надписується й ціла так звана „Руська Правда", збірка наших давніх законів. Одначе на правду до його часів може належати тільки перша частина сеї збірки, де обмежується право пімсти і уставляються грошеві кари за убивство або скаліченне. І навіть ся збірка зроблена не самим Ярославом, а списав її якийсь чоловік на основі тодішніх судових порядків. Але в тім, що сю збірку прив'язувано до Ярослава, бачимо пам'ять про його законодатну діяльність та заходи коло кращого порядку в управі й суді. Мусіли вони бути справді значні—а крім того ще й становище Ярослава, як предка пізнішої княжої династії, мусіло багато заважити на те, що його часи, його закони, його порядки зісталися на цілі століття потім взірцем, правилом, основою для всяких роспоряджень, а все його князюванне—світлою і щасливою добою супроти пізніших бід, які впали на Україну потім.

15. Київська держава розпадається. По Ярославі (він умер р. 1054) теж лишилось багато синів і він, вмираючи, розділив між ними свою державу. Тоді князі, не тільки у нас, а й по інших краях, ще не розуміли, що держава то не поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не обділити, що то не власність його, а річ громадська, публична. Наказував Ярослав синам, аби не заводили такої бучі, як він сам з братами по смерті батька звів: аби держалися купи та слухалися старшого брата замісць батька, бо як будуть воюватися, то й себе й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити!

Навіть син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив: хотів з ним воюватись; де-ж, щоб брати брата слухали! До того ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний—проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Київа.

Та позбирати всі землі до своїх рук і йому не вдалось, і тим, що пробували по нім зробити, так само не вдалося, або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи боялися гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Що далі, то більше їх намножалось, а каждий хотів мати якусь часть в своїй „батьківщині", отчині, як вони казали, і для того не цуралися ніяких заходів. Тоді в чорноморських степах були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеви своїх сил та війська бракувало, то він до орди, кликав її йти на Україну воювати, а та й рада тому: йшла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим раду дати. До того треба сказати, що таки по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз хотіли мати свого князя, ніж слухати київського, чи його воєводи: звичайно такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той київський, або його воєвода. Тому й самі люде часто помагали своему князеві відборонитися від київського.

Через те все київським князям не вдавалось ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далі то ділилась на дрібніші та дрібніші части. З початку Україна поділилася на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську. Потім кажда з сих земель розділилась на дві або три частини: напр., Волинська на князівство володимирське і луцьке, Чернігівська—на чернигівське й новгород-сіверське. Далі сі части стали ділитись на ще дрібніші части. В каждий був свій князь, і каждий хотів загорнути більш землі, воювався з другими князями, палив і нищив його землю, розгоняв і забирав в неволю людей, приводив орду до помочи, або й та сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як

пісня, зложена пізніше (зветься „Слово о полку Ігоревім“,— найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишилася) описує біду, яка настала за синів та внуків Ярославових: „тоді засівалась земля та поростала сварками, гинуло життє людей божих, укорочувався вік людський серед княжих суперечок. Тоді рідко де по руській землі гукали орачі, за те часто крякали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збіраючися летіти на поживу“.

Ділячи все дрібніше та дрібніше землі та тратячи свій час і сили в вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжали своїх людей податками, а все менше мали сили боронити українські землі від сусідів і від тих орд степових, що гірко давалися в знаки Україні.

Давніші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було Українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в сі степи з Азії, з Туркестану, орда Печенігів, турецького коріня, дуже хижа й войовнича; вона далі не пішла і стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими Печенігами було неможливо: вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українці стали переселятися з Чорноморя в дальші краї; тільки подекуди лишалися ще наші люде на Чорноморі. Але Печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю близшу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воювався з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони, так що удалося їх сильно побити, й вони потім забралися з наших країв за Дунай. Одначе на їх місце прийшла друга орда—Торки, а потім і третя—Половці. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтораста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були в згоді, вони держали Половців в страху й не давали їм грабувати наших земель; якже зачиналися між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від Половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а Половці грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землі.

Цілі краї близші до степу не раз зовсім пусткою ставали від тих половецьких грабувань, а люде тікали звідти в дальші, лісові краї, куди Половці не заходили.

Так не було ані спокою ані порядку. Люде дуже жалілись на своїх князів, що сваряться та воюють між собою, а не обороняють землю від сусідів, дають Полякам або Уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від Половців, не пильнують суду та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж щоб була справедливість. „Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник), як огонь приложений трутом, а слуги його як іскри: від огня устережешся, а від іскр не устережешся, аби вони не попали одежі". Так пише один чоловік з тих часіх, а другий так каже до князів: „коли тивун засуджує неправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, питтє, одежу, а вам князям на ті гроші купують обіди, банкети справляють, то се так як би ви—князі віддали людей христових на жир злодіям і розбійникам".

А от яке оповіданнє зложено було в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на пиру, щоб тивуну докучити, спитав владику: „де буде тивун на тім світі?" Владика сказав: „там де й князь". Князеви не мило було таке почути, і він сказав владиці: „як! той тивун не праведно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зло робить, а я що?" А владика сказав на те: „коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або іншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного,—тоді князь і тивун в раю будуть; колиж князь не має страху Божого, людей не жаліє, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив з людей гроші на князя, а людей не жалував; напустив його як голодного пса на стерво: то такий князь піде до пекла, і тивун з ним до пекла".

З того видно, як невірно дивились люде на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло люде ні-

чого не робили. Складали все на князя, тільки того собі бажали, аби князь був добрий, то все буде добре. Але князь часом траплявся добрий, а частіше ніякий, або й зовсім лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один свою головою не міг у всім зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочи розумніших, кращих людей з громади. Але до того не могли тоді додуматись ані князі, ані громада.

16. Боротьба з степовиками. Найгірше все такі давались в знаки нашим землям напади степовиків—особливо на степовім пограничу, в Київщині та Переяславщині, що тоді й стала прозиватися Україною, тому, що опинилась на краю наших земель, під самими найгіршими нападами Половців. Писання тодішні повні жалями на сю половецьку біду; оповіданнями про те, як руйнували і нищили Половці наші землі, як тяжко страдали невільники, котрих виводили вони з собою, як потім Татари, та продавали в неволю в чужі краї. Видко з тих жалів і оповідань, як тяжко далась та половецька біда нашим людям, нашому громадянству.

Тому воно нічим не злостилося так, як тим, коли ще й самі князі в своїх усобицях наводили тих Половців та інших степовиків, і нічим не тішилися так, як бачили, що князі залишають свої усобиці та спільними силами беруться до оборони країни та до боротьби з степовиками. За сю боротьбу вони готові були багато пробачити своїм князям. Тих з них, які особливо прикладались до неї, вони величали і славили, забуваючи їх гріхи в політиці і кривді, які доводилось від них терпіти в чім іншим. Така просвітня година була на Вкраїні в пятьдесять літ по смерті Ярослава, за внуків його. Князі по довгих усобицях замирились, з'їздились кілька разів під Київом на свої з'їзди, умовились що до своїх володінь, та почали спільні походи на Половців у степи, щоб приборкати сю хижу орду. Ходили кілька разів вниз Дніпром, і степами на Схід на Дін, розбивали їх кочовища, забирали худобу, побивали їх жінок і дітей, щоб відстрашити від нападів на Україну.

Справді потім Половці на якийсь час присіли, відкочували дальше від України і боялись нападати на Українські землі. Сим на України дуже тішились, і дуже величали князя Володимира Мономаха, що був головним провидцею тих походів. Се був внук Ярослава. Імя Мономаха дістав він тому, що мати його була грецька царівна, донька цісаря Мономаха. Мономах був дуже розумний і дбалий князь. Він дуже прихильно ставився до церкви і духовенства; і через те духовні й письменники дуже вихваляли його. Був він також дуже діяльним князем, вічно їздив з одної своєї волости до другої, вічно товкся в походах, і хвалився своїм дітям, що сам пильнував усього від хазяйства до суду і війська, щоб нікому не було кривди від його людей. Описав в науку дітям своє життє і їм наказував, щоб жили так само—держались церковної науки, були дбалими князями і самі всього пильнували. Ся наука його заховалась, і вона дуже цікава тим, що показує, як жили і правили тодішні князі.

Сучасне ж громадянство найбільше пам'ятало Мономахови його війни з Половцями. Він був князем в Переяславськім князівстві, що найбільше терпіло від Половців, і тому намовляв князів відложити свої усобиці та договори з ордою. За се Кияне, як умер у них князь, покликали Мономаха на київський стіл, против княжої постанови, щоб кожний держав свою батьківщину. А в літописях заховалася гарна пісня про тодішній погром Половців, як вони мусіли тікати куди видко від Мономаха:

Гей Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом,
Здобувши землю їх всю і загнавши окаянних Агарян (Половців),
Вигнавши Отрока у Обези за Залізні ворота *)
А Сирчан зіставсь на Дону, рибою живився **).
По смерти ж Володимировій у Сирчана зістав
Лиш оден гудець (музика) Орев—
Послав його у Обези і сказав:

*) Обези—Грузія; Залізні ворота—Дербент; Отрок і Сирчан—хани половецькі.

**) Для Половця, що привик живитися мясом і молоком стад своїх—се вже гірка пожива.

Гей Володимир умер уже,
Вертай, брате, в землю свою.
Скажи йому, рече, слова мої,
Співай йому половецькі пісні,
А не схоче, дай йому зілля-євшан понюхати.
Той ні вернутися ні слухати не хотів—
Сей йому зілля понюхати дав
І понюхавши, сплакав, рече:
Та вже краще в своїй землі кістьми лягти,
Як у чужій славним бути.

Після Мономаха скоро знов почались усобиці між князями і вони в своїх війнах почали по давньому закликати Половців та наводити їх на своїх ворогів. Половці скоро осмілились через це, забули Мономахові погроми та стали й на власну руку набігати на Україну. В сто літ після смерти Ярослава знов почалась половецька біда для України. Знову почали пустіти городи, що розселились за спокійного часу на степовім пограничу, за Київом та Переяславом. Знов люде почали тікати від орди в ліси та захистні місця. Цілим військом приходилось виходити в степи, щоб охоронити від половців купецькі каравани та охоронити границі від нападів.

Так робили старші князі. Молодчі ж і сміливіші прикладом Мономаха пробували настрашити Половців походами на їх власні кочовища. Так ото вибрався був в 1185 р. на Половців князь Новгород-Сіверський на Чернигівщині, Ігор на ім'я, з своїми братами. З своїми полками, зложеними з пограничного війська, сміливого і досвідченого в степовій війні, вони відважно пройшли в Половецькі степи, погромили Половецькі кочовища, забрали велику здобичу, але незадовольнилися тим і рішили пройти в саму глибину степів і задати Половцям смертельний удар. Пройшли аж над море Азовське, але тут, на ріці Каялі, стріли їх головні сили Половецькі, і погромили князів. Сам Ігор і менші князі попали в неволю Половецьку, тільки згодом удалось йому утікти, за помічю одного Половця, інші князі пізніше викупились на волю. Київський князь Святослав, затревожений цим погромом, скликав князів, щоб спільно боронити Україну від Половецьких ханів, бо ті ще більше засміліли і стали ще гірше нападати

на наші землі. Про сі війни і похід Ігоря оповідає найкращий поетичний твір, який зістався нам від тих часів. Він зветься „Слово о полку Ігоревім“ (себ-то про Ігорів похід). Величає хоробрих князів і тужить, що невдалось їм приборкати Половців, так як Мономахови.

На ріці на Каялі пітьма світ покрила,
Розбіглися Половці по Руській землі, як хиже гніздо.
Вже піднялася хула на хвалу,
Вже ударила нужда на волю...

17. Упадок Київа і Галицько-Волинська держава. Від княжих усобиць, від тих війн, що вони вели, і руїни, що вони чинили, та від тих нападів Половецьких Київ і Київщина і все Подніпров'е Українське стало сильно упадати за внуків і правнуків мономахових, в XII віці. Саме та частина України, де витворилася держава, де найбільше розвинулось життє громадське і культурне, освіта, письменство і мистецтво, руйнувалася й пустіла від сих війн і неспокоїв, люде мандрували звідси в затишніші краї на захід, на Волинь і Галичину, на північ, в теперішні землі білоруські й московські. Теребили ліси, розробляли пущі, закладали собі оселі, називаючи часто назвами українських осель і городів. Виростали тут нові волости й князівства, а українські підупадали, і славний Київ хилився все більше.

Приложили до того своїх рук і суздальські князі, потомки молодшого Мономаховича Юрия, предки пізнішої Московської дінастії. Осівшися на Поволжу, вони умисно старалися ще більше підірвати Київ, щоб його князі не мали значіння, а їм щоб бути найпершими князями. Син Юрія Андрій, користаючи з того, що князі на Україні пересварилися, вмішався в їх сварки і в 1169 р. післав умисно своє військо на Київ, щоб його при тій нагоді яко мога знищити, і військо се, здобувши Київ, справді немилосердно знищило його: кілька день грабували місто, церкви, манастирі, не жалуючи нічого: забирали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе, в північні краї; людей убивали й забирали в неволю. І потім в Київі Андрій умисно садовив князів не-

значних, аби його тим понизити. Пізніше, як на Україні трохи було утишилося (в 1180-х роках) і головні претенденти на Київ—поділивши між собою Київщину, стали жити в згоді, тоді знов брат Андріїв Всеволод умисно розсварив українських князів, напустив на Київського князя його зятя Романа волинського і чернигівських князів і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосердно і коло нього зчелася така борня, що справді трудно було всидіти кому небудь в Київщині.

Після сього Київ упадає вже зовсім і пізніший татарський погром небагато доправив по тих домашніх погромах.

Упадало українське життє на Подніпровю:

Гей застогнав, браття, Київ тугою, а Чернигів напастьми,
Розлилася туга по Руський землі,—
Печаль сильна тече через землі Руські—
А князі самі між собою коромолу ковали,
А погані з побідою набігали на Руську землю—

Співав співець „Слова о полку Ігоревім“, бачучи той упадок.

Уже, браття, невесела година повстала,
Уже пустиня силу покрила!
Встала обида в силах Дажбожого внука *).
Нема князям на поганих сили:
Сказав брат братові: се мое і те мое теж,
І почали князі про мале—„се велике“ казати,
Самі на себе коромолу ковати,
А погані з усіх сторін з побідою на Руську землю прихождали.
Ой стогнати Руській землі,
Спомянувши першу годину та перших князів.
Ой старого Володимира
Не мож було пригвоздити до гір Київських **)
А тепер одні стяги стали Рюрикові,
А другі Давидові... ***).

Та хоч як суздальські князі підкопували силу і значіннє київських князів і Києва самого, одначе їх пляни сповн-

*) Дажбожий внук—поколінне бога сонця, значить тут народ руський український.
**) Зарадив би кожному лихові.
***) Нема згоди між князями.

нилися тільки по части, бо саме тоді як задавали вони останні болючі удари Київу, в українських землях зложилася нова політична сила на заході. Вона хоч не об'єднала цілої України, як Київ, але все таки бодай для західньої Україна, тоді сильнішої й багатше залюдненої, продовжила самостійне державне життє ще більш як на століттє.

Основою його стала земля Галицька, на Підкарпатю, що вже за часів Мономаха, і потім під час Київських усобиць, зложилася в сильне і багате князівство—найсильніше з усіх Українських. Початок тої сили дали йому три брати Ростиславичі, внуки Ярославового сина Володимира, що ходив в останнім поході на греків. Вони зісталися малими сиротами по смерти батька, і старші князі забрали їх батьківщину, але дорослі літ вони почали їх доходити і так докучили старшим князям, що ті вернули їм їх батьківщину. По сім засіли вони її міцно і бувши енергичнимн, відважними, здатними політиками—вони потрапили оборонити сю українську закраїну від усіх ласих сусідських рук—від Поляків і Угрів, і від своїх же свояків, Волинських та Київських князів, що хотіли Галичину прилучити назад до Волині та до Київщини. Внук Ростіслава Володимирко, князь проворний і хитрий, ще більше скріпив сю землю, повиганявши братаничів і всю зібравши в своїх руках. Галичина і без того була велика, добре загосподарена країна, бо сюди не сягали половецькі напади а ні княжі усобиці, і через те багато людей переходило туди з інших українських земель. Тепер же зібрана в одних руках, стала найсильнішою з українських земель. Князі її держалися осторонь, пильнували, щоб інші князі до них не встрявали і сами в інші землі не мішалися. Але за те забрали в Галичині велику силу бояре, даючися в знаки і людям і князеви. Син Володимирка Ярослав був славний і поважний між усіми українськими князями; йому присвятив співець „Слова о полку Ігоревім" похвальні слова, представивши, як він „сидить високо на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками—заступив дорогу королеви, зачинив Дунаєви ворота". Але у себе дома мусів Ярослав коритися

перед боярами, що мішалися навіть в його домашні, родинні справи.

По смерти Ярослава почалися в Галичині замішання, бо бояре заніщо мали князів і всю власть хотіли в свої руки забрати. Задумав з того скористати Волинський князь Роман, праправнук Мономахів, князь проворний і відважний. Він зайшов у зносини з боярами і вони підняли повстанне, вигнали свого князя, а на його місце покликали Романа. Роман, покладаючися на Галичину, вже думав, що й не потрібує сього володимирського князівства і віддав брату. Одначе справа не пішла так легко, бо галицький князь, вигнаний, звернувся до угорського короля, просячи помочи, а Угорщина здавна вже простягала руки до Галичини і теперішнею оказією задумала покористуватися для себе: угорський король пішов з Володимиром, ніби ведучи його на князівство, але занявши Галичину, всадив Володимира у в'язницю, а в Галичі посадив свого сина. Володимиру потім одначе удалося втікти з вежі: нарізав собі з полотна полос та скрутив з них шнури; за поміччю німців і поляків вернувся він до Галичини і тут люде, покуштувавши угорського панування, приняли його радо. Він княжив спокійно до смерти, але як умер, Роман таки вернувся до своєї гадки заволодіти Галичиною.

Бояре сим разом його вже не кликали: мабуть спробувавше його правління попереднього разу, не мали охоти кликати вдруге, бо не хотів їм іти в лад. Але Роман взяв помічне військо від своїх свояків, польських князів, і з ними року 1199 ввійшов у Галичину. Сим разом він був уже обережніший, не пускав з рук Володимира, і з часом, як інші князі повимирали то-шо, ціла Волинь разом з Галичиною з'єдналася в руках Романових синів в одну велику, сильну, багату, об'єднану державу, яка могла б притягнути й дальші українські землі, як би не ріжні перешкоди.

13. Роман і Романовичи та боярство Галицьке. Для Романа була добра нагода взяти Київ в свої руки—під час тих усобиць, які заварилися на Україні з Всеволодової інтриги. На Україні тоді, після того як Роман засів у Галичі, покла-

дали на нього великі надії, як на князя смілого, енергічного, удатного. Він прославився своїми побідними походами на Литву, що дуже докучала тоді північним українським землям, і на Половців.

Про сі походи Романа ходили пісні, але їх тільки відгомони дійшли до нас, в тім роді як уривок в Галицький літописи:

Кинувсь він на поганих—як лев,
Сердитий він був—як рись
І губив їх—як крокодил,
Переходив їх землю—як орел,
А хоробрий був він—як тур.

В Галицькій землі, засівши вдруге, Роман звів велику боротьбу з боярством; сучасний польський літописець дуже сильними словами описує, як Роман забирав маєтки боярські, самих бояр убивав, мучив, і таку приказку мав: „не побивши пчіл, не їсти меду". Та між народом ся його сувора росправа з боярами в кождім разі збільшила тільки славу Романа і любов до нього. Галицьке боярство занадто велику силу взяло в землі і користаючи з своєї власти, тіснило й кріпостило простий нарід, і не було на нього ні суда ні управи.

Слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не позволить його легковажити, пішла про Роман не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах. І ся слава будила на Україні надію, остатню надію, що от може таки в особі Романа виступає нарешті чоловік, який заведе лад на Україні, візьме в руки князів і зробить кінець їх сваркам, положить кінець мішанням в українські справи постороннім інтриганам, приборкає Половців і і ших ворогів, поладнає і направить розхитане до решти українське життє. Коли Роман пішов походом на свого тестя, київського князя, на Київ, Кияне відступили від свого звичайного правила—не мішатися в княжі усобиці; вони відчинили перед Романом ворота Київа, прийняли його до себе князем—мабуть сподівалися, що сей грізний і могутний князь, засівши на столі свого батька і діда, наново підійме розбиту силу київську, відновить його пишну минувшину. Одначе ся надія не справдилась: Роман під то-

дішню хвилю не вважав для себе наручним самому сісти в Київі і посадив тут свого брата в перших. Все таки Київ стояв в повній залежности від Романа, і з дальшим часом Роман мабуть не залишив би забрати Київщину в свої руки. Сучасники відчували се й називають Романа головою всіх Руських земель, „великим князем“ або „царем“, „самодержцем всеї Руси“, хотячи означити те сильне становище, яке він зайняв на Україні.

Але пляни Романа не здійснились: 1205 р. зовсім несподівано наложив він головою в поході на польських князів. Пропала надія на відродженнє українського політичного життя, а й сама Галицько-волинська держава, як здавалось, захиталась до решти, бо по Романі зісталисъ маленькі синки: старшому Данилови було тільки три, молодшому Василькови оден рік. Управу прийняла їх мати, молода княгиня Романова, й оддалася під опіку й оборону угорського короля, приятеля й союзника Романового. Угорщина вже здавна бажала пройти за Карпати й прилучити до себе українські землі закарпатські, галицькі, як держала вже підкарпатську, угорську Україну. Тепер з прошення Романової родини й її прихильників угорський король скористав, щоб стати зверхником Галичини. Він увів до Галича угорську залогу і прийняв титул „короля Галичини і Володимирії“. Під його опікою мала правити в Галичині Романова княгиня й її бояре іменем малих Романовичів.

Але придавлене Романом галицьке боярство стало поволі підіймати голову, як не стало грізного князя. Бояри розпочали зносини з ріжними князями, що мали охоту на галицький стіл, та стали накликати їх до Галича. Між ними визначалися особливо сини Ігоря Святославича, героя славного „Слова о полку Ігоревім“. За помічю бояр вони засіли в Романових землях, але також не помирилися з боярським самовільством. Бояре почали інтригувати проти них, а Ігоревичі те побачивши, задумали їх порізати; при якійсь нагоді удалося їм багато бояр побити—кілька сот, як каже літописець. Тоді недобитки боярські справили на Ігоревичів Угрів і захо-

вивши в свої руки, повісили їх. Се була подія небувала доти на Україні, бо звичайно навіть під час повстань шановано особу княжу. По сім боярство завзялося не дати ніякому князеви закорінитися в Галичині й умисно почало перекидатися князями: кликало одного й помагало йому засісти на столі княжім, а потім кликало іншого, переходило на його сторону й змушувало попереднього забиратися. Були й такі бояре, що надіялися самі засісти на галицькім столі, і хвилями се навіть їм удавалося.

Серед тих неустанних війн, змов і інтриг, в вічній трівозі й небезпеці, виростали тим часом Романовичі. Нераз приходилося їм потайки тікати від ворогів з батьківщини, тинятися по чужих дворах, живитися гірким хлібом вигнання. Але скрізь за молодими княжичами йшли вірні бояре їх батька, повні віри в велику будучність Романових дітей, і виховували їх в високім поважанню до свого імени й прав. І виростаючи Романовичі з незвичайною упертістю й витривалістю починають збирати свою батьківщину, не падаючи духом ні перед якими невдачами та перешкодами, немов бачили того паука, що шість разів падав з стелі, не можучи зачіпити там свого павутиння, аж у семий раз зачіпив,—і від нього навчилися того завзяття.

Насамперед Романовичі стали міцною ногою в волинській волости свого батька. Тутешнє боярство було їм прихильне, воно як і людність, свято шанувало память Романа і міцно трималося його синів. Інші князі волинські то повмирали, то замішалися в галицьку з вірюху і в боротьбі з Романовичами потратили свої волости. Скоро Романові сини вже володіли майже цілою Волинею і се давало їм велику силу. Опираючися на неї, вони розпочинають серіозну боротьбу за Галичину з угорським королем і з ворожим галицьким боярством. Народ і тут був на стороні Данила: боярських верховодів не любили за кривди народні, самоволю, за непорядки в управі. Люде—міщане тут не мали тої сили, як по декотрих інших землях—віче було придавлене боярством; але при кождій нагоді міста приставали до Данила і не раз перехиляли на

його бік воєнне щастє. Незадовго і в Галичині стала вага перехилятися в сторону Романовичів. Заразом, ідучи за прикладом свого батька, вони пильнували розширити свою власть і на схід в сторону Київщини. Знову можна було сподіватися, що зібравши свою Галицько-Волинську отчину, Данило з братом заходяться збирати і східню Україну, тим більше що були вони тепер значно сильніші від батька, бо володіли всіми волинськими землями, а князі в Східній Україні за чверть століття ще більше поділилися й ослабли.

На перешкоді одначе стали Татари.

19. Татарський погром. Середно-азійські степи, що стільки вже нашкодили нашому життю й культурі, викидаючи в наші степи раз-у-раз все нові хижі орди кочові, на місце тих, що вже ослабли в боротьбі з нашим народом і стратили свою дикість в пожиттю з ним, іще раз викинули хижу й дику орду на шкоду і погибіль українського життя.

Прийшла нова орда з Азії, знищивши Половців, що й так були вже під той час ослабли. Були то Татари, інакшим іменем звані—Монголи. Монгольська орда кочувала на далекім Сході, коло Амуру. Та в тій орді з'явився в тих часах войовник Темуджін, який злучив до купи всі части тої орди, почав підбивати сусідні народи й землі і незадовго запанував над усіми краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на ім'я, насамперед пішов походом в Чорноморські краї й, знищивши Половців, потім став воювати українські і московські землі. Він хотів тут заложити своє татарське царство і підбити собі сусідні землі. Щоб привести до послушности й покірности, Татари мали такий звичай, щоб відразу як найбільше настрашити людей своєю нелюдськістю, аби потім боялись і не бунтувались. Тому городи, особливо більші, вони здобували й побивали людей без розбору й милосердя, а потім тим, які лишилися, казали давати дань і бути послушними.

В 1239 році Татари напали на українські землі—ті що за Дніпром; узяли Чернигів і Переяслав, понищили міста, побили багато людей.

На другий рік Бату перейшов Дніпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто як хмара: літописець каже, що від риву возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голоса в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люде боронились самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурах бруси, що ними стіни розбивали) розбили мури міста: коли Татари відпочивали, люде Київські постановили деревяну кріпость наоколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: Татари зараз здобули її. Люде кинулися тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила.

Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину здобуваючи городи, які стояли по дорозі, та побиваючи людей. Пройшли на Угорщину, поруйнували її, Польщу також. Потім вернулися назад в Чорноморські степи, осілися над Волгою і післали своїх післанців в сусідні землі списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землі в неволю татарську.

Багато в тім завинили князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але як би вони спільно й однодушно заходилися боронитись від неї, то мабуть би й відборонились, а в кождім разі—не далиб на таке знищенне своїх земель Татарам. Вони ж не думали про се, не помагали один другому, каждий боронив свого города, але не мав сили,—або й таке було, що лишав людей на ласку божу та тікав куди видно. Тому то, як показалося, що князі не вміють оборонити землю від Татар або й бояться з ними боротися, в ріжних місцях на Україні люде постановили не слухатись князів і не приймати їх до себе більше, а здатись на ласку Татарам і тільки їх слухатись.

Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люде були і без того дуже невдоволені, жалились на здирства й неправди. Тепер хотіли зовсім відчепитись від князів, за поміччю Татарів. Бо коли мали й Татарам дань давати і князям, а князі їх не могли нічим від Татар захистити, то

за краще вважали мати діло тільки з Татарами та їх ласки шукати. До того надіялися, що Татари не будуть мішатися до їх справ, а хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би під Татарами.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по ріжних місцях, а мабуть і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послушности потім, як Татари пішли собі над Волгу, люде не давались, боронились аж до останнього та кликали в поміч Татар. А Татарам се було на руку, бо князів вони боялись, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонитись, а самі люде, як почне жити кожна громада осібно,—для Татар будуть зовсім безпечні: що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсім князів в Київщині та Переяславщині. В Чернигівщині князі позоставались, але такі були дрібні та безсильні, що нічого не значили. Намножилось їх за той час без кінця і Татари робили з ними що хотіли, нераз без вини убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зісталася тільки в Галичині та на Волині, і вона по татарськім погромі продержалася ще цілих сто літ.

20. Король Данило. Саме тоді, коли татари йшли на Україну, держава Галицько-волинська вийшла з внутрішніх замішань, стала міцною, сильною, одностайною, під володіннєм Романових синів Данила й Василька. Скоро по Батиєвім поході вони погромили останнього претендента на галицький стіл, князя Ростислава, зятя угорського короля, котрого Угри підтримували против Романовичів, і по сім настав спокій. Данило взяв собі Галичину, Василько Волинь, але як перед тим, так і потім брати жили в незвичайній згоді і тіснім порозумінню, так що того поділу між ними не було слідно й обидві землі були властиво одною сильною, одностайною державою. Татарський погром пролетів над нею, починив руїну по дорозі, але не захитав тутешнього устрою й тутешніх відносин.

Навіть питанне про татарську зверхність—чи має хан і орда Татарська власть також над західньою Україною, якийсь час зіставалося невиясненим. Але не довго. Десь в р. 1245

Татари прислали до Данила, аби віддав Галич якомусь іншому князеві, що випросив собі від Татар грамоту на галицьке князженнє. Данило побачив, що як він не поклониться ханови, не признає зверхньої власти його над собою, то Орда знайде на нього якогось претендента і не дасть йому спокою. З стидом і жалем мусів їхати в Орду й поклонитися ханови. Хан прийняв його з честю, але дав йому почути свою власть. З гірким чуттєм оповідає вірний Данилови літописець, як хан, частуючи Данила кумисом, казав йому: Ти вже тепер наш, Татарин! пий же наше питтє.

Данило дістав від хана подтвержденнє своїх прав на свої землі, але за те мусів признати себе татарським холопом, підручником.

„І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини, плакалися з його обиди, але й ще більше тішилися, що вернувся цілий".

Та хоч гірко й соромно було Данилови кланятися Татаринови, але за те ся подорож дуже зміцнила його становище. Ніхто з сусідів не важився тепер зачіпатися з Данилом, щоб не накликати на себе Татар, перед котрими тоді тряслася ціла Европа й боязно наслухувала, чи не збираються вони новим походом на захід.

Данило одначе не мирився з підданством Татарам і ждав тільки хвилі, щоб скинути його з себе та вирвати з татарських рук і Київщину. Рух тамошніх громад против князівсько-дружинного устрою вважав він дуже небезпечним для себе, тим більше що Татари пробували поширити той рух також в галицько-волинських землях і знаходили до того охочих. Тому Данило вважав доконче потрібним зломити сей рух і татарську зверхність, що на тім руху опиралась.

Під час своєї подорожи до Татар Данило стрівся з послами від папи, себто найвищого владики західньої католицької церкви. Вони також їхали до хана, і в дорозі наговорили Данилови, як то папа збирає для боротьби з Татарами всі християнські держави Европи. Вони радили Данилови удатися під опіку папи і вернувшися до дому Данило з братом справді

почали переговори з папою, щоб дістати від нього поміч. Але сам папа помочи не міг дати, натомість заохочував прийняти віру католицьку, себто змінити те, в чім ріжнилася від неї віра православна, а для заохоти обіцяв Данила коронувати королем. Данило на корону не дуже лакомився, та й Татар боявся роздражнити, але родина намовила його, і 1253 року папський легат (посол), що приїхав з короною, коронував Данила в Дорогичині.

Але побачивши, що помочи від папи не дістане, Данило скоро залишив зносини з папою, тим більше що ті переговори про прилученне Українців до католицької церкви будили невдоволенне серед громадянства. В докір Данилови і його зносинам з папою оповідали про його батька Романа, що йому теж папа давав корону й обіцював поміч „меча святого Петра", але Роман на те не звабився: він показав свій меч папському послови й сказав, що поки має власний, чужого меча не потрібує.

Відносини з Татарами у Данила тим часом на стільки вже попсувалися, що й стративши надію на своїх сусідів, Угрів і Поляків, Данило власними силами рішився почати війну з Татарами. Він вислав свої полки на „людей татарських" на Побоже і Погорину, на теперішнім Поділлю та Волині, другого року воював підвласні Татарам громади над Случею і Тетеревом в Київщині. Громади не піддавалися, а й піддавшися на ново відпадали. Данило боячися, що як не здавити сього руху, то він може зовсім зруйнувати політичне житте України, завзявся знищити його. Не спинявся перед суворими карами: палив непокірні міста, віддавав людей в неволю. За помічю союзного литовського князя Мендовга збирався йти далі, до Київа, підбити собі Київщину. Та Литовці не поспіли на час, і Данило похід відложив. Але тим часом, поки він знову до нього взявся, обставини так змінилися, що не було чого й думати про боротьбу з Татарами.

За Данилові походи пограничний воєвода татарський роспочав був похід на Волинь; але його сили були для сього за слабкі. Тоді з Орди прибув інший воєвода Бурундай з

великим військом. Але не покладаючися на силу, він задумав зломити сили Романовичів хитрим підступом: поводився з ними по приятельськи, називав „мирниками", ординськими союзниками, не підданими. Так заспокоївши їх увагу, розголосив скрізь, що йде походом на Польщу через Волинь, і приступивши до волинської границі, післав до князів, щоб стріли його, як свого старшого, інакше буде вважати їх за ворогів. Аж тепер зрозуміли Романовичі ту татарську хитрість. Були зовсім не приготовані, гуляли на весіллі Василькової доньки. Мусіли їхати до Бурундая з поклоном. А той маючи їх в своїх руках, зажадав, щоб вони знищили укріплення своїх городів, зробили свою землю безборонною від Татар. Не осмілилися противитися, бувши в руках Бурундая; мусіли післати своїх людей роскидати укріплення. Тільки Холм, улюблене місто Данила, котре він вибрав і прикрасив гарними будовами і сильними укріпленнями, зісталося не зруйноване—князі натякнули тутешньому намісникови, аби не послухав їх людей—і той догадавсь і не піддавсь Татарам.

Сей удар добив Данила. Впали його сміливі пляни боротьби з Татарами. Даремно шукав помочи у сусідів, даремно силкувався зміцнити свої сили прилученнем сусідніх земель польських і литовських; хоч і захопив деякі важні городи, наприклад Люблин, і деякі волости литовські для своїх синів, але широки його пляни й тут не здійснилися, підрізані татарською напастю.

Не міг освоїтися з гадкою про татарську власть над собою, як московські князі, що під татарською зверхністю скріпляли свою силу і власть. Розхорувався й умер скоро після Бурундаєвого погрому (1264 р.).

21. Галицько-волинська держава при Даниловичах. Те, що не вдалось здійснити Данилу, не далось також і його наступникам. Галицько-волинська держава простояла ще довго. Часами доходила значної сили й значіння. Але не вдавалось їй захопити також східню Україну, а тим менше—розширитись скільки небудь трівко коштом своїх західніх сусідів,

хоч до сього бралися декотрі князі дуже енергічно. На сході далі мабуть стояла на перешкоді Татарщина, а західні землі були занадто чужі, щоб їх привязати скілька небудь трівко. Світла зірниця блиснула була Даниловичам в землях литовських: оден з них дістав навіть великокняжий стіл на Литві, але вмер скоро, і литовські землі відійшли від Даниловичів. Згодом галицькі князі тратять там всякі впливи, а далі Литовське князівство стає небезпечним сусідом і починає простягати руки й по галицько-волинські землі. Татари теж часом давалися в знаки, особливо в часи розстрою в Орді, як боролися ріжні татарські верховоди. Але загалом зверхність татарська не була тут така тяжка, як у землях московських і східніх українських. Татари не мішалися у внутрішні справи, вдоволяючися грошевими сумами, які побирали від часу до часу.

По смерти Данила якийсь час старшим лишився його брат Василько, але він не довго пережив брата, а по смерти Василька не стало давнішої згоди серед братаничів. З поміж Данилових синів визначався особливо князь Лев, енергічний властолюбний, завидущий і запопадливий. Силкувався заволодіти сусідніми польськими землями, навіть на краківськім столі засісти, але се не вдавалося. Пробував заволодіти також закарпатською угорською Україною, користаючи з замішань на Угорщині; здається якийсь час володів нею, бо в однім документі Григорий, наджупан бережської столиці, називає себе його урядником.

На Волині правив Володимир Василькович, князь дуже добрий, приятель книжности і штуки—„книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цілій землі і по нім не буде“, так відзивається про нього літописець. Але він був тихої вдачі, до того зламаний хоробою, що не давала йому можности виявити енергічну діяльність. Згодом, з початком XIV в. повмирали Романовичі волинські, і всі землі Галицько-Волинські зібралися знову в одних руках—князя Юрия, сина Льва Даниловича. Був се князь могутний, правитель добрий, і земля тішилася під його панованнєм спокоєм і до-

остатком; так говорить звістка польського літописця, і те саме кажуть деякі пізніші спомини (Галицької або Волинської літописи для сього часу вже не маємо і дуже мало що знаємо про житте сих країв). Для пізніших часів панованнє Юрия зісталося золотою добою світлости, богацтва і слави Галицько-Волинської держави. На печати своїй Юрий титулуеться „королем Руси", як і його дід. Самого його ся печать представляє поважним, величним старцем, з довгою бородою, на троні, з скиптром в руках.

На його часи (а може й ще раніші—часи Львові) припадає важна подія: церковний розділ України. Після того як Київ підупав, київські митрополити стали все частіше перебувати в північних, суздальсько-московських землях, а 1299 р. митрополит після одного татарського пополоху таки й зовсім туди перебрався. Тоді галицькі князі вистаралися собі у патріарха і цісаря візантийського, щоб у них була осібна митрополія і так ослабла ще одна звязь західної України з східною (бо Подніпровье далі зісталося при давній митрополії).

По Юрию зісталося два сини, Андрій і Лев, але з початком 1320-х років не стало їх обох і вони не зіставили мужеського потомства. Се було дуже небезпечно для Галицько-волинської держави, з усіх сторін окруженої завистними, завидющими сусідами, що чекали тільки якогось замішання, аби нею поживитися. Внутрішні замішання на Угорщині, в Польщі, в Литві, що манили Галицько-Волинських князів надіями щось урвати у тих земель, в сім часі утихли: сі держави упорядкувалися і тепер прийшла черга на Галицько-Волинську державу ждати від них напасти при першій нагоді. Але сим разом, видко, ніяких значніших замішань ні в Галичині ні на Волині не сталося, бояре покликали на князя до себе сестринича померших Юриївичів, сина Юриївни Марії Тройдена, князя Мазовецького (в Польщі), Болеслава на імя. Хрещений був католиком, а тепер прийняв православну віру й друге імя Юрия, на честь свого діда, і в 1325 р. засів на Галицько-Волинськім престолі.

Становище його було одначе не легке. Він все таки був чужаницею, всі дивилися на нього подозріливо, а бояре вва-

жали, що він з їх ласки дістався на стіл і хотіли всім правити його іменем. Се йому не подобалося, він обсаджував себе повірниками своїми, ріжними зайдами, Чехами й Німцями, а се давало привід до незадоволення. Говорили про нього, що він сприяє католикам тільки, хоче завести католицьку віру, викорінити православну. Бояре, невдоволені Юрием-Болеславом, що він не слухає їх так, як хотіли вони, самі ширили такі поголоски на нього й викликали невдоволенне в народі, що він наводить Німців, дає їм усякі права, а Українців собі легковажить.

Помітивши се невдоволенне, Польща й Угорщина задумали скористати з сього, щоб захопити собі галицько-волинські землі. Угорський король вважав, що Галичина має до нього належати, на тій підставі, що за Данила угорський король якийсь час володів нею. Але з Казимиром, королем польським, він уложився в справі обопільного наслідування—як що у одного не буде синів, скажім у польського короля, то його держава Польська переходила до Угорського короля, і навпаки. Угорський король обіцяв Казимирови помогти здобути галицько-волинські землі, відступав їх йому в державу, тільки задержував для Угорщини право викупу.

Бояре тим часом, незадоволені Юрием-Болеславом, завели зносини з княжичем литовським Любартом, жонатим з галицько-волинською княжною—змовлялися посадити його у себе князем. Уложивши з ними угоду, зробили змову на Юрия-Болеслава і в 1340 р. отруїли його в Володимирі. По краю скрізь пішло зараз повстанне, повбивали тих нелюбих католиків чужинців, наведених Юрием-Болеславом. Любарта закликано й посаджено на столі в Володимирі. Галичиною стало правити боярське правліннє, що своїм князем признавало Любарта, а стояло під началом Дмитра Дедька, „наставника або начальника Руської землі"—так зве він себе в одній своїй грамоті.

Тоді зараз же, на першу вість про смерть Юрия-Болеслава, на основі попередньої угоди, рушило в Галичину угорське військо під началом королівського воєводи і польське під проводом самого короля. Дедько, зачувши про польський

і угорський похід, покликав на поміч Татар. Угри вернулись з дороги. Казимир, довідавшись про Татар, теж злякався і покинувши ті пограничні замки, які встиг узяти, пішов чим скорше назад, з добичею, яку встиг захопити. Слідом прийшли вісти, що Татари готовлять великий похід на Польщу за сей польський набіг на Галичину. Се дуже затрівожило Казимира і він зачав переговори з Дедьком, щоб той не насилав Татар. Так сталась умова—Казимир присяг не зачіпати Галичини, а Дедько не зачіпати Польщі.

Здавалось, що Галицько-волинська держава щасливо вийшла з небезпеки. Але Казимир, наважившись на Галичину, не вязався своєю присягою. Як тільки проминула татарська гроза, він зараз же вернувся до свого замислу й випросивши у папи розрішення від присяги, став тільки чекати години, щоб ударити на Галичину. Минуло одначе кілька літ, доки йому удалось захопити її. В році 1349, намовивши Татар, щоб не мішались в галицькі справи, Казимир несподіваним нападом захопив Галичину і частину Волині. І так розпочалася боротьба між ним і Любартом, що зробила кінець Галицько-волинській державі.

22. Державне і громадське життє київської і галицької доби. Годиться нам тепер поглянути який був політичний і громадський устрій за часів державного українського життя.

Ми бачили, що Україна складалася з більших і менших князівств, старших і менших, і вони з розмноженнем княжого роду все ділилися й меншали переважно. Київський князь вважався найстаршим між князями, „замість батька", і його інші князі мали слухатися. Якийсь час так і було—особливо коли на київським столі траплявся князь енергічний, сильний. Але з другої половини XII в. старшими хочуть бути суздальські князі і умисно підривають київських, а далі з кінцем XII в. для всеї західньої України стають старшими галицькі князі. Київ ще якийсь час зіставався політичним осередком Подніпров'я, а далі тратить і тут своє значінне.

В своїм внутрішнім правлінню всі князі вважалися вповні самостійними, оден князь другому не мав мішатися в

правління. Князь правив, опираючися на свою дружину, яку тримав з своїх грошей, з тих доходів і даней, які на нього йшли.

З початку ся дружина була дуже рухома: вона як і князі, переходила з землі до землі, з князями і без них; далі осідається, сказати-б вростає в землю й зливається з земським боярством і доходить великих впливів в управі, бо ся управа, законодавство, політика, суд, накладанне і збиранне податків, лежали в руках князя і його дружини, що правила його іменем, а дружина се було сливе теж саме, що земське боярство, особливо в західній Україні,—в Галичині й на Волині.

Князь на раді з своєю старшою дружиною, що звалася боярами, уставляв всякі закони і правила для людей своєї землі.

Він уважався єдиним суддею по всім правам, сам правив суд, коли мав час і змогу, а коли його не було на місці, заступали його слуги, а по інших місцях його намісники—посадники або воєводи. Вони іменем князя порядкували місцеві справи, пильнували оборони і спокою.

Князь накладав податки, збільшував їх, коли вважав потрібним і доручав своїм слугам і дружині збирати їх.

Вся військова справа була в руках князя, він сам правив військом, і се вважалось певнішим, щоб він сам військом керував, „бо боярина не всі слухались".

Громадянство мішалося до правління тільки часами, коли бачило непорядки. В деяких землях такі „віча" громадські, де розбиралися й обговорювалися всякі справи, були досить частим явищем, князі признавали се право за вічем—ставити жадання, а навіть зміняти князів, коли вони не йшли в лад громаді. Але як князь себе чув досить сильним, то він не дуже прислухався до сього всього й старався придавити таку діяльність віча. Віче одначе теж було виразом не так всього громадянства, як його вищих верств, особливо міського боярства.

Простий нарід взагалі не мав впливу; княжа управа стояла під впливами боярства, а селянство і просте міщан-

ство через ті недогоди, які переживала Україна, попадало все в більшу власть боярської верстви.

В княжих усобицях і половецьких та татарських наїздах багато руйнувалося людей й їх господарств. Щоб наладити хазяйство, купити худобу, побудуватися, люде мусіли позичатися у багатих людей, бояр, і потім за невиплатні довги часто попадали в неволю. На місце свобідної людности зростало все більше число людей не свобідних—хлопів, челяди, і півсвобідних—наймитів і закупів, що відробляли своєю працею свої довги і дуже часто кінець-кінцем також попадали в вічну неволю.

Княжа управа і право, як бачимо з усього, більше дбали про інтереси та вигоди маючих властителів, бояр, ніж про простий нарід, і коли заступалися за нього, то хіба як боялися народнього повстання або з причин інших незвичайних проявів. Так в збірнику наших законів, в додатках до старої „Руської правди" маємо такі постановлення Мономаха з боярами. Одного разу у Київі сталося повстанне против багатих людей, купців, то-що—Мономах постановив, щоб на будуче проценти за позичені гроши були низші, бо видко, що занадто допекли людям занадто високі проценти.

Не дуже підіймала свій голос в обороні народу й церква, що виросла в невільницьких відносинах Візантиї: сам цісар уважався головою у всяких церковних справах, духовні корилися йому у всім, і таку звичку перенесли на Україну: шукали у всім помочи, радили слабшим і залежним, аби слухалися і корилися, аніж стримували сильних і могутних, аби не зловживали своєї сили.

Придавлені такою економичною неволею, а не вміючи добитися собі голосу в політичнім життю й змінити неприхильні громадські й політичні обставини, люде не цінили свого державного життя. Тим пояснюються такі явища, що наші громади піддавалися під безпосередню власть татар, аби спекатися князів і боярства, і зовсім спокійно, без боротьби переходили потім під власть литовських князів. Терплячи від ласки князя та бояр більше громадських та господарських недогод, вони не оцінювали тої ваги, яку мало самостійне дер-

жавне життє для життя народнього, національного. Тим часом з національного становища багато значило, що ся державна самостійність боронила наш нарід від поневолення його іншими народами і від використування наших сил економичних і культурних для розвою і зміцнення культури якоїсь іншої державної, пануючої народности.

Поки державний устрій був свій, князі, боярство і церква, стояли на тій самій народній підставі, що й маси народні. Засобами й силами держави й народу приготовляли й розвивали національну культуру. Ся культура і тепер до певної міри служила інтересам народніх мас, а ще більше мала послужити йому з дальнішим розвоєм народнім і сильнішим, розвоєм своїм.

В сю добу культурне життє—освіта, школа, письменство мистецька творчість, підпали дуже сильному впливу церковному, візантийському, і се в значній мірі відірвало їх від народнього життя, відчужило від народу. Але під чужою, церковною покривкою проривалися й тепер сильні своєнародні течії, а з дальшим розвоєм народнього життя сі народні течії повинні були брати гору над чужими елементами культури все більше і більше—колиб се народне життє не зазнало таких переворотів і потрясень, які приніс йому упадок державного життя.

23. Освіта й письменство. Вище було згадано, що християнство на Україні і візантийські впливи зачалися певно ще геть перед Володимиром. Потім же, як властю його і його наступників (особливо Ярослава) воно було поширене по всіх землях Руської держави, візантийські впливи і візантийська культура взяли рішучу перевагу над іншими—особливо східніми, персько-арабськими.

Культурне життє на довго набрало сильної церковної закраски, що налягла і на освіту, на письменство і на артистичну творчість (мистецтво). Освіта й книжність вважалися помічним засобом для християнської побожности—аби через читанне побожних книг люде набиралися християнського духу. Письменство головно було в руках духовенства, мистецтво

теж переважно обернене було на потреби церкви, богослужения. Але так було не тільки у нас, а і в західній Европі в тих часах: світський, мирський елемент з часом скинув з себе церковну шкарлупу там, так само скинув би і у нас. Учились тільки люде духовні, або ті, що хотіли бути духовними.

Освіта довго держалася між духовенством; не поширювалася між людьми, тому що сливе не було і шкільної науки. Наше духовенство переймало ті способи, які були в Візантиї. Там же зрідка тільки, при більших манастирях та катедральних церквах, велася наука більш на шкільний спосіб; звичайно ж батьки давали дитину в науку письменній, найчастіше духовній людині, і так вчили її одинцем, або що найбільше кількох таких учнів разом. Так учили у нас здебільшого, а через се освіта і книжність поширювалася досить пиняво.

Найчастіше наука кінчалася читаннєм, рідше писаннєм та рахунками. Всякі інші відомости добувалися читаннєм книг; але тих книг було мало, і то найбільше книги богослужебні. Тільки в більших осередках освіти можна було доступити вищої науки, навчитися писати літературно, по тодішнім поняттям, і вивчитися грецької мови, щоб читати грецькі книги без перекладу. Таких людей, що стали на верхах сучасної грецької освіти, ми стрічаємо вже від першого покоління по охрещенню—такий був митрополит Іларіон, пізніще, наприклад: Кирило, єпископ турівський, й автори деяких безіменних творів. Було їх одначе все таки не багато і більшість тодішніх письменників були самоуки, що писали як уміли.

У грецькій літературі та в тих перекладах, які робилися у нас або приходили готові з країв болгарських і сербських, найбільше було творів церковних і релігійних, призначених для зрозуміння християнства та направлення на побожне християнське житє. Так і те письменство, що розвивалося у нас, найбільше йшло сею ж дорогою. Писалися проповіди, побожні поучення жития святих місцевих. Таке писав митрополит Іларіон, автор похвали Володимиру Вел., св. Феодосій

печерський, автор поучень, святий Нестор, що написав житте синів Володимира Вел. Бориса та Гліба і Феодосія печерського, ігумен Данило, що описав свою подорож до Святої землі. В XII в. звісні: митрополит Клим і Кирило, епископ турівський, автор молитв і проповідей; в XIII в. Симон і Поликарп, автори печерських житей, дуже цікаво написаних, так що вони залюбки читались потім цілі віки. Ся збірка оповідань про печерських святих зветься Патерик Печерський: се була найбільше популярна книга з нашого старого письменства. От сих письменників знаємо поіменно; далеко більше зісталося по іменам нам незвісними, і самі писання їх пропали. Тому й не маємо справжнього поняття про старе письменство.

По-за релігійним письменством найбільш розвинулося літописанне. Хоч воно вийшло в переважній части з рук людей духовних і багато займається церковними справами, але дає дуже багато для зрозуміння тодішнього життя. Що знаємо з життя громадського—головно знаємо з літописей. Там зацілліли уривки народніх оповідань, пісень, писання літературні, документи. Деякі части літописей визначаються незвичайно яскравим оповіданнем. Мало котрий нарід може похвалитися таким інтересним літописаннем. А те ж що маємо се тільки уламки, відривкі того старого літописання, що попали в літописні збірники, які дійшли наших часів.

Оден такий збірник був уложений в Київі за часів Мономаха і сюди війшли старші памятки київського літописання, се так звана Старша або Начальна літопись. За часів Даниловичів десь в північній Волині була уложена друга збірка, де до Начальної літописи додані київські записки XII в., потім галицька літопись часів Данила і волинські записки часів Володимира Васильковича. Без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії.

З інших не церковних писань дуже цікава та наука Мономаха своїм дітям, де він оповідає про своє житте. З творів поетичних зацілів оден—дорогоцінне „Слово о полку Ігоревім", зложене в Київі скоро після Ігоревого походу 1185 р. Воно виз-

начається великою поетичною вартістю, гарними, яскравими образами, а зараз важне ще тим, що з нього видко, як сильно була розвинена у нас на Україні поезія світська, дружинна, подібна до такої ж візантийської та західньої, французської. Довідуємось про деяких славних співців, про їх пісні. В їх піснях де-що дуже близьке до народньої словесности, де-що йде з книжних грецьких впливів. Ні оден словянський нарід не має такої старої й коштовної памятки.

24. Українська культура сеї доби й вага її. Не тільки в письменстві, в поетичній творчости Київо-Галицької доби українська культура стала високо, але і в іншім життю. Наприклад, високо сягнуло в тим часі наше право. З додатків до старої „Руської Правди", де зібрані закони з XII і XIII в., бачимо, що судячі, не раз дуже глибоко задумувалися над тими справами, які попадали до них на суд. Маємо вироблені форми порядку судового, свідоцтв і доводів, вияснення того, коли провиникови треба тяжше справити в вину його вчинок—коли він робив його з розмислом, або в перший раз, а коли вчинив його з малу, в сварці, або на підпитку. Дуже високо стояло також наше мистецтво Київської та Галицької доби: по захованим останкам старих будинків, малювання, виробах золотичних—дорогих окрасах маємо то бачити виразно і певно.

На всіх цих полях поруч з грецькими майстрами працювали наші місцеві мистці, не тільки дуже зручно переймаючи незвичайно високе майстерство Візантії, найвище, яке тоді було на світі, але й вносили своє власне орігінальне, влучно додаючи або зміняючи взірці грецької творчости,

Найбільше сеї свободи й орігінальности все таки виявляють памятки золотництва. Тут місцевий майстер від початку задержав за собою найбільш свободи від візантийського впливу і далі свобідно зв'язував взірці східні з візантийськими, старі традиції з новими модами. Хоч і тут в найбільш тонких роботах місцеві майстри не могли зрівнятися з візантийськими, але місцеве майстерство стояло незвичайно високо, особливо коли порівняти його з сучасним майстерством французським або німецьким. Україна XI—XIII в. стояла нарівні з Захід-

ньою Европою в культурнім життю—воно було тут відмінне, бо стояло під іншими впливами, але не було низше від західніх земель.

В XII віку зносини України з Візантиєю ослабли, тому що стало трудно їздити степами, через Половців, і Візантия в тім часі сильно підупала. Підупало в тім часі й українське Подніпров'є, й українське житте стало переливатися на захід, до Володимира і Галича, а тут були сильніші й тісніші зв'язки з західніми краями—Німеччиною та Італією, через Угорщину і Чехію. Тому бачимо з тих часів в українськім мистецтві об'єднанне старших українсько-візантийських основ життя з взірцями західніми. Тутешне громадянство українське не цуралося їх, живучи в тісних зносинах з західніми своїми сусідами. Через те не бачимо тут такого жаху перед католицтвом і католицькою вірою, який грецьке духовенство силкувалося прищіпити в східній Україні.

Князі заводять собі латинські канцелярії для зносин з західніми землями, латинські печатки. По більших містах осідають кольонії німецькі з німецьким правом і пересаджують західні порядки на Україну. В описах тутешніх церков раз-у-раз стрічаємо предмети західнього виробу або фасону. Але містецтво стоїть на основі українсько-візантийській, людність міцно держиться свого, і в своїх латинських грамотах князі зазначують свою національну свідомість, титулуючися „князями всеї Малої Руси".

Ся назва як раз пішла з сього часу і з західньої України, з того приводу, що там заснувалась осібна митрополія: греки стали по сім називати стару Київську митрополію, до котрої належала східня Україна і північні великоросійські землі, „Великою Росією", а землі галицької митрополії „Малою Росією". Але в ширше уживанне пішли сі назви тільки значно пізніше.

Взагалі треба сказати, що національно-культурне життє України Київо-галицької доби представляється дуже інтересно. Воно повне життя, руху, енергії; обіцювало багато своїй народности, і навіть і культурному людському життю взагалі. Дуже

жалко, що упадок державного життя не дав йому розвинутися й підрубав його в самім корені. Правда, простому народови не солодко жилося під своїми князями та боярами, і мало його тішили ті культурні задатки. Але не стало лекше йому, як на місце своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економичні через те не покращали, а погіршали, становище народу—також. А національному і культурному життю нанесено такий удар, що від нього воно не могло поправитися і до нинішнього дня.

Доби литовсько-польськи.

25. Литовські князі загортають українські землі. От так, як бачили ми, в середині XIV віку, в 1340-х роках, дорешти ослабла й роспалась Українська держава, й через те землі українські впали в руки литовських князів та королів польського та угорського.

Саме тоді, як на Україну впала Татарщина, завязалась власне держава у народу литовського, і меткі воєвничі князі литовські стали забирати сусідні з Литвою землі білоруські, а далі й українські. Вони були їм потрібні, щоб скріпити свою силу, збільшити свої засоби, бо землі сі були культурніші, краще упорядковані, краще організовані й загосподаровані, як литовські, бо литовська людність в своїх неприступних лісах дуже відстала в культурі й організації. Коли ж і їй заглянула біда в вічі—від Німців, що осівшися на Балтійським побережу, стали підбивати та руйнувати, палити й нищити їх край, — стали литовські князі шукати засобів в культурніших сусідніх землях Словянських, входити в спілку з сусідніми князями а по змозі—й загортали собі їх володіння.

Се виразно зазначилося вже під час татарської руїни в середині XIII в., за князя литовського Мендовга. і затрівожило короля Данила, що сам думав про як найбільше поширенне своєї власти над сусідніми землями. На спілку з польськими князями і німцями Данило задумав зломити Мендовга й почав з ним війну. Мендовг, щоб відвести Данила, відступив його

синови деякі з своїх земель в державу; потім Мендовгів син другому Даниловичу передав усе князівство Литовське. Та той скоро вмер, а Данилові сини не вміли використати нагоди. Мендовгову спадщину забрали інші литовські князі та знову начали поширювати свою власть над сусідніми землями.

В першій четвертині XIV в., коли вимерав Романів рід на Волині і в Галичині, вже більша половина білоруських земель стояла вже під властю литовських князів, і вони почали простягати руки також до земель українських. При останніх Даниловичах галицьких, або зараз по їх смерти литовські князі захопили землю Берестейсько-Дорогичинську (Побуже). Ще перед тим мабуть забрали вони землі припетські, Турово-пинські. Про якогось князя литовського оповідається, що він в тих часах захопив великий шмат Деревлянської землі, себто Київського Полісся. При князі Гедимині в 1320-х р.р. уже й Київ стояв під литовськими впливами, хоч тутешні князі були ніби під зверхністю татарською. Таким чином вибираючи Любарта Гедиминовича галицьким та волинським князем на місце Юрия-Болеслава бояри тільки йшли на зустріч сьому походови литовських князів на українські землі. І вибір сей найкраще показує, на скільки сей похід був мало противний місцевому громадянству, коли воно само з своєї волі закликало до себе литовських княжат.

Се пояснюється тим, що литовські княжата, засідаючи по українських та білоруських землях, старались у всім приноровитися до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старалися як найменше вносити змін в місцеві обставини: „ми старини не рушаємо, а новини не уводимо", було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом—ставали українськими або білоруськими князями, тільки з нової литовської династії, й по змозі старалися далі продовжувати давніше заведені порядки місцевого життя.

З другого ж боку громадянству не раз таки приємно було, приймаючи литовського князя, покінчити з пережитими, докучливими княжими відносинами старої династії, навіть у

громадах, що свого часу виривалися з-під княжої власти й піддавались під татарську зверхність, встигла наскучити й татарщина, особливо як настали непорядки в татарській Орді, з кінцем XIII віку. Литовське ж князівство було в повній силі; приймаючи литовського князя, люде могли сподіватись, що у князів литовських знайдуть захист і оборону у всяких тяжких обставинах.

Прикро було тільки князям зрікатись свого панування; але й тут часто укладалось так, що й сі князі зіставались на своїх волостях, тільки мусіли признати над собою власть литовського князя, що засідав у столиці їх землі.

Через те й бачимо, що українські землі одна по другій, без війн і боротьби, тихо і непомітно, переходять під власть литовських князів, і навіть в джерелах наших не завсіди про се згадується. Правда, що місцевих літописей з сього часу не маємо, а чужі звістки рідко про се залітали, саме тому що землі прилучалися литовськими князями „без гвалту і крику".

Як би не так легко се йшло їм, то й не могли б вони загорнути так багато білоруських та українських земель, бо вони могли забирати тільки те, що легко давалося, а вести сильнішу боротьбу за свої нові здобутки було їм не під силу. Князівство литовське, не вважаючи на свої величезні розміри, було дуже слабко організоване, а крім того тяжіла на нім люта боротьба з німецькими лицарями—балтійськими хрестоносцями, що підбивши й поневоливши собі литовські племена Прусів і Лотишів, хотіли підбивати і дальші литовські племена, та хижо нищили набігами литовські землі. На східній границі мусіли крім того литовські князі витримувати боротьбу з московськими князями, що хотіли собі загорнути пограничні землі й не дати їх князям литовським. Через те литовські князі не могли уділяти більших сил на підбиванне й оборону підбитих земель. Се й показалося коли за західню Україну довелося їм звести сильну боротьбу з Польщею та Угорщиною.

26. Східня Україна під властю литовських князів і боротьба за Угорщину західню. Бачили ми вище, в 1340 р. князь Любарт Гедиминович засів на столі галицько-волинськім і вважався

князем галицьким до р. 1349, до походу Казимира, а Волинею правив довго, до самої смерти своєї, більш як сорок літ.

Ольгерд Гедиминович, великий князь литовський, в 1530-х роках, вмішавшися в смоленські справи, захопив сусідне Брянське князівство в північній Чернигівщині, а далі позабирав і князівства полудневі. В головних городах—в Чернигові, Новгороді-Сіверським, Стародубі позасідали князі з литовської династії, на менших волостях зісталися князі з давньої династії, під властю князів литовських.

Десь коло р. 1360 забрав Ольгерд під свою власть землю Київську, скинувши останнього київського князя, Федора на ім'я, та посадив на його місце свого сина Володимира. Земля була підупала, сильно спустіла під татарською зверхністю, але величезна, бо до Київа рахувалося й ціле Задніпров'є, що давніше належало до Переяслава.

Татари, що вважали Подніпров'є своїми улусами, підвластною землею, схотіли мабуть уступитися за князем Федором, як своїм підвласником, але Орда тоді була зовсім розбита і безсильна. Ольгерд пішов з військом в полудневу Київщину, погромив татарське військо й забрав під свою власть не тільки Київщину, але Поділле, що теж стояло досі під властю Орди. Братаничі Ольгердові, сини князя Коріята, позасідали в подільських городах, почали будувати кріпости від Татар і збирати людей. Ось як оповідає про се записка, писана в другій чверти XV в.:

„Коли господарем Литовської землі був великий князь Ольгерд, він пішов з литовським військом в поле (степ) і побив на Синій воді Татар, трох братів: князя Качибея, Кутлубугу і Дмитра. А сі три брати, татарські князі, були отчичі й дідичі Подільської земли *), а від них завідували отамани, а баскаки, збірщики доходів, приїзжаючи від тих отаманів, брали дань з Подільської землі. А був брат у Ольгерда князь Коріят, що держав Новгород - Литовський, і було у нього три сини: князь Юрий, князь Олександро, князь Костентин. І от ті княжата Коріятовичі, три брати: князь Юрий, князь

*) Себто правили нею з батька і діда.

Олександро і князь Костентин за призволенням великого князя Ольгерда і з помічю Литовської землі пішли в Подільську землю. А в Подільській землі тоді не було ні одного города (кріпости) ні з дерева рубленого ні з каменя будованого **). Ті ж тоді княжата Коріятовичі, прийшовши в Подільську землю, війшли в приязнь з отаманами, почали Подільську землю від Татар боронити і баскакам „вихід“ (данину) перестали давати. І найперше знайшли собі твердиню на ріці Смотричі і тут собі поставили город Смотрич. А на іншим місці жили черці в горі, і в тім місці поставили город Бакоту. А ловлячи на ловах нагодилося їм загнати багато оленів на той острів, де тепер Камінецьке місто стоїть, і вирубавши ліс, вимурували город Камінець. І так усі городи подільські помурували і всю землю Подільську засіяли“.

Татарам часом давали дань, щоб відчіпитися від них, і ще якийсь час тутешні землі вважалися підвласними Татарам, тому от на монетах Володимира Ольгердовича, князя київського, бачимо татарські знаки і написи. Але в тутешні справи Татари вже не мішалися, й правили всім нові князі з литовської династії, під зверхнею властю великого князя литовського.

Натомісць великий клопіт прийшов литовським князям через галицькі та волинські волости Любарта. Коли 1349 р. Казимир, відвернувши Татар, несподіваним нападом захопив цілу Галичину і сусідне волинське пограниче, литовські князі взялися ратувати Любарта, і їм удалося звернути назад захоплені Казимиром волинські городи. З галицькими пішло трудніше: не удавалося вибити залог, розставлених Казимиром по галицьких городах, і литовські князі тільки докучали Казимирови пустошеннем Польщі. Казимир, щоб відборонитися, відновив свою умову з угорським королем, випросив грошей від папи, і силкувався разом з угорським королем Людовиком підбити собі землі хоч би по річці Бугу—де Белз і Холм. Кілька походів робив він для сього, та мало звісток маємо про них.

**) Під татарською зверхністю може й справді не було ніякої кріпости на Поділлю, бо Татари не любили кріпостей: хотіли, аби людність не мала ніякої опори для повстання. Але більші оселі, в роді міст, певне не переводилися.

Найбільш визначилася облога Белза відважною обороною його. Казимир прийшов туди з дуже великим військом, і ще прибув до нього в поміч король угорський. Разом приступили під Белз і післали до тутешнього воєводи, щоб піддався їм; той не відмовився,—щоб тим часом зміцнити укріплення та діждатися помочи від литовських князів. Цілий тиждень тягнув переговори, а тим часом на очах королів кріпив свій замок, між іншим—напустив в рови наоколо замку води, так що вона облила його наоколо. Нарешті заявив, що таки не піддасться. Королі пішли здобувати замок, але се було неможливе: з рана і до полудня польське і угорське військо силкувалося добути замок, по горло стоячи в холодній текучій воді, що наповняла рови; багато стратили своїх людей—убито племінника кор. Людовика, і сам Людовик дістав по голові такий удар, що спав з коня і трохи не згинув. Мусіли відступити, і Людовик, стративши охоту до дальшої війни, покинув Казимира; той мусів також вертатися з нічим.

По тих невдалих походах, коли ще й Татар литовські князі назад на свій бік перетягли, Казимир уложив з ними перемирре: Галичину полишено за Польщею, Волинь за Любартом. Так ото й не удалося вирвати Галичину з польських рук, і не вдавалося вже й потім. Боротьба потяглася ще цілих тридцять літ. Литовські князі докучали Польщі, нападаючи й пустошачи польські землі, напускали й Татар,—але се ділу помагало мало. Кінець кінцем Казимир знову перетягнув Татар на свій бік, а за те, що литовські князі стали займати українські землі, котрі давніше стояли під зверхністю татарською, Орда й зовсім розсварилася з Любартом. Тим часом Казимир умовився з пруськими та ливонськими рицарями й узяв Литву в два огні: пішов на Волинь, тим часом як Німці вдарили на Литву. Знов почалася війна, і скінчилось на тім, що не тільки Галичина зісталалась за Польщею, а і землю Белзьку і Холмську прилучено до Галичини, всі ж інші волинські землі зісталися за Любартом.

27. Унія Польщі з Литвою. Хто придивлявся до тої кривавої, завзятої боротьби, що йшла між литовськими князями й

Польщею за галицько-волинські землі, аж до 1380-х років, мабуть і в сні не бачив, чим ся боротьба мала скінчитися. Такий несподіваний був той кінець: прийшла унія, себто з'єднанне Польщі й Литви під властю великого князя литовського, і він, засідаючи на польськім троні, мав на віки прилучити всі землі литовські до Польщі, так щоб Литва перестала бути осібною державою, а всі її володіння стала провінціями Польщі.

Видумали се польські пани.

В Польщі перед тим вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший з князів литовських („великий князь") Ягайло, Любартів братанич, посватав ту королівну. Польські пани згодилися видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (Поляки були католики) і прилучив на вічні часи до Польщі всі землі, які до литовських князів належали, отже й білоруські та українські. Ягайло на се згодився, бо хотів бути королем над Польщею й Литвою, й списали таку умову про злуку Польщі й Литви в одну державу.

Сталось се в році 1385. Ягайло оженився з польською королівною й став королем у Польщі, а поляки надіялися, що тепер всі землі литовські, білоруські і українські їх будуть. Та воно не пішло так легко. Самі землі не хотіли переходити до Польщі, бо під литовськими князями вони жили по своїм давнім звичаям, а поляки в тих землях, які забрали—от як у Галичині, заводили польську та латинську мову, польські порядки, забирали грунти й роздавали полякам,—як далі побачимо.

Князі з литовського роду, що сиділи по землях українських та інших, теж не хотіли під Польщу йти. Брат Ягайлів у-перших, Вітовт на імя, схотів стати великим князем та правити замість Ягайла в землях литовських.

Почалися за те великі суперечки—потяглися вони більше як на півтораста літ. Поляки покликались на ту умову про злуку 1385 р., а литовські князі й пани казали, що вони на ту умову не приставали, а Ягайло зробив її самовільно, їх

не питаючись. Вони вибирали собі великих князів, які хоч узнавали польських королів (Ягайлових синів та внуків) своїми старшими, але ні в чім їх не слухали й правили зовсім на свою руку. Щоб досягти свого—мати литовські землі під Польщею, поляки не раз умисно вибирали собі тих великих князів литовських за королів (бо то була та сама княжа сім'я—потомки Гедимина), але і в такім разі литовські пани та князі правили своїм краєм окремо від Польщі.

Бабато про се сварились, навіть і воювались, та се не помагало: велике князівство Литовське було собі окремо, хоч часом один і той самий чоловік був заразом і великим князем литовським і королем польським: в Польщі правило правительство польське, в великім князівстві Литовськім—литовське, а король чи великий князь і тут і там не багато значив.

Одначе зовсім відірватися від Польщі литовські пани, що правили великим князівством Литовським, теж не хотіли, бо Поляки помагали їм держати в руках українські та білоруські землі. Ті пани з литвинів, по тім як їх вихрестив Ягайло, стали католиками, через те були Полякам близші, і ті помогали їм на православних—то значить на українських та білоруських панів та князів. Від поляків литовські правителі переймали також постанови ріжні, які були їм на руку. Постановили й таке, щоб православних на ніяке вище начальство не пускати.

З того українські князі та пани були дуже незадоволені, пробували бунтуватися, але не мали стільки сміливости та однодушности, щоб усім повстати: одні забунтують, а інші притихнуть, і так з того нічого не виходило, а литвини так хотіли справою вести, щоб і з Польщею разом бути і осібну державу мати та нею самим правити.

Коли-ж поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі принаймні українські землі, що належали до Литви. Довго про се спорились і навіть воювались. Ще за Ягайла забрали поляки Поділле, пробували заволодіти і Волинею але не могли. Аж у 1569 р. се їм удалось. Тоді королем

польським і великим князем литовським був Жигимонт-Август, правнук Ягайла. Він не мав синів і боявся, що як умре, то Литва відділиться від Польщі, і всякими способами помагав звязати Литву з Польщею в одну державу. Для сього був скликаний в місті Люблині сойм з Польщі й Литви. Литва і тут противилася, та щоб перешкодити, не допустити до постанови, тихенько з сойму від'їхала, але Поляки постановили без неї, що українські землі—Волинь, Браславщина (де Винниця й Умань) Київщина з задніпрянськими землями й Підляше (по ріці Богу) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих земель приїхати на польський сойм—зложити присягу Польщі,—інакше грозилися, що відберуть від них маєтности й уряди. Пани й посли з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо інакше буде відбирати маєтности й уряди. Пани настрашились і хоч з плачем, а присягли, не мали сміливости противитись.

Так тоді сливе всі українські землі прилучено до Польщі. Тільки Закарпатська Україна і нинішня Буковина були при Угорщині та при Молдаві та Чернигівщина належала до Москви, але й її трохи згодом Поляки забрали, хоч на коротко,—тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

28. Польські порядки на Україні. Котрі землі переходили під Польщу, заводили там поляки польські порядки: з початку в Галичині, потім на Поділлі, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих, дуже недобрі, далеко гірші ніж були в державі українській, а навіть литовській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшлось Українцям пожалувати й за своєю власною державою, та нічого робити: теперь усім рядили поляки, а Українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики й мали то собі за обовязок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люде на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі й пани старались робити. Українці ж були православні, і для того у всім мали прикрости, і не було їм ходу ні в чім.

Пани-поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені до ніякого начальства, до ніякого уряду: напр., міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину. Навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймали: ні до чого їм приступу не мало бути. У Львові, столиці галицькій, Українцям вільно було мати доми тільки при одній улиці, більше ніде, і тільки на тій одній улиці можна було звонити в дзвони православної церкви, або священникам ходити з хрестами та хоругвами, або ховати мерця з процесією. Не вільно було православним ніде ставити нові церкви. А хоч сих заборон не завсіди пильновано, то все таки ними дуже докучали православним. За ніщо кождого православного мали, а Українці були тоді всі православні.

Мову у всім заведено польську та латинську, і в судах судили по польському праву, а не так, як люде на Україні звикли. Начальниками всякими королі постановляли тільки поляків. Полякам роздавали землі всякі—порожні чи з селянами. У панів українських землі відбирали та полякам оддавали, або ріжними способами до того приводили, щоб ті землі в польські руки йшли. Намовляли українських панів, аби видавали доньок за поляків та маєтками наділяли; нераз український пан женячися з полькою, й сам мусів на католицьку віру перейти (бо католикам женитися з православними заборонялось), і діти його вже ставали поляками. І так з часом звелося зовсім українське панство. Князі Острозькі славилися, як голови українського народу, як перші оборонці православної віри, помічники українцям в освіті. Князь Константин Острозький, молодший, заложив українську школу в своїм місті—Острогу, друкував книжки й інші добрі річи для України робив, а вже сини його були католики й поляки, всі ве-

личезні його маєтки пішли в польські та католицькі руки. Так з часом стали на Україні панами самі поляки а українці— самі міщане та селяне, панські піддані-кріпаки.

Селянам та всякому убогому людови і в Польщі було недобре, бо пани здавна там велику забрали силу, а на Україні— то й поготів. За давніх часів на Україні були невільники, такі що в панському дворі сиділи і на панській страви робили, але були й свободні селяне, які на своїй землі сиділи і тільки на князя податки платили, а в громаді своїй всякі свої справи самі порядкували. За польських часів невільників ніби не стало, але всіх селян в таке кріпацтво повернено, що мало що від невільництва ріжнилось.

Земля тепер уся вважалась панською: панам продавано селян з землею, а котрі землі не були ще віддані панам на вічність, то такі ріжним панам віддавались в державу (звалися такі пани державцями й старостами), і вони тими селянами так сами рядили, як пани-дідичі своїми „підданими"—кріпаками. Могли від селянина, або, як вони його тоді називали—від „холопа", землю відібрати, землю з селянином чи нарізно іншому панови продати. Могли на підданих накладати всякі роботи, датки й чинші (грошеві податки), й справді накладали все нові та нові. Коло року 1450 в Галичині селяне, напр., давали з лану грунту (коло 15 десятин) від 30 до 48 грошей, велику міру вівса — звану „колодою" й робили 14 днів панщини до року. А сто літ пізніше давали стільки, що се виходило на 4 і на 8 колод вівса, а панщини мали робити два або три дні на тиждень з господарства, а господарства були вже не ланові а півланові. Пізніше ще збільшилась та панщина, так що селяне не мали просвітку й мало не цілий тиждень мусіли робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусіли зносити всякі кривди й поневірку від пана.

Он як писав один француз, що побував на Україні перед Хмельниччиною: „Селяне дуже бідують, три дні на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало й далеко більше як три дні), і крім того, від свого поля дають свому

панови по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того, вони возять дрова до двору й мусять сповняти ріжні-преріжні роботи. Дають грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий улій, а що третього року від худоби мають дати третього вола. Все що подобається панови, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяне не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть як у раю, а селяне мучаться як у пеклі. Коли ж пан трапиться не добрий, то гірше їм як у каторзі".

На всякі кривди від панів не було суду ні управи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч на шибеницю за що небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржитись: сам король не міг мішатися в те, що робив пан з сво'м селянином.

Що правда, не тільки селянинові, а й панови не легко було найти суд та управу, особливо на сильнішого та богатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того й було право. Не було оборони, ані спокою. Татари набігали раз-у раз на українські землі, палили села й вели силу людей в неволю.

Вони тоді оснувалися в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від Татар, за те добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоєм. Королі нарешті пообіцяли татарському ханови, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лише не нападав на українські землі, але й се нічого не помагало, хан гроші брав, а про те раз-у-раз наїздив свою орду на Україну, забирати худобу та людей в неволю. Тих людей Татари продавали в неволю в далекі краї і у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Україні, не було просвітку від панів, а що не взяв пан,—заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав Татарин. Як то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити,—
Витоптала Орда конем маленькії діти!

Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

29. Козаччина. Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяне тікати в світ за очі, де далі то все більше. Переходити селянинови з місця на місце не вільно було, тому тікали потайки. З Галичини йшли на Поділле, де було просторніше, на робітника тяжче, а на панщину лекше, з Волини—на Побоже (де Винниця й Умань), з лісових країв—до Київщини та за Дніпро. Сі краї подніпрянські прозивалися тоді Україною, бо лежали вже «на краю» держави, й з нею зачиналися дикі степи. З кінцем 15-го віку (від року 1482 почавши). Татари кримські дуже часто нападали на сі краї, бо король польський посварився з кримським ханом. Оборони тому краєви від держави не було, і за кількадцять років вичистили Татари сю велику країну як шкло; зісталося кілька городів, де були кріпости й стояло по трохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сел люде мусіли тікати, бо не можна було ані жити, ані господарити серед таких татарських походів. Повтікали в лісові краї, але й сюди заглядали Татари і на Волинь, навіть у Галичину.

Сей гарний край, де колись цвіло українське життє, був тепер занапащений до решти дурною управою. Дались йому в знаки князі та бояри, а добило безголов'є королів та панів польських та литовских, що землі сі загорнули, а оборонити не вміли.

Лежав він пусткою з кінцем 15 віку без малого сто літ. Розмножився тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей,—куди-б утікати можна було, орали землю, та й то сторожів ставили наоколо, аби Татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають:

Ой в неділеньку рано пораненько
Да зібрав женців да Коваленко;
Да й усе женці одбірні,
Поробив їм серпи да все золотії.
Ой повів женців на яру пшеницю.
„Ой жніте, женчики, обжинайтеся
І на чорную хмару озирайтеся,

А я піду до дому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю".
Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються.
Ой то не хмара, то Орда іде,
А Коваленко та передок веде!
Звязали руки да сирицею,
А залили очі та живицею.

Се-б то повиймали очі, аби не втік.

Багато тоді зложено жалісних пісень, так званих дум та псальм невільницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невільників у неволі татарській або турецькій, що й досі ще в нашому народі памятаються:

За річкою огні горять,
Там Татари полон ділять:
Село наше запалили
І богацтво розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли:
А в долині бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
А по ногам ланцух б'ється.

А про невільників в турецькій неволі, що їх Турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи—до веслування на своїх кораблях, званих галерами або каторгами, така є сумна і жалісна дума стародавня („Плач невільників"):

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
У гору руки підіймали, кайданами забрязчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
„А з низу буйний вітер!
„Хочай би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
„Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
„Да вже ся нам турецька-бісурманська каторга надоїла:
„Кайдани-залізо ноги повиривало,
„Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло"
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*),

*] Се-б то такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до Турків попавшися: такі перевертні найгірше невільників мучили.

По ринку він похожає, він сам добре тее зачувае,
На слуги свої, на Турки-яничари *) зо-зла гукае:
„Кажу я вам, Турки-яничари, добре ви дбайте,
„Із ряду до ряду захожайте,
„По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
„Бідного невільника по тричі в однім місці затинайте!"
То ті слуги Турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке, молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати.
„Ти земле турецька, віро бусурманська, ти розлуко християнська!
„Не одного ти розлучила з отцем, з матерю, або брата з сестрою,
„Або мужа з вірною жоною!"
Визволь, Господи, всіх бідних невільників з тяжкої неволі турецької,

З каторги бусурманської
На тихі води,
На ясні зори,
У край хрещений,
У мир веселий,
У городи християнські.

Та хоч терпіла західня Україна, все таки не так як Подніпрянська.

Але той спустошений край, роскішний та вільний, вабив до себе людей сміливих. Знаходилося чимало таких, що йшли на весну, на літо в сі краї, ловили рибу, звіря били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів верталися. В степах стрічались вони з татарськими чабанами або з такими-ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх татари поб'ють та полуплять, часом вони татар підчикрижать та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люде звались козаками, то се імя й до наших людей при-

*] Турецьке військо так звалось.

стало, що тут степами та пустками тинялись та промишляли.

З часом намножилось тих людей—козаків наших багато. Старостам та воєводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на Татар страху нагоняли, тай живились від них ті старости, як козаки з ріжною здобичею з степів на зиму приходили. Один такий староста—Остап Дашкевич, староста черкаський, Українець з роду, радив королеви, щоб з тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від Татар стерігло: взяти тисячу або дві тисячі козаків, платити їм з скарбу (казни), а вони б від Татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видко з неї, що козаків тоді на Україні було вже дуже багато.

30. Запоріже. Що більше козаків ставало, то убувало сміливости Татарам, а козакам прибувало. Все далі запускались вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх край, відбивали від них невільників та самих Татар в неволю забирали. Низше порогів Дніпрових, де Дніпро ділиться та робить острови серед лози та очерету, так що й не видко їх, ставили вони собі кріпости і „острожки“ або зайки, щоб не могли їх там дістати ні Татари, ні Турки, ні старостинські слуги, продибавши лукавим ділом. Згодом на місце тих дрібніших укріплень стали ставити одну головну. Звалась вона Січ або Кіш козацький, і переносилась на ріжні острови і місця; часом була на острові Хортиці, часом на Базавлуку, на Микитиній Розі, на Чортомлику.

Початок дала кріпость, поставлена в 1550-х роках на острові Хортиці славним Українським князем Дмитром Вишневецьким (з Вишневця на Волин), що прославився в піснях українських під іменем Байди:

В Царгор до на риночку
Ой п'є Байда мід горілочку,
Ой п'є Байда—та не день не два,
Не одну нічку тай не годиночку.
Цар турецький к йому присилає,
Байду к собі підмовляє:

„Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь ми лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш пан на всю Вкраїночку!"
—„Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!"
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його повисіте,
На гак ребром зачиніте!
Ой висить Байда тай кивається,
Та на джуру поглядається:
„Ой джуро мій молодесенький,
„Подай мені лучок та тугесенький:
„Ой бачу я три голубочки,
„Хочу я убити для його дочки!"
Ой як стрілив—царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку—в головоньку".

В сій пісні представлений він гулякою-запорожцем, в дійсности був він одним з тих панів пограничних, шо „козакували"—ходив з козаками за здобичею. Але згодом прийшов до пирших плянів: поставивши на Хортиці свою кріпость та згромадивши козаків, задумував зломити Орду, вигнати її з Степів та їх опанувати; тому що правительство литовсько-польське не важилось з татарами зачіпатись, пробував підняти царя Московського, мав якісь зносини з Туреччиною. З того не вийшло нічого, і згинув він так, як у пісні описано, але дух його і сміливі гадки зістались між козаччиною, і після його Хортицької твердині далі тримали вони свою „Січ" (засічку) тут за порогами, як опору і захист против Орди і всякого іншого ворога.

Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди нихто не міг до них дістатись: ні Поляки, ні Турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали звати ся запорозькими, або низом—що на „Низу" Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках—рибу ловили, пасічникували, над Татарами промишляли, а як скучилося, вибиралися в похід десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бесар бії та Румині) тоді були часті війни, то козаки туди

ходили помагати воєводі волоському, чи іншому кому, на Гурків та Татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від Татар та Турків терпіла, мали наші люде, а в тім і козаки, велике на них завзяття. За найсвятішу річ уважали з „бісурманами" воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілія, Варна.

А ще частіше робили собі великі човни—чайками звалися, тай пускалися, як за давніх, київських часів Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподівано на берег, нападали на міста й села, забирали з собою здобич, котра легша, та дорогша, випускали невільників на волю, все інше палили, та швиденько на човни, тай гайда назад, поки там Татари чи Турки зібрались. Великого страху тим завдавали Татарам та Туркам. Іздили під сам Константинополь: прокрадались між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний азійський берег Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Правда нераз велика буря розбивала ті козацькі човни, заносила їх бо-зна куди, й пропадало та потопало в морі велика сила козацького війська—як у думі співається:

Ей на Чорному морю на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясненький,
Жалібненько квилить—проквиляє
І на Черне море спильна поглядає.
Що на Чорному морю щось не добре починає.
Злосупротивна хвилечка-хвиля вставає,
Судна казацькі-молодецькі на три части розбиває:
Перву часть ухопило—у білоарапську землю занесло,
Другу часть схопило—у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має—
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.

Але ще частіше удавалось козакам вернутися щасливо з великою добичею, з увільненими невільниками. Нераз гнались

за ними наздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікалі їм з під носа в Дніпро, а в гирла Дніпрові, серед лози та очеретів ніякий корабель не міг за ними їхати. Тоді козаки ділили здобичу на товариство—як то в думі співається:

Златосинії киндяки—на козаки,
Златоглави—на отамани,
Турецькую білую габу—на козаки, на біляки *),
А срібло - золото на три части паювали;
Первую часть брали—на церкви накладали.
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердного
Бога благали;
А другую часть між себе паювали,
А третюю часть брали—очеретами сідали,
Пили та гуляли, із семипядних пищалей **) гримали.

На зиму мало хто лишався в Січи чи в степах: розходилися козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сімі. Було багато й бездомного народу. Широко розносили вони по Україні славу про свої битви з Турками й Татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

Була Варна колись славна,
Славнішії козаки,
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали,

Треба ж то памятати, що не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як Турки: боялись їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, вважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивувались відвазі козацькій, що вони сміють нападати на Турків у їх власній землі, визволяють невільників з каторг турецьких та відплачують Туркам і Татарам за їх напади на християнські землі. З ріжних сторін—з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запоріже ріжні люде, між ними й багаті молоді пани, щоб набратись військової науки, відваги, духу козацького, та потім славитись, що вони були на запорожі, разом з ко-

*) Киндяки, златоглави, габа—ріжні матерії турецькі.
**) Гармат.

заками воювати ходили. Та довго попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життє козацьке, треба була вміти й голодати й мерзнути, і в останній біді й небезпечности воювати. Тому справжні запорожці були все таки найбільше з українських селян, загартованих в біді й небезпеці.

31. Правительство Польське хоче робити порядки у козаків. Тішились люде, що казаки зганяють татарву з України, але королі та пани польські, що тепер Україною правили, не так тішилися тими козацькими походами на Турків, на Татар, як ними журились. Татари та Турки раз-у-раз до них посилали послів та жалілись на козаків. Грозилися, як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то Турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже боялися. Правда, король відписував Туркам, що козаки—люде своєвільні, йому не підвладні, він їх Туркам не боронить: нехай пішлють своє військо та винищать їх на Запорожі хоч і до решти! Ба то-то й біда, що Турки й Татари не могли козаків на Запорожі досягти, й тому далі жалілись і грозились королеви.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкевич: взяти козаків у службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки Україну стерегли, або куди їх король на війну пішле, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножилось їх по всій Україні подніпрянській, як казали: „де кущ—там і козак, а де байрак—там їх ціла сотня".

Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звались реєстрові, вони діставали від короля „клейноти"—корогву й інші знаряди; король визначав їм старшого, якого вони мали слухатись, а за те вже ніяке інше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішатись до їх управи й суду, ані податків від їх жадати. Тільки сі реєстрові мали бути козаками, а всі інші,

що досі козакували, мали мешкати як міщане чи селяне, сповняти міщанські чи селянські обовязки, а в походи не ходити.

Але щож, коли в той реестр брали, кажу, тисячу або дві, а козакувало може десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо війська в Польщі подостатком не було ніколи), то кликав усіх, не питаючись, чи він реестровий, чи не реестровий.

І реестрові козаки клейноти й плату брали, але також на реестр не вважали і хто козакував—далі козакував, і нові люде все прибували до них. Не тільки в степах, але й на Україні за Київом ніхто не смів, ані міг справді робити якісь порядки у козаків. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали „на Низ“ ні борошна, ні пороху,—щоб козаки своєвільні не мали чим в Січи та по степах жити, ані чим воювати. Хтоб б то повіз, або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости боялись з козаками зачіпатись і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі.

Вибирали самі собі старшину: отамана, званого також гетьманом, а також осаулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на раді, куди збирались усі козаки—там же й ту старшину вибирали. Королівської старшини—старостів та панів не слухали. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючися, чий і звідки. Походами собі куди хотіли ходили: чи на Татар, чи на Турків. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі трудности роблять: недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром пусткою лежали, доти й панів там не було. Як же стало там безпечніше за козаками: як Татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілле: що там землі скільки хочеш, а панів нема, сподобається—

осідай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігатись з Полісся, з Волини та осідати в полудневій Київщині, де теперь Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенігородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далі й коло Лубен, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно самі порожні пустки лежали.

Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві: почали випрошувати собі від короля грунти, а королі й давали; інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків земля була, почали старі документи собі вишукувати; інші знову починали господарити, як старости та державці королівські. Котрі люде на тих землях за той час посідали, тих уважали ті пани за своїх підданих. Також і нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцюючи свободу на довгі літа: на 10, 15, 20 і 30 літ.

Панщини ще так від разу не важились заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям заборонили варити пиво та горілку. Стали й інші податки та драчки заводити. А де народу намножилось, то й панщину потроху на на них накладали. Але тоді ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті заходи панські, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками вважали, тутешні люде дуже гнівались, між ними й козаки також, і з того що вони на сій землі, від татар відвойованій і кров'ю їх политій, хотіли бути вільні, а пани вважали всю сю землю—чи в Київщині чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині—за свою панську власну, або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі й мають бути їх піддані.

З того виростала велика колотнеча. Треба ще й те сказати, що самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то великі пани переважно, що мали по інших сторонах роскішні замки та двори, а таки й боялися жити між козаками та в сусідстві степів татарських. Тож присилали сюди своїх ріжних слуг, підпанків, як-то кажуть, або арендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси, і потім людям

докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили.

Вони тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного,—признавали, що він не має платити податків, ані панщини робити. Тай й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтности сидіти, чи тільки в королівській; чи може він собі горілку та мед варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про інші такі справи. Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кілька сот, або тисяча, дві тисячі—що найбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру вписані не були, але козакували часами, чи й завсіди, і в походи ходили, і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли ані панів, ані старостів слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові. Було богато сімей козацьких, вдів, що їх чоловіки—козаки погинули на війні, або так повмирали; були великі сімі нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сімях так звані підсусідки, що в козацькім господарстві помагали, особливо як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати.

Богато з тих селян, що на Україну прибувало, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково тут на пограничу мусіли вони бути людьми военними, бо все від Татар небезпечно було. Тай усі селяне, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, против татарських стріл груди свої наставляти, аби бути панами своєї праці на своїй землі—всі вони не хотіли тут нічого чути про панські порядки. Коли починали налазити до них пани, вони кидали свої оселі й осідалися ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками підіймались на панів. На козаків вони дивились, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила,—як селяне по їх стороні стануть, то їх ніяке військо польське не переможе. Бо тутешні селяне були люди відважні і до військового діла привичні.

Так ото з тих причин і почалося велике ворогуванне, а далі й войованне між козаками та панами на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки при нагоді панські маєтности шарпали. А прийшло й до більшої війни.

32. Перші війни козаків з панами і державою Польською. Першу більшу війну з панами підняв у 1591 році отаман козацький Косинський. Він дістав від польського уряду разом з кількома іншими визначними отаманами козацькими маєтність на Росі, за свої служби, а оден з князів Острозьких, бувши старостою білоцерківським, а властиво його намістник, загорнув сі землі до староства, мовляв до нього належали. Розгніваний тим Косинський зібрав козаків і напав на Білу Церкву, пограбив і забрав майно кн. Острозького і його намістника, що ту справу підстроїв, погромив теж інші замки Острозьких, позабирав гармати і засів з ними в Трипільськім замку. Король вислав своїх комісарів—ріжних панів місцевих з полками їх, аби козаків утихомирили. Козаки їх слухати не схотіли, приготовилися битись, але комісари не відважилися стати з ними до бою й уступилися. А козаки після сього далі розпочали свої походи, здобуваючи замки, що були в руках Острозьких і інших панів, які з козаками зачіпалися; здобули Київ, Переяслав й інші городи. Опанувавши майже цілу Київщину, перекинулися далі на Волинь, підбиваючи під свою руку міста, змушуючи панів, аби признавали власть козацького присуду над своїми маєтками і підданими: давали припаси на військо й не боронили піддаватися під власть козацьку і козачитися, хто хоче. Кн. Василь-Костантин Острозький з синами й інші пани, побачивши, що козаччина їх знищить, почали ладитися на війну з усіх сил; правительство польське не хотіло їх ратувати, гніваючися за те, що не йшли йому на руку в справах віри, отже мусіли самі собі радити. Найняли військо в Галичині й на Угорщині, зібрали шляхту волинську і з сими силами удалося їм розбити військо Косинського під містечком Пяткою. Козаки обіцяли вернути

гармати і всяку стрільбу, скинути з гетьманства Косинського і дати спокій панам.

Але вийшовши на Запороже, вони зараз же почали збиратися з силами на ново, і весною 1593 р. рушили знову, сим разом на Черкаси. Хотіли порахуватися з кн. Вишневецьким, що вмішався в попередню війну і взагалі уївся козакам, як пограничний староста черкаський, що держав в руках головну дорогу козацьку. Приступивши до Черкас, Косинський зачав облогу, але Вишневецький зробив засідку і Косинського вбито хитрим підступом, а при тім багато й інших козаків. Козацьке військо по сім відступило, але літом козаки приступили з новим військом до Черкас. Вишневецький злякався, що козаки йому кінець кінцем відомстяться тяжко, пішов з ними на згоду й уложив з ними таку умову, що надалі вже дасть свобідну дорогу козаччині через своє староство і нічим не буде притісняти: інакшими словами пообіцяв, що законів виданих на козаків не буде сповняти. А в його руках була єдина власть на цілій отсій дорозі Дніпровій. По сім козаки стали справжніми панами всеї східньої України. Найможніші пани, як от князі Острозькі, мусіли скоритися перед ними, годити їх ватажкам і сповняти їх жадання, щоб дали їм спокійно господарити. Кипіло у деяких панів проти козаччини, що руйновала всі їх пляни, вносила дух бунту, супротивлення між підданство, вирівала силу людей з під панської власти. Але мусіли сидіти тихо й коритися перед козаччиною, не маючи помочи від правительства, зайнятого іншими справами. Мусіли чекати догідної хвилі, коли польське військо буде нарешті мати для них час.

Запанувала козаччина, але несподівано й скоро прийшовши до сеї небувалої сили, не вміла знайтися в нових обставинах, не вміла скріпити міцно свого становища на волости. Займаючися ріжними заграничними походами та добичництвом, не використала свого свого панування в східній Україні, щоб організувати трівкі підстави свого козацького устрою, не журилася боротьбою з правительством, і тому справді дала

себе зараз же зігнати з волости, коли правительство звернуло против неї свої сили.

Під ту пору, по смерти Косинського, на перше місце між ватажками козацькими виступив Григорий Лобода, чоловік поважний, добрий і досвідчений вояка, але ще без ширшої політичної програми, яка взагалі тільки дуже поволі наростала в головах козацьких. Поруч сеї властивої козаччини, низової запорозької, збирається на браславськім і волинськім пограничу друга, самостійна козаччина коло Семерина Наливайка, міщанина острозького, сміливого й удатного ватажка. Сімя Наливайків славилася в Острозі, як завзяті Українці. Брат Семерина піп Дамян був визначним членом православного острозького гуртка; Семерин вибрав собі воєнне, козацьке ремесло. Гарний з себе, майстер на всі руки, ще молодий, але дуже славолюбний, не хотів він іти в лад гетьманам низової козаччини, і так між сими двома групами козаччини була певна неохота і навіть ворожнеча, і кожде військо собі на власну руку робило і воювало в сих роках.

В тім часі володарі західньої Европи, особливо папа римський і цісар німецький, як володар завойованої турками Угорщини, заходилися коло великої війни на турків. Прочувши, що козаки могли б дати в тім велику поміч, заходився папа на свою руку, а цісар на свою вербувати до тої війни козаків, виславши для того на Україну своїх висланників з грошима й дарунками. Папський висланник, не знайшов дороги до козаків, вів переговори через правительственного старшого, котрого козаки зовсім не слухали, і з тих переговорів нічого не вийшло. Цісарський же висланник забрався на саме Запороже. Віддав козакам від цісаря клейноти: корогви з гербом цісарським, срібні труби, і кілька тисяч червоних, з тим щоб козаки взяли участь у війні з турками. Козаки, хоч були невдоволені з малої суми грошей їм присланої, але обіцяли помагати, тільки не хотіли йти на Волощину, як хотів цісар, а казали, що краще підуть на Перекоп, або човнами на турецькі городи. Але до чого не взялися козаки низові, те взяв на себе Наливайко: ходив в Волощину,

пограбив Турок і Волохів, потім відступив назад, коли прийшло більше турецьке військо, але знову, вже з Низовцями разом пішов у друге. Страшенно знищив Молдаву, спалив Яси, і господар молдавський відступив від Турків і пристав по сім до цісаря. Цісар був тим дуже втішений, поручав надалі господареви вести справу против Турків спільно з козаками, і козаки разом з сими новими союзниками ходили ще раз громити турецькі городи при Чорнім морю.

Після сього Наливайко пройшов на Волинь, приступив під Луцк під час ярмарку, коли пани поз'їздилися на судові засідання. Налякані міщане й шляхта виїхали йому на зустріч, умовилися, що заплатять йому, щоб не чіпав міста, але Наливайко тими грошима не вдоволився і ще пограбив передмістя. Потім пройшов звідти на Білорусь, здобував замки, забирав гармату, міщанам казав платити великі окупи. Низове ж військо під той час, хоч і далеко скромніше, попасало в Київщині, на Поліссю, а як Наливайко вийшов на Волинь, пустилося й собі на Білорусь. При тім мішаючися в ріжні панські сварки і наїзди, що одні пани на других робили, помагали і Наливайківці й Низовці православним панам, Острозькому й іншим, громити й докучати противникам православних, уніатським владикам і їх прихильникам, що заходилися коло унії.

33. Солоница. Се не минуло козакам дурно. Правительство польське дивилося мовчки, поки козаки воювали з Острозькими й іншими, не милими йому православними панами, але не стерпіло, як козаки почали докучати тим, що під покровом правительства саме переводили тоді унію церковну. Тай своїми погромами волинських і білоруських міст козаки перебрали мірку терпеливости.

Військо польське саме було досить свобідне під ту пору: король дав йому наказ йти на козаків і приборкати їх.

Старшим у нім був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він як найскоріше поспішився, щоб заскочити козаків не приготованих, до купи не зібраних, як вони по ріжних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по части, а таки зібралися коло Київа, перевез-

лись за Дніпро й човни потопили: надіялися поляків за Дніпро не пустити. Але міщане київські, яким козаки також докучили, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезлося за Дніпро.

Тоді козаки пійшли в найдальші, порожні ще тоді краї й стали під Лубнями на Солониці, надіючися, що Поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзявся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні або козакам. Він прийшов під Лубні й заскочив козаків несподівано, що вони мусіли тут же й отаборитися.

Місце було для оборони добре, високе, з широким оглядом на всі боки. З одної сторони боронили його непролазні болота Сули, з інших сторін обгородилися козаки кількома рядами возів, за ними валами і шанцями. По середині поставили деревляні зруби, набиті землею, і на них умістили гармати. Табор був м цний і приступом узяти його було неможна Доброго війська козацького було ще коло 6 тисяч, а друге стільки ріжного народу неспосібного, жінок, дітей тощо. Жолкевський задумав томити козаків облогою, не даючи виганяти худоби і коней на пашу, та мучив гарматною стрільбою, а заразом ведучи переговори, силкувався розєднати козаків: викликати між ними підозріння і незгоду. Ся лукава робота його дійсно не зісталася без успіху. Стара ворожнеча Запорожців і Наливайківців ожила наново серед такого тяжкого настрою. Почалися сварки, далі криваві розрухи. На одній раді розпочалася бійка і серед неї убито Лободу; але Наливайкови не удалося взяти булаву: вибрано гетьманом Кремпського, а Низовці не могли забути Наливайкови убийства Лободи. В козацькім таборі було гірко; худоба здихала без паші: кулі польських гармат забивали людей і коней, трупи гнили серед табору і серед гарячого літа робили повітре нем жливим. Трудно було підтримати порядок і завзятте в таких обставинах, і велика то річ, що козаки таки трималися ще.

Жолкевському одначе також було не легко. Припасу для війська було дуже тяжко дістати, і він переконався, що

скоріше його військо вигине з голоду ніж козацьке: вояки його змучилися неустанною сторожею. А тим часом над Дніпром громадилися нові полки козацькі та умисно пустошили Подніпров'є, щоб тим відтягнути Жолкевського від облоги, а з Запорожа йшли нові полки козацькі човнами, ратувати козацьке військо під Лубнями. Жолкевський силкувався їх відвести, як перед тим Лободу: посилав до них, що не має против них нічого, нехай не встрявають тільки до бунту,—але ті не послухали. Як би вони надтягнули під Лубні—Жолкевському була б біда. Але козаки в солоницькім таборі, відрізані від світу, не знали, що ратунок такий близький.

Жолкевському треба було зробити останню пробу, щоб настрашити козаків і змусити їх до піддання. Він розпочав знову страшенну стрілянину, став ладити всякий припас ніби до рішучого приступу, а заразом намовляв козаків, щоб піддалися: аби тільки видали головних проводирів, то нічого їм не буде. І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзяття козацького, не діждалися поратунку. По двох днях тяжкої стрілянини прийняли умови Жолкевського: видати проводирів, гармати і всякий припас гарматний, корогви і клейноди цісарські. Наливайко, бачучи, до чого йде, хотів утікати; Наливайківці боронили свого ватажка, але козаки приборкали його й видали Полякам.

Але коли вони се зробили, тоді Жолкевський зажадав, щоб кождому панови вільно було ще забрати з поміж них своїх підданих. На се козаки не могли згодитись, бо се трохи не всіх їх віддавало на ласку їх панів. Тоді польське військо кинулось на них безборонних неприготованих, против довершеної уже згоди, і счинили огидну різню. „Так їх рубали немилосердно, що на милю або й більше труп лежав на трупі",—оповідає сучасник Поляк.

Тільки частина козаків під проводом Кремпського відбилася й пішла окружною рукою на Запороже. Козаки, що йшли на поміч і Запорожці завернулися теж. Жолкевський вже не мав сил дотримати свого заміру — знищити козаччину

до кінця. Лекше було пімститися на взятих в неволю ватажках. Особливо Наливайка тяжко мучили: тримали в в'язниці сливе рік і раз-у-раз брали на муки, випитуючи про його зносини з сусідними державами і ріжними людьми. Нарешті стяли і тіло його четвертували. А між польською суспільністю і між Українцями пішли зараз поголоски про дивні муки, якими Наливайка замучено: що його посадили на розпаленого залізного коня, на голову положили залізну корону— за те що він, мовляв, назвав себе „царем Наливаєм", хотів бути королем України.

Сумно стало на Україні по Солонецькім погромі. Як стара пісня співає:

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
„Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю гадаю,
Чом я твоїх козаків у себе не видаю?
Уже чверть года три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає....
Всі мої квіти луговиї, низовиї пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи.

Хоч Жолкєвському не удалося знищити казаччину до останку, як він задумував, проте лубенський погром усеж таки дуже придавив козаччину. Зігнано її з „волости", загорожено заставами довіз припасів на Запороже і законом соймовим скасовано всі права війська козацького і його організацію. А що найгірше—і серед самої козаччини під впливом того упадку починається небезпечне роздвоєнне, внутрішня війна: частина більш смілива й безоглядна розпочинає боротьбу з частиною більш розважною, що хотіла піддобритися до правительства, аби вернути собі давні відносини. Се було продовженне попереднього роздвоєння між Запорожцями та Наливайківцями, але тепер воно виливалося в форми різші ніж перед тим, так що доходило до кривавих битв між ними, і одна сторона против другої шукала помочи навіть у польського правительства, просячи, щоб дало їм з своєї руки старшого. Поляки тішилися з того—нехай, мовляв, козаки одні других погризуть, будуть покірніші. Але усобиця довго не тривала. Славний гетьман Самійло Кішка, оспіваний в думі про його у

утечу з неволі турецької, зручно об'єднав козаччину. Рядом походів—на море і на Молдаву підняв він дух в козаччині, а слідом прийшли такі обставини, що й правительство мусіло звернутися до козаків та попросити їх помочи.

Поляки ухвалили на соймі, щоб війську козацькому більше не бути зовсім, аби пани не мали на Україні клопоту. Незадовго почалася нова війна в Волощині, і Полякам до неї стало пильно треба козаків. Почали їх кликати, але Кішка пускав їх заклики по-за ухом і казав, що козаки підуть тоді тільки, як король відновить давні вільности й права козацькі. Раді не раді—Поляки мусіли їм се обіцяти, і козаки пішли на війну в Волощину, а за сею волоською війною мусіли просити їх іти ще в поміч на Шведів. Дуже тяжка була се війна, сам Кішка наложив у неї головою—вбито його під одною кріпостю кулею гарматною, проте доказав свого. За велику послугу козацьку мусів польський сойм ухвалити, що військо козацьке має бути заново.

Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тим часом стались такі річи, що очі всього українського народу звернулись на козаків. Досі тільки українські селяне бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити прав українського народу, до козаків почали звертатися.

34. Українці боронять своєї віри. Що Українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люде ріжного стану: селяне, міщане, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держались, терпіли ріжні недогоди, і всім спільні були кривди, які діялись українській народности, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре як тепер, що можуть бути ріжні віри й народіи: можуть бути Українці православні, католики, унияти, штундисти, ріжної віри, а всі одного народу, і свій нарід будуть любити й для нього всього доброго старатись. Тоді так міркували: хто руської, православної віри,—той Русин, Українець, а хто польської—католицької, той Поляк. І тому ті кривди, які українському народови діялися в його православній вірі, ті найбільше

всім докучали, всім станам українського народу були спільні, і на них всі українські люде озивались.

Я вже казав, що пани й королі польські, слухаючися своїх духовних католицьких, мали собі за обовязок віру католицьку ширити, а православну тіснити, аби православні приставали на католицьку віру. З початку думали вони навіть зовсім православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держались, то королі побоялись так дуже їх зачіпати. Тоді надумали „унію“, себто злуку, з'єднанне православної віри з католицькою: щоб богослуженнє, церкви, обряди— все зіставалось на зверх так як було, а тільки щоб православні слухались папи, а в чім ріжниться сама віра, в тім вірили, як католицька церква учить (що Дух святий ісходить від Отця і Сина,—не Отця тільки,—що всі душі померших пробувають по смерти в чистилищу і там кару за гріхи відбувають, і інше де-що таке).

Справа се була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні мова про унію, і пізніше не раз про се говорено, тільки владики не хотіли на ту унію приставати: боялись, що нарід їх покине.

Потім як українці против литовських та польських заходів против православної віри почали шукати підмоги у заграничних православних держав—у великого князя московського та господаря молдавського, почали переходити під їх власть, а Москва, користуючи з сього, загорнула собі пограничні землі, то литовський і польський уряд не схотів більше силувати православних, щоб цілком не пішли під Москву. І та справа на якись час зовсім затихла. Але при кінці XVI в. Москва дуже ослабла, король польський Стефан Баторій сильно побив її у війнах, і в Польщі і в Литві перестали її боятись, а з другого боку знайшлось між самими православними владиками чимало таких, що на унію пристали, а через що, зараз скажу.

Були в тих часах між духовними, тай взагалі в церковних ділах великі непорядки, не тільки у нас на Україні, а й по інших краях: в Польщі, в Німеччині, Франції, Англії,—у

католиків ще гірше ніж у православних. Починаючи від простих священиків і манахів аж до найвищих владиків і самих пап, духовні покинули побожне житте, журились більше тим, щоб багато грошей зібрати та жити роскішно. Люде через те перестали духовних слухати, від католицької церкви почали відпадати, стали думати, щоб якось самим по євангелію жити. Майже вся Німеччина, Англія, Швеція відпали від католицької церкви й окремо від папи й католицької церкви позаводили собі свої церкви.

У нас на Україні люди також шукали способу на поправу православної церкви, бачучи, який непорядок іде від самих духовних, і ще більше—від короля та польських панів, що мішались в православні церковні справи та настановляли священиків і владиків зовсім нікчемних. Почали до того братись *брацтва.*

Такі брацтва були у нас при церквах здавна—початки їх ішли ще від старих поганських часів, від поганських святощ і ігрищ, куди збиралися сусіди з доохрестних сіл. Пізніше сі села звязалися коло церкви, справляючи на храм всенародні пири, так звані братчини: варили на те мед і пиво, приймали на пир прихожих гостей за оплатою і збирали ті доходи на церкву. Память про се маємо в новгородських билинах:

Почув то Васенька Буслаєвич—
У мужиків новгородських тих
Канун*) варять, пива ячниї,
Пішов Василий із дружиною,
Пришов на братчину Никольщину:**)
„Не малую сип***) ми вам платимо—
За всякого брата по пяти рублів,"
А за себе дає пятдесять рублів—
Отже староста церковний той
Прийма їх в братчину Никольщину—
Зачали пить той вони канун
І ті пива теж ячниї...

Потім, коли правительство польсько литовське почало поширювати, разом з устроєм міст по німецькому праву,

*) Мед варений на храм.
**) На св. Миколая.
***) Пайку.

також цехові ремісничі брацтва на німецький взірець, починають міщане українські і білоруські реформувати свої старі брацтва на подобу тих цехових брацтв, щоб мати законну форму для своєї організації. Найстарші статути таких реформованих брацтв маємо з Львова. В них постановляється, що до брацтв можуть приступати сторонні люде, шляхтичі, а ніхто своєвільно не може з брацтва виступати. Брацтва служили таким чином для організації людей української народности. Львівські міщане, найбільш освічені і сильні, призвичаєні до громадської організації, а заразом найбільш вражені своєю безправністю, дають початок національній організації, розрухують останки православної шляхти, українське духовенство (селяне були зовсім безправні і майже не могли брати участи в якімсь навіть культурнім руху). Львівські брацтва, а особливо головне брацтво Успенське—стає центром такого нового руху. Ним інтересуються й покровителі галицької України—воєводи молдавські: вони присилають ріжні дарунки до церкви і на братські пири ріжні припаси братчикам, „своїм приятелям“, як їх називають: гроші на пиво і мед, баранів в натурі. Зі Львова такі брацтва стали поширюватися по краю, служачи основою національної одности і гуртування. Близьким завданнем їх була поміч бідним.

Хто вписувавсь до брацтва, складав до брацької скриньки невеличку вкладку на церкву, на бідних. В свята братчики сходились на брацькі розмови, помагали убогим, а умерших братчиків ховали всім брацтвом. Мали часто в своїм нагляді й опіці православні церкви, а також думали над тим, як би поправити порядок в православній церкві.

Найпершим способом до того вважали друкарні, друкували книги, вишукували учених людей, заводили школи. Духовенству і самим владикам напоминали, аби був в церкві порядок, аби на священиків і єпископів ставили людей чесних і розумних, не уживали церковних маєтків на свої роскоші, але обертали на церкву, на школи, на бідних. Найбільшей найславніше брацтво в тім часі було львівське: воно мало

друкарню, заложило гарну школу, де вчило словянської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього брацтва, бо воно не тільки що не слухалось його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клопоту з брацтвом.

Православні владики тодішні були здебільшого люде, що йшли в ченці й на владицтва не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби з церковних грошей жити роскішно та багато. Заходи брацтв коло церковного порядку більше їх гнівали як тішили. Не досить було біди від поляків, а тут іще від своїх: міщане-братчики, шевці та кожемяки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм росказувати. А патріарх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Давніше патріарх до справи української церкви не мішавсь, і митрополит з владиками правили зовсім по своїй волі, а тепер патріарх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, де-яких владиків насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешніх, то часом і не вгадав зробив, і владиків роздражнив.

А тим часом король, пани, урядники польські—всі докучають владикам,—чи то невмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому що звикли зневажати православну віру. Католицька церква тоді вже встигла поправитися в Польщі, і католицькі священики та єзуїти-манахи католицькі, що старались усякими способами скріпити силу католицької церкви, багато православних переманювали на католицьку віру. Прихиляли й панів, які ще між українцями полишились, намовляли на унію й православних владиків. Король обіцював, що владики тоді будуть мати таку ж честь і силу, як владики (біскупи) католицькі, а ніхто не буде мати до них права, а брацтвам король накаже, аби у всім були своїм владикам послушні і справді, майже всі владики православні на се злакомились і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати.

35. Освітній рух і боротьба з церковною унією. Коли між Українцями пішла вість про сю змову владиків, великий гнів пішов на них і на уряд, що він потайки від громадянства хоче їх неначе яких безсловесних перевести на унію та на католицьку віру. Князі й пани, духовні й миряне завзялися не дати того католикам, щоб українським людом без його волі й відома роспоряджалися, щоб не тільки не приймати і не допускати тої унії, а піднести свою батьківську, народню церкву православну руську, і відкинувши зрадників, за помічю грецьких патріархів поставити собі добрих пастирів, підняти освіту й християнське житте в церкві й між своїм народом, під доглядом і контролею громадянства.

Уже кілька літ перед тим, коли папа приписав завести новий календар, на місце старого, невірного, і король польський роспорядився, щоб усі рахували дні по тому новому календарю, і свята по ньому одправляли, українці запротестували против того. Доказували, що ніхто їм не може зміняти днів свят, бо се справа їх церкви, яку не можна зміняти без порозуміння з патріархами. Король мусів уступити їм. Тепер же король і владики хотіли накинути далеко важніші чисто релігійні зміни і зворушили всі сили українські—політичні, літературні, громадські. Почався небувалий ще доти рух в українськім культурнім життю. Виступили талановиті сили письменські. Розгорнулось українське відродження.

Уже перед тим, в 1570 і 1580-х роках, коли католицькі духовні, особливо ченці—єзуїти привели до ладу свою польську церкву й стали сильно ударяти на православних, колючи очі їх непорядками,—вже тоді православні Українці й білорусини сильно взялись до освітньої роботи та до церковної справи. Не тільки духовні, але й світські люде взялись до сього. Прикладом інших народів, у котрих тоді ішла дуже жвава робота коло направи церковних порядків (сей рух зветься реформацією; він жваво йшов у Німців, і від них росходився по словянських і інших сусідніх краях), вони й своє громадянство накликали до ширення освіти, релігійної свідомости і моральности. Нагадували своїому панству, багатим князям

та дукам, що на них лежить обовязок перед громадянством подбати про освіту, поклопотатись про виданне книжок.

Декотрі відзивались на се справді. Оден з панів, Ходкевич на імя, прийняв до себе московського друкаря Івана Федоровича, що мусів з одним товаришем тікати від злости духовних московських, і тут на українськім пограничу з Білорусю, надрукував він коштом Ходкевича першу книгу, яка вийшла на українській земли—„Учительне Євангеліе“ (збірник поучень на євангельські слова). Відти Федорович перекочував до Львова і там з помічю львівського брацтва наладив друкарню також, а з Львова перекликав його до себе Константин Острозький, до свого Острога, на Волини. Там зібрався чималий гурток учених, українців і чужоземців, вони наладили тут школу на взір сучасних латинських академій. Се була перша вища школа, яка з'явилася в тих часах на Україні—її також звали часом острозькою академією. З тими ж ученими Острозький задумав видати повний словянський текст біблії. Се було велике діло, як на ті часи, бо перед тим звичайно не було повної біблії в рукописях, а тільки певні частини; щоб позбирати, виправити текст по грецькому тексту,—все це вимагало великої роботи й великих заходів, і коли бачимо біблія нарешті була видана, в 1580 р., се було найбільше виданне, яке доти виходило на словянській мові. Пізніше сей учений гурт острозький занявся боротьбою против нового календаря і против унії, цілий ряд важних літературних творів вийшов відси.

Але хоч як цінили сучасники діяльність острозького гуртка й ту поміч, яку давав йому п. Острозький, вже бачили, що на самих князів і панів в сій справі не можна покластись. Занадто вони були легкі й податні на польські впливи, покидали свою віру й народність та переходили на польську. Сини сього самого Острозького, що величався головою православних, попереходили на католицтво—чогож було сподіватися від інших. Тому величаючи своїх вельможних оборонців і протекторів, громадянство заходилось у своїм гурті спільним коштом і заходом наладити просвітні засоби

для оборони своєї віри й народности. Для сього вжили вони своїх брацтв, до завдань церковних і милосердних додали тепер завдання освітні.

Львівське брацтво вело в тім перед на Україні. Воно викупило друкарню Федоровича зоставлену ним, щоб друкувати потрібні книжки, і задумало заложити вищу школу, щоб українські діти, „п'ючи воду з чужих криниць", себ-то учачися в католицьких школах, не відпадали від своєї віри й народу, бо „від того скоро може весь нарід згинути". Так писали вони в відозві, котру розіслали по Україні, просячи земляків, щоб їм помогли своїми жертвами в сій справі,—бо самі львівські міщани не могли своїми невеликими коштами поставити школу, сплатити довги за друкарню, наладити друкованнє книжок. Сі заклики не зіставались без успіху, і в кождім разі у Львові, наоколо друкарні й школи, згромадився поважний гурток письменників і учених, а прикладом Львівського брацтва і інші старались закладати у себе школи й заводити краще житте й кращі церковні порядки.

Таким чином саме в тім часі, як уряд в змові з владиками задумав роспорядитися православними Українцями, як безсловесною худобою, не питаючи її,—в українськім громадянстві вже були доволі значні організації й просвітні та наукові гуртки й друкарні.

Сі успіхі по довгім упадку церковного й просвітнього життя дуже підняли настрій українського громадянства, і воно з усею силою виступило против уніатських замислів—проповідю, писаннями, книгами. Цілий ряд талановитих письменників виступив з їх сторони. А найперше місце серед них займає галицький чернець Іван з Вишні, постриженець Афонської гори. З незвичайною силою й красномовністю виступив він в своїх посланнях против замислів владиків, докоряючи їм, що пильнують не інтересів церкви й порядку, а своїх вигод; ударяв на панство, що відривається від своєї віри й народности. Огненими словами, яких іще не чула Україна, виступав в обороні поневоленого й закріпощеного робочого народу. В тім він був попередником нових українських пись-

менників. Можна сказати, що аж до Шевченка не чула Україна більш щирого й гарячого слова в обороні робочого народу.

36. Унія. Не вважаючи на те, що Українці піднялись так жваво й одностайно против унії, вона все таки була переведена, бо на польськім престолі сидів вірний послушняк єзуїтів король Жигимонт, що не спинявся ні перед чим, аби сповнити їх волю. Хоч брацтва, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люде, загодя підняли свій голос, що вони унії не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні їх за владиків більше не хочуть уважати, король не хотів того слухати. З панів особливо Константин Острозький додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не приймали: обіцяв і оружною рукою боронити православної віри, але обіцянки сеї не дотримав, і не здобувся на ніяку рішучу боротьбу з урядом.

Все ж таки деякі з владиків, настрашившися того гніву громадянства, відкинулися від унії, інші ж знову, покладаючись на поміч короля та панів польських, далі стояли при унії.

Православні все сподівалися, що їх пани покличуть на собор, рішати сю справу. Але духовенство католицьке і уряд польський стали на тім, що тут рішення самих владиків досить, і ніякого рішення громадян не потрібно. Владики Терлецький і Потій поїхали до Риму, перед папою заявили, що українські й білоруські владики приймають католицьку віру в унії з Римом, і по сім тільки для простого проголошення сеї унії в 1596 р. скликано собор в Бересті; і тут ті владики, що пристали до католиків, проголосили унію прилюдно. Але інші два владики тут же в Бересті, разом з православними панами, священиками й депутатами з ріжних країв і від самого патріарха, заявили, що унії не приймають. Тих владиків, що унію прийняли, патріаршi посли засудили, що вони не мають бути більше владиками, а зібрані православні пани й депутати від шляхти постановили протестувати на соймі против втручання в справи православної віри уряду й католицьких духовних.

Так розділились владики на уніятів і православних. Уніятів з початку ніхто не хотів слухати: православні хотіли їх поскидати, і депутати від української шляхти добивались сього на соймі. Але король обстав за уніятами, скинути їх не позволив, навпаки—велів священикам і людям слухати тих владиків—уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати; брацькі церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всі старші місця були заняті уніятами, а як вмерли сі владики, що зістались при православних, то православні лишилися зовсім без владиків, і не бачили навіть способу, як собі з тим порадити, бо в Польській державі пани здавна взяли велику силу—тільки вони державою правили і тільки пани—шляхта в ній право мали, а прості люде нічого не значили. Тому й брацтва наші доти силу мали, доти могли противитись владикам-уніятам, всякому начальству й самому королеви, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, які ще держалися свого народу й своєї віри. Так само й духовенство—священики, ченці доти противились унії, поки у православних панів мали поміч та оборону. На соймах православні пани раз-у-раз виступали против унії й не давали королеви до решти придушити православну віру.

Але в тих часах як настала унія, зводилося до решти те українське панство. Лакомились на панованне польське, на ту честь та вигоду, яку їм польщина могла дати, та й польщились самі. Вчились в польських, особливо єзуїтських школах, женились з польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали поляками та разом із ними насідали на український нарід. Або ще й гірше—бо нема гіршого ворога як перевертень, перекінчик, що свого відцурався. Не минуло й пятдесяти літ по тім, як Волинь та Київщина прилучені були до Польщі, а в них уже не лишилось ані трохи можного українського панства, яке-б хотіло та могло боронити український народ,—хіба полишились якісь дрібні панки-шляхта, що між можними панами так само сили не мали. З тим не

було вже кому стати за народом українським на соймі чи в сенаті польським.

Були тоді в великій трівозі всі, кому близьке було добро України, особливо ж їх трівожила справа православної віри, за яку боролися вони, як за перший знак української народности. Повмирали, кажу, останні православні владики, не було кому святити навіть попів. Уніяти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть з учених духовних. Спішили клепати, поки тепле, користати, поки мали такого прихильного короля. Бо не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухався католицьких ксьондзів та старався так викорінити православну віру, як тодішній польський король Жигимонт III. Всякі насильства над православними позволяв робити, церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештовувати, бо, мовляв, мусять бути послушні своїм законним владикам уніятам.

Православні українці шукали помочи у заграничних православних володарів: у волоських воєводів, у московських царів, але ті лише грошима могли їм помогти в тім часи. Одинока сила, яка ще була на Україні, се була козаччина, тому й православні брацтва, духовні, міщане, пани-недобитки де-далі починають звертатись до козаків у всяких українських справах, чи що до віри, чи що до іншого, і козаки не відрікались їм помогати.

Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав, та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, або як тоді ще казали—руського народу. А що тоді найважнішою національною, всенародньою справою вважалась оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби знаком української народности супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніятів.

Коли, приміром, до Київа приїхав уніятський протопоп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо заб'ють його „як пса". Той не послухавсь, і

козаки його справді утопили в Дніпрі й церкви православним вернули. Тому то унія скрізь брала гору над православними, а до Київщини уніяти навіть заглянути не сміли, боячися козаків.

Через те до Київщини і до самого Києва починають переходити найбільш завзяті борці за права українські, за віру православну, ті діячі, яким трудно і не безпечно було працювати там, де могла до них сягнути рука польського уряду. Де-далі в тім часі, з другого десятиліття XVII в. почавши, коли козаччина піднялась по Солоницькім погромі та прийшла до великої сили, Київ через се стає головним огнищем українського церковного й культурного життя. Львівські братчики тоді вже ледве могли себе оборонити, за те в Київі саме закладається брацтво, школа, друкарня, найбільше силами галицьких духовних, письменників та учених, що переходять до Києва.

Гетьман тодішній—Петро Сагайдачний, теж галичанин з роду, вихованець острозької школи, бере братчиків в свою опіку; з усім військом козацьким він вписався до Київського брацтва,

Найбільшу ж поміч він зробив православній церкві тим, що як у 1520 році переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших, або тих, що на унію перейшли. Патріарх згодився зробити се під охраною козацького чійська, і так відновлена була православна церква. Боячися козаків, король не важився чіпати тих православних владиків. Кілька літ сиділи вони у Київі під охороною козацького війська, аж по смерті того короля Жигимонта від нового короля Володислава козацькі посли й інші українські депутати вимогли те, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Перший раз, по багатьох літах, від коли впала українська держава, новий дух вступив в український народ. Почув він свою силу,—що може чогось добитись і свого оборонити. По-

чув, що єсть він на світі, почули свою одність ріжні землі українські і ріжні стани української людности. А на переді українського народу, як його щит і меч, як його оборона стояла козаччина.

Доба козацька.

37. Часи Сагайдачного. Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави як за Сагайдачного. Добре зложились для них події, а крім того багато значив і такий добрий провідник, яким був Сагайдачний. Польський письменник, що близько знав його, описує його так:

„Був се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життє, в битві був перший, коли приходилося відступати—останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пячив—як то звичайно у козаків; на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини".

І каже, що кільки він провадив війни з запорозьким військом, на суші й на морі, завсіди военне щастє служило йому. Правительство польське зайняте було тоді війною в Московщині: в тім часі сталися там великі замішання, і Польща замало не знищила Московської держави. Вела з нею великі війни і в сих війнах були йому потрібні козаки; вони не відмовлялись, ходили в поміч польському війську раз-у-раз, і за се польське правительство позволяло козакам на Україні робити що хочуть. Або не так позволяло, як не боронило.

Україна київська й задніпрянська була в козацьких руках, були вони тут хазяями, і пани польські, на них оглядаючись, не важились і селян тіснити в сусідстві козаків. Тому й селянство тутешнє було далеко свобідніше та достатніше, ніж на Волині та Галичині, не дуже то позволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готово було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило.

Козаки тоді найбільше ходили на турецькі землі Чорним морем, аж до Константинополя та Синопа (на Малоазійськім побережу). Ось як про сі походи оповідає їх старий ворог Жолкевський.

Султан вислав чималу фльоту свою, галери і чайки, до очаківського порту, щоб погромили козаків, як будуть вертати, повоювавши кілька кримських городів; та вийшло навпаки, бо замість того що мали Турки їх громити, вони самі придибали нічним ділом необачних Турків і погромили. На весну козаки вибралися знову на море, але сим разом не пощастило: розбила їх буря. Але козаки тим не журилися і на літо вибралися вдруге; було їх коло двох тисяч, значить з сорок чайок. Переплили Чорне море навпростець під Трапезунт і почали пустошити тутешнє побереже, засіяне багатими містами і селами, що жили тут безпечно, не знаючи страху, „бо відколи Турки посіли Малу Азію, не було тут ніколи трівоги", пише той-же Жолкевський. Утікачі Турки були козакам за провідників і вони тут швендяли скрізь. Напали на Синоп, роскішне місце, прозване „містом коханків"; здобули тутешній замок, знищили залогу, спалили великий турецький арсенал, всякі кораблі, галери, галіони. Перше ніж встигла зібратися на них місцева людність, забрали здобич і пустилися назад.

На другий рік (1615) козаки вибралися ще більшим походом, на 80 чайках, не більше не менше як на сам Царгород—„обкурити мушкетним димом мури царгородські", як говорилося. Вийшли на берег між двома портами константинопольськими і спалили їх до решти. Султан, бувши на ловах під містом, сам на власні очи з свого покою бачив дим своєї столиці від того козацького огню. Страшенно розгніваний, наказав, щоб зараз турецькі кораблі прогнали козаків. Але козаки не сполошилися; грабили скільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецькі кораблі догонили їх аж коло дунайського гірла. Козаки помітивши їх, кинулися на турецькі галери і погромили Турків. Самого адмірала турецького раненого взяли в неволю; давав за себе окупу 30 ти-

сяч, але так і вмер в неволі. Інші турецькі кораблі утікали. Козаки забрали кілька галер турецьких, привели їх під Очаків і тут на глум спалили їх на очах Турків очаківських. Потім напали на Очаків, зайняли худобу, і без перешкод вернулися до дому.

Коли вони на другий рік вийшли на море, Турки по торішній пробі завчасу вже вислали свої кораблі, щоб не пустили їх на море. Кораблі заступили їм дорогу під лиманом Дніпровим, але козаки не злякалися, вийшли на зустріч і вдаривши на турецькі кораблі побили і погромили їх. Взяли кількадцять галер турецьких і ріжних менших човнів до сотні. Прогнавши таким чином Турків, звернулися на кримське побереже, поруйнували, пограбили, здобули і спалили Кафу—головний ринок невільників українських. Силу забрали там невільників з наших сторін і пустили на свободу. В Цареграді страшенно переполошилися, почувши про сей другий погром турецької фльоти; позбирали козаків, які були в неволі турецькій, питалися, якім би способом можна було загородити козакам дорогу, а козаки тим часом на осінь того року (1616) вийшли новим походом на море. Не було їх сим разом більше як 2000, але похід удався їм на прочуд! Вони вибралися знов на малоазійське побереже. Іхали на Самсун, але вітри віднесли їх під Трапезунт. Вийшовши з човен пройшли берегом під Трапезунт пішо, здобули місто, пограбили й спалили. Ударила на них ескадра турецька під началом генуезького адмірала Цікалі-баші; було там шість великих галер і багато менших кораблів, але козаки погромили їх, здобули три галери і потопили. По сім погромі довідалися, що султан післав кораблі під Очаків, щоб там їх погромити. Тоді козаки пішли на безборонний Константинополь, пограбили і наробили бешкету, скільки хотіли, і так посміявшися з усіх заходів турецьких пішли туди, де їх не сподівалися—в Азовське море. Через тутешні ріки пройшли на Дніпро (мабуть через Молочну, перетягнувши відти човни в Конку) і так вернулися на Запороже. Баша турецький, простоявши даремно під Очаковом, щоб бодай чимсь показатися, вичикав, аж козаки з

Січи розійдуться, і на своїх човнах пройшов Дніпром на Запороже. На коші січевім було всього кілька сот козаків, що зісталися тут зимувати. Побачивши турецьке військо, вони уступилися з Січи, і баша міг помститися принаймні над порожнім гніздом козацьким: взяв кілька малих гарматок, кілька човнів козацьких і повіз то з парадою великою до Царгороду—дурити султана і весь двір турецький, що ось то він розгромив страшну Січу козацьку!

Турецький султан дуже гнівавсь за сі козацькі походи: грозивсь королеви Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку; насилав Татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівались тоді на Польщу й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом против турецького, але Турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тоді мусів обіцяти король Жигимонт козацьким послам,—між іншим і те, що новопоставлених у Київі митрополита та владиків не буде чіпати і не боронитиме їм правити православною церквою. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську.

Військо польське стояло за Дністром, в теперішній Бесарабії під Хотином, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з поляками не дались йому; особливо козаки при тім просто чуда робили. Сагайдачний сам ходив в розвідку, і був сильно ранений в руку—з тої рани він потім і вмер. Султан побачив, що нічого не втне, помирився з поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнилась від небезпеки, що Сагайдачний спас Поляків від останньої біди.

Але пройшла біда, і поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не боялись, як їх козаки приборкали. Війна московська скінчилась теж. Тим часом пани з України

скаржились на козаків, що через них не можуть хазяйнувати, бо селяне їх не слухають. Правительство польське почало знову жадати по давньому, щоб козаків не було більше понад те, що в реєстр вписано, найвище три тисячі, а інші щоб своїм панам були послушні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, турків та татар не зачіпали і таке інше.

Сагайдачному король показував ласку, посилав йому грошей на лікарів то-що,—але се не потішало старого гетьмана. Смутило його, що пляни і надії, котрими він жив, не справдилися. Чуючи близький кінець, він роспорядив своїм маєтком, призначивши частину його на київське брацтво, а другу—на брацтво львівське, щоб з доходів тримало „ученого маістра, (учителя) в грецькім язику досвідченого", „на науку і цвіченне діток православних і вихованне бакалярів (студентів) учених, на вічні часи". Вмер потім за кілька день, 10 квітня 1622 р., оплаканий гірко всіми, хто дорожив національним українським життем. Брацькі школярі читали похвальні вірші йому, видані потім осібною книжечкою: прославляли його мужність, любов до свого народу, до його освіти і церкви, та давали в приклад козацтву. Книжечка ся була заразом похвалою війську Запорозькому та заохотою, щоб ішло слідами Сагайдачного та боронило далі народніх справ. В тім напрямі впливало і київське духовенство, підтримуючи тісні зносини з козаччиною.

38. Незгода з правительством і українські пляни. Наступники Сагайдачного на гетьманстві бажали справді йти його слідами. Поруч своїх козацьких справ вони раз-у-раз домагалися від правительства, щоб полагодило справи православної віри, признало православних владиків, скинуло уніатських; силкувалися підтримати українську шляхту, що з свого боку на соймах нарікала на гоненія православних з причини унії, на кривди і утиски православним міщанам у Львові то-що. Але король і правительство гнівом кипіли і на православних, що вони противляться уніатським владикам, і на козаків, що підтримують православних та не сповняють жадань королівських.

Козаччина в сім часі держала в своїх руках усе полудневе Подніпров'е, не хотіла чути про зменшенне війська і послух панам, навпаки козаки казали, що буде ще більше війська козацького—буде сто тисяч, і як король не вдоволить їх бажань, буде біда Польщі.

Ходили далі на море, наводячи скажений страх на Турків—бо „поголоска про чотири козацькі човни на Чорнім морі лякає Турків більше ніж вість про чуму", писав французький посол в Царгороді.

Правительство польське ярилось гнівом. Пани-магнати з України накликали його, аби конче приборкало козаків, бо шляхті не можна господарити, не можна бути певним життя свого на Україні, сподіваючись що хвилі народнього повстання. Се був час, коли польські панове, розмежувавши Україну між собою, бачучи велике залюдненне своїх „маєтків", хотіли б уже перейти до справжнього панського господарства—заводити фільварки, панщину, всякі дани й повинности, але козаки, в великім числі сидячи по маєтках панських, не тільки самі були „непослушні", але й решгу міщанства й селянства підтримували в непокірнім настрої. Пани тому хотіли, щоб козаків було яких дві, найбільше три тисячі і мешкали вони тільки в королівщинах (землях державних), а хто мешкає в панських—аби у всім був послушний панови, не вимовляючись ніяким козацьким присудом.

Але щоб козаків до того примусити, треба було знов по всіх тих заслугах козацьких під Москвою і Хотином справити їм в подяку таку різню, як під Лубнями. Поки що бракувало на се сили. Польському війську ще й досі не було заплачено за Хотинську війну, і ніхто в Польщі не хотів служити.

Тим часом, бачучи що правительство польське і особливо король не хоче йти на ніяки уступки українському громадянству, Українці хапались за ріжні пляни, щоб витворити таку ширшу політичну, міжнародню комбінацію, яка дала б змогу опертися проти польського правительства—або змусити його до уступок, або—відірвати Україну від Польщі.

Київське духовенство верталося до старих гадок українських ворохобників XV і XVI віку шукати помочи у Москви адже справа зійшла на грунт релігійний—боротьби за віру, а моськовське правительство на сім грунті не вагалось мішатись в польські та литовські справи, коли тільки чуло з сього користь для себе і мало сили відповідні. Як тільки Москва почала по смутній добі знову ставати на ноги, стали до московського правительства звертатись ріжні люде з України, шукаючи помочи—найбільше в ріжних церковних справах.

Літом 1624 р. сам митрополит вислав до Москви одного з владиків, описуючи тяжкі біди, які терплять православні, і запитуючи мовковського царя, чи не прийняв би Україну і військо козацьке під свою руку, як би козаки не устояли в війні з Поляками, що повисла вже тоді над Україною. Але Москва саме ще тільки ставала на ноги, боялася знову зачіпатись з Польщею і московське правительство відповіло митрополитови ухильчиво. Сказало, що здається серед самих Українців ще ся гадка не зміцнилась, козаки займаються морськими походами більше, ніж думають про боротьбу з Польщею,—а як буде на Україні міцна постанова, тоді дайте знати, а цар і патріах, (царів батько) про се поміркують, як би вас визволити,—так переказали бояре митрополитови.

Часи справді були дуже тяжкі для православних. На Білоруси йшли далі гоненія, і ще більше загострилися, коли витебські міщане, роздражнені до останнього всякими утисками і кривдами від тамошнього уніатського владики Иосафата Кунцевича, збунтувавшись, вбили його. Шибениці, вязниці, відбирання останніх прав посипались на винних і невинних. Владики крились в Київі „під крилами христолюбивого воїнства черкаських молодців“ (козаків) і з трівогою чекали, чим скінчиться боротьба правительства з козаками, що насувалась все грізніше: як би козаччину приборкано знову, як тридцять літ тому під Лубнями, пришлось би владикам справді тікати за московську границю.

Але козаки тим не журилися і навпаки почували велику силу і енергію в собі. З великим завзяттем і розмахом вели

далі морські походи на землі турецькі, і дуже були утішені, що против Турка знайшовся у них несподіваний союзник в Криму: тодішний хан Махмет-герай і його брат Шагін-герай збунтувалися против султана турецького, що хотів їх скинути, і закликали до помочи козаків, а ті з великою охотою взялися їм помагати. Коли турецькі кораблі подались до Криму, везучи нового хана на місце збунтованого, козаки під сам той час рушили на Царгород, захопили Турків зовсім неприготованими і цілий день свобідно грабили собі обидва береги Босфору; понищили богаті оселі, роскішні вілі, а ввечері спокійно забрали свою богату здобич на чайки і вийшли на море, перше ніж Турки зібралися боронитись. Коли ж догонили їх турецькі кораблі, споряджені за той час, козаки спокійно чекали їх, бо противний вітер не давав змоги нашим іти на Турків. Побачивши таку відвагу Турки так налякалися, що вернулись назад, не зачіпивши козаків, і вони пішли свобідно до дому. А два тижні пізніше наново, ще з далеко більшою силою йшли на Царгород; на лимані Дніпровім загородили їм дорогу кораблі турецькі: було їх 25 великих галер і 300 менших кораблів; але козаки билися з ними кілька день, пробилися на Чорне море і пішли знову на Царгород. Сим разом цілих три дні грабили й палили береги Босфору і спокійно відплили собі до дому. Стрівожений сими нападами султан вислав посланців до Криму, до капітан-баші, аби лишив хана, а їхав скорше Царгород боронити.

Після такого досвіду Шагін-герай намовив брата війти в нерівний союз з козаками. На сам святий вечір вони приїхали на Запорожже і тут уложено союзний трактат, щоб козаки помагали Кримцям, а Кримці козакам в усякій пригоді й ніколи не опускали.

Козаки вірили в вірність і трівкість сього союзу з Кримською ордою і сподівалися опертися на нім в тяжкій хвилі— не тільки в війнах з Туреччиною, але і в недалекій, мабуть війні з Польщею. Се незвичайно підіймало у них дух, а ще до того саме під ту пору сталася пригода, яка розвинула перед очами України перспективи ще ширші.

В осени того ж 1624 року приїхав до Київа і допитався до митрополита чоловічок, що називав себе Яхією, сином і законним наслідником турецького султана. Казав, що його мати, гречиня з роду, викрала його з двору султанського і виховала в православній вірі; що його, як законного претендента на трон султанський, чекає нетерпляче весь християнський світ Туреччини: Болгари, Албанці і Греки присягли вже йому, як своєму законному цареви, і чекають його з готовим військом в 180 тис. вояків. Але він хоче приєднати до сеї спілки ще Україну й Московщину, щоб з ними разом розвалити царство Турецьке. Сподівається одначе помочи і від ріжних ворогів Туреччини з Західньої Европи.

Митрополит, вислухавши сих оповідань, не знати, чи повірив тому всьому, але подумав, що з сього може вийти щось користне. Він справив Яхію з своїми людьми на Запорожже, і той зараз таки став з козаками і Шагін-гераєм укладати пляни війни з Туреччиною. Митрополит же думав зацікавити сею справою Москву і зробити її тим більше охочею для вмішання в українські справи. Виїхав сам в сторони козацькі й разом з козаками й Яхією вирядив нове посольство до Москви: їхали козаки запорозькі й посланець Яхії. Мали вони оповісти цареви про ті пляни і союзи Яхіїні та просити для нього царської помочи, чи військом, чи грошима. Але се не дуже удалось. Цар видко теж зацікавився справою: посланий Яхії був представлений йому потайки поміж запорозькими послами; цар переслав через нього Яхії богаті дарунки, але вмішатися сам в його справи чи в українське повстанє все таки не відважився.

39. Куруківська і Переяславська війна. З широких плянів українсько-кримсько-московського і ще не знати якого союзу, що укладали собі українські політики київські чи запорозькі, не вийшло нічого. Переговори тодішні зісталися тільки памяткою тих широких комбінацій, що пригадують собою пізніші заходи Богдана Хмельницького. А тим часом, покладаючися на ріжні союзи і загнавшися в широкі пляни, козаччина досить болюче наскочила на сувору дійсність війни з Польщею.

Військо козацьке здалося на те, що є у нього під боком новий союзник, хан кримський, і мабуть Польща не схоче зачіпатися від разу і з ним і з козаками, тому далі займалося морськими походами, не журячися польськими жаданнями та погрозами. Трічи ходило на море з великими силами, і ся морська війна затяглася на пізню осінь. А тим часом гетьман польський Конецпольський все збирався приборкати козаків, що й йому самому, яко державцеви великих земель на Україні кісткою в горлі сиділи, і саме тепер вибрався на них.

Похід сей застав козаків зовсім неприготованими. Не стрічаючи ніде козацького війська по дорозі, Конецпольський пройшов цілу Україну аж до Канева; але й тут було тільки три тисячі козаків, що не могли помірятися з польським військом і оборонною рукою пішли під Черкаси, на зустріч головному війську, що мало прийти з Запорожжа. Сим несподіваним маршем Конецпольський примусив Україну сидіти тихо, не дав старшині скликати козаків оселих „на волости". Тим часом гетьман Жмайло на Запорожжу багато потратив часу, чекаючи козаків з моря, та пересилаючися з ханом, щоб поміг козакам, згідно з союзом. Конецпольський за той час дочекався нових полків, так що його військо числом зрівнялося з козацьким або навіть і перейшло його, а при тім було краще уоружене і споряжене, ніж неприготоване до війни військо козацьке. Козаки одначе рішились не піддаватися. Польські комісари жадали, щоб козаки видали проводирів морських походів і всяких своєвільств, також аби видали Яхію і послів посиланих до Москви, зменшили військо козацьке „до давніше означеного числа" і таке інше—всього сього козаки не могли прийняти.

Сталася битва і хоч козаки держалися добре, але кінець кінцем сю позицію признали собі незручною і потайки відступили далі на полудне, над Курукове озеро, під теперішнім Круковим на границі теперішньої Київської губерні з Херсонською. По дорозі полишили свої застави, які гинули до ноги, аби тільки стримати Поляків, про те Поляки досить скоро добилися до головного козацького війська, перше ніж

воно встигло добре заложитися табором. Одначе табору козацького здобути не здолали і кінець кінцем, бачучи перед собою затяжну війну, розпочали переговори. По довгих пересилках і торгах удалося Конецпольському, що козаки підписали з комісарами умову, аби козаків на будуче було тільки 6 тисяч, і мешкати з правами козацькими вони могли тільки в королівщинах, зараз мав бути списаний реєстр того шеститисячного козацького війська і хто не попаде до того реєстру—мав бути в підданстві своїм панам і урядам.

Сповнити сього козаки не могли, хоч би як хотіли. Але вони сподівались, що незадовго зачнеться нова війна у Польщі з Швецією, й Польща сама буде як найбільше козаків потрібувати, а ті умови підуть в непамять. Так воно й справді сталось, і козаки знов робили на Україні, що хотіли. Тодішній гетьман Михайло Дорошенко, чоловік зручний і добрий правитель, умів одначе стримувати козаччину, щоб вона не дражнила правительства занадто, не ходила на море. В Криму знову почались усобиці, і Дорошенко звернув козаків туди, бо се польському урядові не було противно. Кілька разів водив він козаків на Крим, поки не поляг в однім з сих походів головою. По його смерти козаки почали більше своєволити, а тим часом Конецпольський закінчив війну з Швецією й захотів приборкати козаків, за те що не дотримують куруківської умови. Але в сій новій війні (1630 р.) Полякам пощастило ще менше як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з поляками стояли під Переяславом, то Тарас, гетьман козацький, в ночи поляків побив (Тарасова ніч зветься):

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара Ляхів обступали.
Яя став місяць серед неба, ревнула гармата:
Прокинулись ляшки-панки—нікуди втікати.
Прокинулись ляшки-панки—та й не повставали.
Зійшло сонце. Ляшки-панки покотом лежали.

Шевченко (Тарасова ніч).

Звістки очевидців потверджують, що поляків сильно погромлено в сій битві: розбито обоз, перервано дорогу до Дніп-

ра, і Конєцпольський мусів помиритися з козаками. Козаки не вважали за добре доводити його до останнього. Згодилися на тім, що все забувається, і козаки, що збунтувалися, і тих трохи реєстрових—що зісталися при Поляках (було їх, кажуть, коло двох тисяч) не будуть одні одним докоряти. Реєстр збільшено до 8 тисяч, а що найважніше—його не переведено вже, так що не знати, хто був козак, а хто ні,—кожний, значить, міг користуватися вільностями козацькими.

Скоро потім умер старий король Жигимонт, завзятий ворог православної віри і козацтва, взагалі всього українського. Його син і наступник Володислав навпаки старавсь задоволити православних, щоб прихилити до себе і православне громадянство і козаччину. Мав в плянах великі війни і для того хотів мати козаків за собою.

Але пани польські хотіли спокою для господарства і не хотіли війни і податків для неї. Вони гасили всі війни, як; виникали, пильнували короля і козаків, аби не давали приводу до війни. Щоб козаки не ходили на море, поставлено коло Кодацького порогу на Дніпрі кріпость Кодак, і так не пускали людей на Запорожже і на степові промисли. Козаки сподівались при новім королі поширення вільностей, а опинилися в тісноті, якої ще досі не знали і були дуже незадоволені. Тоді завязалась війна з Шведами, козаків покликано на Балтійське море воювати з шведською фльотою. Покладаючися на сю війну—що польське військо буде там заняте, козаки під проводом Сулими знищили Кодак (1635). Але польські пани загасили війну з Шведами, і польське військо могло вдарити на козаків. Сього не хотілося реєстровим козакам, а ще до того польські комісари сипнули грошима між старшину, щоб намовляла реєстровців відступити від Сулими. Сулиму з товаришами видано на слово польських комісарів, що їм не станеться нічого злого.

Але на соймі їх засудили на смерть. Поляки, навіть неприхильні козакам, дуже жалували, що такі славні вояки згинуть від меча катівського—особливо Сулима. Він був довголітнім ватажком козацьким, кілька разів був гетьманом, без-

ліч разів ходив на Турків і ніколи навіть рани на війні не дістав. Мав золоту медалю від папи Павла (що був папою в другім десятиліттю XVII в.), а дістав її за те, що здобувши турецьку галеру і на ній взявши в неволю багато Турків, триста тих турецьких бранців привів до Риму і подарував папі. Сам король силкувався якось виратувати його від смерти, але не міг. Намовляли Сулиму перейти на католицтво, подаючи надію, що се його уратує, і він послухався, але се нічого не помогло: стято його, потім тіло розрубано і повішано на чотирох міських вулицях.

40. Павлюкове повстанне і Остряниинова війна. Видаючи Сулиму і його товаришів на смерть, реєстровці просили у короля ріжних пільг: аби їх старости не кривдили, та й гроши за службу давно вже не плачені, аби раз уже їм заплатили. Король обіцяв, та не було чим виплатити, як звичайно; навіть кодацький замок не було чим відновити. Тим часом наказувано козакам, аби на море не йшли й своєвільних пильнували. Але се приходилось їм все тяжче, бо не тільки виписчики, а й реєстрові козаки все більше почали бунтуватися, жалуючися, що від них служби й послуху хочуть, а грошей не платять і від утисків панських і старостинських не дають оборони.

Панам тоді удалось загасити всі війни, і польське військо поставлено по кватирах на Україні, для порядку ніби. Та від тих польських вояків завсіди тільки непорядки виходили, бо наприкрились людям, забирали від них всячину, зневажали. Піднялось повстанне. Зачав його гетьман Павлюк, скликаючи всіх „благочестивих“ (так православних звали), аби повставали на Поляків за кривди православній вірі. Сила народу тоді повстала. За сей час дуже намножилось люду на подніпров'ю, пани стали заводити панщину по маєткам, що собі засвоїли, а люде на се гнівались. Приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах. Повстанне було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, реєстровці пострашились і піддались на всю волю польську і видали Павлюка та інших ватажків. Потоцький, що командував польським військом та розложив для страху

польське військо по обох боках Дніпра, заходився тепер карать збунтовану країну, пройшов на Київ, Переяслав, Ніжин, караючи людей, замішаних в повстанне: вбивав на палю й інші нелюдські муки завдавав. Потім розложив для остраху військо польське по всій Україні лівобічній і правобічній.

Никли трави жалощами, гнулось древо з туги:
Дознавали наш предки тяжкої наруги.
Кого били-потопили в глибокій Росаві,
А кого судом судили в далекій Варшаві.
Осудили недобитків на великі муки:
Розійшлися по Вкраїні каліки безрукі.
Огласили із Варшави: „дивітеся, люде!
Хто вставатиме на шляхту, то всім тее буде".
Нехай буде, нехай буде, коли божа воля,
Щоб росла в боях кривавих українська доля.
Нехай знають на всім світі, як ми погибали,
І гинучи, свою правду кровлю записали!
Записали—прочитають неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море ллється
Поти серце українське з панським не зживеться.

(*Куліш*)

Запорожже чекало тільки весни, щоб піднятися наново та нагородити собі програну війну, і завчасу розіслало своїх людей—підіймати нарід. Старшим вибрано сим разом Яцка Острянина, довголітнього полковника козацького. Він кинувся на лівобічну Україну, де люде наші теж розселилися за останній час великими слободами до самої московської границі, й радо підіймались на кождий заклик козацький. Піднялось велике повстанне, якого ще не було. Військо польське силкувалося загородити Острянинови дорогу, але він зручно обминув його й пройшов на усте Голтви, де вона тече до Псла в Полтавщині. Тут заложив під м. Голтвою табор на дуже гарній позиції, серед ярів і байраків, і міцно укріпився. Польське військо, що стояло на Україні, кинулось на Острянина і пробувало здобути табор козацький, але відбито його, а потім козаки, взявши в два огні з засідки, погромили Поляків ще гірше, так що цілі роти польські погинули, і мусіли вони відступити.

Розохочений тим Острянин зробив помилку: замість того щоб зістатися на добрій позиції та збирати далі військо до себе, він, не чекаючи полків, що наспівали до нього, пішов за Поляками на здогін під Лубні. Сподівався він в дорозі перенять ті полки, що поспівали до нього з Чернигівщини, з Київщини, з інших місць. Але розминувся і підійшовши під Лубні, мусів сам з своїми силами стати до бою з Поляками, програв битву і мусів спішно відступати в гору до московської границі. А тим часом і ті полки, що йшли йому в поміч—Донці й Запорозці, не можучи знайти Острянина, наскочили на Поляків і мусіли піддатися, видали своїх полковників, але нічого не виграли тим; повторилася історія солоницька: під час дальших переговорів Поляки несподівано напали на козацький табор і порізали, побили сих козаків до ноги.

До Острянина тим часом приступила така сила покозаченого народу з Роменщини, що він задумав знову вдарити на Поляків, зайшовши від полудня, але нова битва знову випала для козаків нещасливо, і після того Острянин став відступати понад Сулою вниз до Дніпра. Поляки йшли за ним; по новій битві під Жовнином Острянин вважав справу програною і, покинувши військо, з частиною козаків пішов за московську границю: оселився там в Слобідщині, теперішній Харківщині. В ті сторони йшли наши люде, з того часу як пани польські стали заводити і за Дніпром польські порядки, а особливо по кождій невдатній війні велика сила нашого народу йшла туди, осідала слободами і заводила подібний устрій ковацькій, як на Україні.

Над полишеним Острянином військом взяв провід Дмитро Томашович Гуня, що і в торішній війні вже раз виратував військо козацьке від погибели і сим разом не допустив козакам розсипатися. Дав добру відправу полякам, а потім, чуючи, що надтягає сам гетьман Потоцький з новими силами, відступив на саме Дніприще й заложив тут новий табор на старих окопах, над старим річищем Дніпровим, де ще за давніх часів билися козаки з старостою черкаським. Позиція була незвичайно добра, а Гуня ще так добре її укріпив, що потім

польські інжінєри признавали, що позицію сю ніяк не можна було добути; хіба тільки голодом можна було виморити той табор, а не здобути. Се відступленнє з-під Жовнина і оборона на Старці-Дніпрі записали Гуню на вічні часи між найславнішими проводирями козацькими.

Потоцький обложив козацький табор, але побачив, що здобути його не можна, і розпочав переговори; Гуня відповів, що не від того аби миритися, але не так як під Кумейками, а з честю—щоб козакам вернено всі давні вільности. Умисно затягав переговори, сподіваючися, що прийдуть помочи, а Поляки постоявши, стратять охоту до війни. Пробував їх Потоцький обстрілювати—терпіли. Задумав виманити з табору і почав нищити, палити сусідні околиці—козаки жалувалися, але таки, терпіли. Зносили недостачу в поживі й припасі, сподіваючися полковника Филоненка, що віз до них всякий запас з-за Дніпра. Та спіткало їх нещасте: наскочив Филоненко на Поляків і хоч сам пробився, але з голими руками: весь обоз його попав в руки Полякам. Дуже се підрізало козаків і тепер вони вже на правду почали просити згоди у Потоцького. Але той не мав тепер охоти багато говорити: козаки мусіли прийняти тяжкі постанови, що уложив на них сойм по торішнім повстанню. Одно що козаки виборoли собі своєю завзятою обороною на Старці: Поляки сим разом не жадали видачі проводирів—всім було пробачено, як що тільки не згинув в битві, або в котрійсь різні, що без милосердя задавали козакам польські вояки, де мали до того силу.

Аж тепер придушено козаччину. Зіставлено війська козацького всього кілька тисяч. Шість тисяч мало бути по закону, але й сього числа не додержувано, бо не вписувано на порожні місця, а крім того повписувано в реєстр багато не козаків, а Поляків. Виборну старшину скасовано, всіх старшин настановляли власти польські, і то полковників не з козаків, а з шляхтичів польських, і вся вища старшина була польська. Польські пани мали правити козаччиною. Менікати козакам позволено тільки в староствах Черкаськім, Корсунськім і Чигиринськім. Всі не вписані в реєстр мали

бути послушні панам і старостам. Знов розложили польське військо по Україні—аби козаків пильнувало. Відбудовали наново Кодак на Дніпрі і залогу з реєстрових на Запорожжу поставили,—аби в степах не піднялась ніяка своєволя козацька. І здавалося, справді придушили козаччину, а з нею й цілу Україну.

41. Хмельниччина. В такій неволі прожила Україна без малого десять літ. Пани пильнували, щоб король ніякої війни не починав. Польща ні з ким війни не мала, козаків не потрібувала, і польське військо могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав хотів війну з Турками почати і козаків до того взяти,—навіть з їх старшими накладав і листи їм дав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з Турком зачалась. Але старшина знала, що того пани не хочуть, затаїла листи і не рушила козаків, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотіли. Множились села й хутори в їх „підданих“, заводили вони двори й фільварки, накладали на селян ріжні оплати, та ладилися завести й панщину в самій глибокій, козацькій Україні.

Але тільки до часу те все держалось. Україна угиналась під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяне були невдоволені на панів, на їх вимисли. Козаки „випищики“, се б-то виключені з реєстру, тільки чекали хвилі, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених що не платила. Духовні й міщане відказували на кривди, що діялись від уніятів і католиків православній вірі і вкраїнським людям. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед ріжних кривд, які українським людям робилися, „натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу“. А був тим чолові-

ком сотник козацький чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, в війську козацькім заслужений; в пізнішім показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. Після повстання Павлюка настановлено його військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козаки не могли вищих урядів займати, настановлено його сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину—хутір Суботов, бо він батькови Хмельницького попереднім старостою був даний не на віки, а тільки „до ласки". І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людей, як самого Хмельницького не було дома,—поїхав десь у козацькій справі,—знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до вязниці і навіть свого життя він був непевний. Тоді як пущено його з арешту, удавсь він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи, і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Зібравши людей Хмельницький опанував Січ—залога з реєстровців, що стояла тут, пристала до нього. Взявши в руки Запорожже, повів він переговори з ханом кримським, щоб прихилити його до помочи козакам на Поляків. Хан тоді був недобрий на поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму була розруха, був голод, і Татарам хотілось війною поживитись. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; нераз уже й перед Хмельницьким ріжні гетьмани козацькі старалися дістати поміч від Татар на Поляків, та се їм не вдавалось, а Хмельницькому вдалося.

Коли висланці Хмельницького понесли про се вісти по Україні між людей, що реєстровці пристали до Хмельниць-

кого, і хан йому помагає, почався великий рух між людьми. Старший над військом польським (гетьман коронний називався) Потоцький, прочувши про се, почав ладитись і собі до походу.

Наперед вислав на Хмельницького свого сина Стефана з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам з своїм помічником (гетьманом польним) збирав головне військо і з ним посував на полудне, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його попався у велику біду. Надіючись на свої сили йшов він не питаючись. А тим часом Хмельницький обступив його несподівано з своїм військом і Татарами на Жовтих Водах. Козаки реєстрові, що в тім війську, були, прилучились до Хмельницького, а й ті, що Дніпром плили—реєстрові та драгуни, також з Українців набрані, теж до Хмельницького пристали, послухавши його висланців. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький з усім військом обпав його і погромив так, що сливе ніхто цілий не вийшов.

Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив на нього Хмельницький, загнав у засідку, в яру, де були рови покопані й вода пущена, також вози й гармати польські в болоті загрузли. Погромили козаки тут Поляків до решти. Обоз, гармату все забрали. З цілого війська ледве кілька сот утікло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Каліновський—обидва в руки козацькі попали,—Хмельницький віддав їх Татарам. Як у думі співається:

Тоді козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана, і звязали
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
„Гей, пане Потоцький, чом у тебе й досі розум жіноцький!
„Не вмів ти єси в Камянці Подільськім пробувати,
„Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати,
„А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,

„Житньої соломахи з туслуком *) уплітати,
„Хіба велю тебе до рук кримському хану дати.
„Щоб навчили тебе кримські пагаї сирої кобилини
жувати".

Ще такого не бувало на Україні. Не тільке все українське панство, й ціла Польща зісталась без війська й оборони. Як би козаки схотіли, могли-б за кілька день безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По побіді корсунській пройшов до Білої Церкви й став тут табором. Навколо Україна як море хвилювалась. Підіймалось селянство, зброїлось, побивало або проганяло панів та Жидів арендаторів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Вкраїні. Тікали пани куди видно, аж над саму Вислу—як у пісні співається:

Зависли Ляшки, зависли,
Як чорна хмара на Вислі,

збігшися туди з усіх країв. Інші знову, в кім дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духа панського та польського на Україні тій що близше Дніпра, а люде українські співали:

Та немає лучче, та немає краще,
Як у нас на Вкраїні!
Та немає Ляха, та немає пана—
Не буде ізміни!

42. Україна відривається від Польщі. Хмельницький і його товариші, розпочинаючи повстанне, не мали іншої думки, як тільки те, щоб вернути вільности козацькі й порядки з перед повстань Павлюкового та Острянинового, прикоротити панованне польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би помогти козакам, та не може через панів — отже треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх побідах Хмельницький розписав листи до ріжної польської старшини, де виправдувався з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольности, виплатили незаплачену плату та побільшили ре-

*) Сіль у воді розпущена, щоб рибу солити.

естр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з Турками).

Просили отже небагато, та сподівались, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи інших постанов не буде пильнувати.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравшися вибирати короля, одним разом казали козакам чекати з своїми справами до нового короля, а другим разом ухваляли збирати військо на козаків. До того ще впав тоді між повстанців кн. Ярема Вишневецький, великий ворог козаків, що знищили йому його задніпрянські маєтки (Прилуччину та Лубенщину). Почав на Браславщині битися з повстанцями, зачіпився з славним ватажком Кривоносом (Перебийносом), що про нього пісня споминає—

Гей не дивуйте, добриї люде,
Що на Вкраїні повстало—
Що за Дашевим, під Сорокою
Множество Ляхів пропало.
Перебийніс водить не много,
Сімсот козаків з собою.
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.

Козаччину се дуже роздражнило. Хмельницький з-під Білої Церкви відійшов був до Чигрина, покладаючись на польські запевнення, що тепер козацька справа буде полагоджена. Тепер він знову рушив на козацьке пограниче, а далі на Волинь, де польські пани збирали проти нього сили.

Польське військо напало на нього під Пилявцями. Воно було велике, але нездале. В першій же серьозній битві Поляки стільки потратили свого війська, що постановили відступити. Але поки ладились до того відступлення, в ночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі пустились навтеки куди видко. Бігли без памяти, лишивши козакам пребогатий табор. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирались пани на той похід, як на весілле, а не на війну: везли з со-

бою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину, і все те дісталось козакам.

Польща знову зісталась без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись— по доброму справу кінчити. Він пройшов з військом в Галичину, де люде також піднялись на панів, потім у Холмщину, під Замостє, і тут чекав вибору нового короля. Подавав і свій голос за брата покійного короля Володислава Яна-Казимира, й справді його Поляки вибрали, сподіваючись, що тим скорше прийдуть до згоди з Хмельницьким. По своїм виборі Ян-Казимир написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертався, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радости й військо своє завернув на Україну. Було се під зиму 1648 р., в місяці падолисті.

Скінчивши таким чином війну Хмельницький поїхав до Київа, де його всі з великою радістю й честю витали, як свободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей свій нарід увільнив з неволі єгипетської, так Хмельницький увільнив Україну з неволі лядської,—казали на Україні.

Окружили його тут люде найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні й прихильні. Серед них, як ми бачили вже здавна, була така думка, що Українцям з Польщею нічого робить, треба звязатися з Туреччиною або з Москвою, та відбитися від Поляків і зробити Україну вільним краєм, окремою державою. Розмовляючи з тими людьми та з патріархом єрусалимським, що там тоді пробував, і Хмельницький став інакшими очима дивитися на справу. Досі він мав перед очима козацькі потреби, тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільненнє від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свобідно і сам собою правити, під охороною козацького війська. „Доказав я, чого не думав, тепер докажу, що надумав,—казав Хмельницький: виб'ю з лядської неволі увесь народ руський (себ-то український) Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер бу-

ду воювати за нашу православну віру (знаємо, що в тім часі православна віра вважалася за знак української народности). Поможе мені в тім вся чернь (простий народ), аж по Люблин, по Краків, та, що не відступає нашої віри і я її не відступлю, бо то права рука наша!"

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські посли, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовлятись, які порядки між козаками мають бути. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увільнити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не хотів і умовлятись з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомісць вислав послів до інших держав: до Туреччини, Московщини, Угорщини, Молдави, намовляючи воювати Польщу разом з Українцями.

Війна почалася під літо—війна велика, найважніша, яка коли небудь досі підіймалась на Україні. І з української і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на житте і на смерть, буде рішатись доля України і Польщі. На Україні наддніпрянській все, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрався сам хан з усею ордою, сподіваючись великої здобичи по торішніх побідах Хмельницького. В Польщі король зібрав полки які міг і теж сам пустивсь їх вести на козаків.

Але король був до війни нездалий, а Хмельницький—великий войовник. Іще король полків не зібрав, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границі Волини й Галичини, й притис його так, що воно гвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусів іти на поміч, хоч не мав іще з собою усього шляхецького війська. Але Хмельницький, довідавшися про се, лишив частину під Збаражем, а сам з Татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеви дорогу коло Зборова. Обступив його військо й почав битву. Королеви з рештою війська не було виходу.

Та зрадив Хмельницького хан. Король післав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступився від Хмель-

ницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханови забрати скільки скоче в неволю людей з України, і хан пристав на се. Добив з ним король торгу: заплатив йому за згоду золотом і кров'ю українською.

Став хан Хмельницькому тоді вже від себе казати, аби помирився з королем, а інакше Татари злучаться з королем на козаків. Гірко було Хмельницькому і козакам, а нічого робити. Мусіли миритися з королем. Списали йому свої пункти щоб було за військом козацьким те, чим воно зараз володіє, і вірі православній щоб не було утиску, а унія щоб була скасована,—так Поляки, маючи за собою хана, і на се не пристали. Мусіло військо спускати і з тих невеликих жадань.

43. Україна єднається з Москвою проти Польщі. Умова з королем під Зборовом стала на тім: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати де хочуть у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернигівському (землях побожських і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має; начальство в тих землях має бути з православних (Українців); кривди православної віри мають бути заспокоєні; хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усім іншим лишалися старі польські порядки.

Умова ся звалась „декларацією" (заявою) королівської ласки козацькому запорозькому війську, а козакам такої ласки й дурно не треба було. Хмельницький з старшиною не важились навіть оповістити людям на чім вони погодились з королем. Особливо був між людьми великий гнів за того невільника, що позволено татарам на Україні. Не знали, що то королеве діло, і Хмельницький тільки з біди на те позволив. Думали, що то він дав дозвіл Татарам на Україні брати невільника, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченьку перва куля не минула,
Що велів Орді брати дівки й молодиці.
Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючі.
А молоді молодиці старого Хмеля проклинають...
Бодай тебе, Хмельниченьку перва куля не минула,
А друга устрелила у серденько уцілила.

Не знали люде правди. Як то в думі співається:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
Що Хмельницький думає гадає.
Тогді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
Ні джури козацькиї, ні мужі громадськиї.
Що наш пан гетьман Хмельницький,
Батю Зинов Богдан чигиринський
У городі у Чигирині задумав вже й загадав.

Побачів він, що люде українські таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зробили б. Тому й не оповіщав людей, на чім згода стала, а всякими способами протягав її здійсненнє: козацьких військ не виводив звідти, звідки їм „трактат“ казав, польських панів до їх маєтків на Вкраїну не пускав, і польського війська також. Знав і те, що й польські пани не хочуть Зборівської умови приймати,—мовляв у ній за багато козакам і Україні попущено. Тому далі шукав помочи на Польщу по інших державах, сподіваючись скорої війни, і доконче хотів відірватися від Польщі.

Вже на другій рік (1650) заносилось на нову війну з Поляками. Але що хан тримався Польщі й не хотів козакам помагати, то вийшла натомісць війна з Волощиною (Молдавою), котру Хмельницький немилосердно погромив за хистку й невірну політику її воєводи. Тільки за рік пізніше Хмельницький перетягнув до себе хана і почав війну з Польщею. Та хан і вдруге зрадив Хмельницького, під Берестечком, і знову Хмельницький мусів з королем миритись. Се звався Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Сповняти його Хмельницький не хотів, і в 1652 р. зачав нову війну. І сим разом татарська орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів укладати з королем трактатів ніяких. Досі він не мав іншої помочи як тільки від Татар—та й то більше біди від них було як помочи. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірився з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівався Хмельницький помочи від Швеції та з Угорщини.

Хмельницький сливе від самого початку повстання почав намовляти московського царя на Польщу. Цареви і хотілось того і боявсь він з Польщею зачинати. Хотілось, бо сподівався від Польщі щось здобути. Давні московські царі були з київського княжого роду, й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів належали до Київських князів. Бачили ми, що й удалось їм на початку XVI в. чимало пограничних земель загорнути. Але недовгими часами Польща, за короля Жигимонта, назад забрала від Москви ті краї, ще й нових причинила, і се Москві хотілося теж назад вернути. Але й боялася вона тої війни.

При тім же Хмельницький хотів тільки помочи на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, хотіла, щоб Україна прилучилась до Московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілось як найскорше напустити Москву на Польщу, й для того годився він піддатись з Україною під зверхність московського царя й з'єднати Україну з Московською державою. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він з земським собором—скликаними з усього царства людьми, порішив Україну прийняти під свою зверхність і разом з Українцями воювати Польщу. З тим разом вислав він своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької й від усіх людей прийняти присягу московському цареви.

Сі бояре приїхали до Хмельницького до Переяслава, і дня 8-го січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вільности і ворогам її не віддавав. Тоді бояре закликали всіх до церкви, щоб присягти цареви. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояре присягли за царя, що він вільности й порядків України порушати не буде й ворогам її не віддасть. Такий порядок в Польщі був,—тай скрізь, де свобода має бути забезпечена,—що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати.

На те бояре сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар — „самодержець“ і присяги своїм підданим не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що цар не хоче присягти на захованнє свободи України. Але що бояре таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман з старшиною, аби справи не розбити,—бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі—згодились присягти на слово боярів-послів. Взяли з них слово, що цар не тільки зіставить в цілости права й устави, привилеї і всякі свободи України, себто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить.

Так сталась „Переяславська умова“, з котрою Україна пристала до Москви, „під високу царську руку“. Як з української, так і з московської сторони на неї дивились як на непорушну умову, котру можна тільки за обопільною згодою змінити. Але вона була устна. Щоб цар її закріпив своєю грамотою, постановили, що військо пошле своїх послів до Москви і ті вияснять цареви та боярам українські порядки, права і вільности і цар їх потвердить своїм привилеєм. На тім гетьман і старшина присягли цареви й потім люде по всіх городах і селах присягли московському цареви.

44. Україна шукає нових союзників. Місяць по Переяславській умові вислав Хмельницький з старшиною своїх послів до Москви—умовитися що-до дальших порядків на Україні, які мають бути. Та тут уже зараз виявилася ріжниця між бажаннями й плянами українськими й московськими.

Сі роки—від самого повстання, Україна жила, як самостійна держава: вибраний гетьман з радою старшини й військовою радою правив усім краєм. Хмельницький з старшиною хотіли й на далі задержати такій устрій,—щоб Україна самостійно правилась собі сама вибраними своїми людьми, тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо Московська держава не мала в собі такого свобідного устрою. Правительство московське лишило на Україні поки що все далі в управі гетьмана й старшини козацької. Але щоб так на завсіди мало бути, на се не дало згоди в

своїх відповідях на козацькі домагання (так званих „статтях Б. Хмельницького"). Згодилось, щоб військо козацьке свобідно вибирало гетьмана, а царя тільки сповіщало при виборі; щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з іншими державами, як самостійна держава; щоб було військо козацьке, 60 тисяч, гетьманови підвластне, і щоб до суду українського ніякі московські власти не мішались.

Але зараз прислано з Москви до Київа московських воєводів з військом,—ніби то України боронити, а більше щоб України і самого гетьмана пильнувати. Ті воєводи побудували собі осібно кріпость у Київі й гетьмана ні в чім не слухали. Таких воєводів з військом хотіло правительство московське поставити й по інших більших українських городах.

Хмельницький з старшиною з того побачили, що їм з Москвою не по дорозі: чого іншого він хотів, а що інше вона задумує. Він хотів, щоб Україна, як відірвалась від Польщі, так і зісталась свобідною, самостійною державою, а від Москви хотів підмоги, щоб усі українські землі від Поляків відібрати і докупи злучити. А московські бояре хотіли Україну помаленьку до рук своїх узяти й правити нею, як правили іншими землями

Об'єднаннєм України вони мало журилися, а хотіли забрати білоруські землі від Польщі (чи властиво від Литви, що від 1569 р. була тісно злучена з Польщею). Се їм ішло добре, тим більше що на Польщу напала тоді ще й Швеція. Тоді Поляки почали з царем переговори, обіцяли йому, що виберуть його польським королем—так щоб він польських земель уже не нищив. Цар на се пристав, повірив і перемир'є з Польщею зробив. Учинив се без порозуміння з Українцями, і на Україні се вважали за зламанне умови. Українці знали, що Поляки царя королем не виберуть, але боялися що запріязнившися з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнівались на Москву за се перемир'є, і Хмельницький став шукати нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати.

Під Польщу вертатись він ніяк не хотів. Як його король польський намовляв до нього вернутись, він польському послови таку байку сказав: „У одного чоловіка жив в хаті уж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хаті. Раз хлопець їв молоко, уж приліз і став собі хлептати; хлопець ударив ложкою ужа, а той зі злости вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господар і схотів зарубати ужа, але відрубав йому тільки хвоста, а уж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вестися господареви,—пішло нещасте за нещастем. Сказали йому, що се через те, що він образив ужа. Тоді господар став миритися з ужем, поставив йому молока. Але уж наївсь і знову сховавсь до нори.—Вже, каже, не буде між нами давньої приязни: тобі твого сина не забути, а мені—мого хвоста, живім кождий собі сам, у добрій згоді, і один другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаємо.—Так і Поляки—казав Хмельницький,—нехай нас лишать і зречуться всеї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що-ж!—Коли з Польщі хоч сто панів лишиться, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть".

Так опинилась Україна в великій замотанині. Хотіла вона жити свобідно, по своїй волі, але з одного боку протягала руки Польща, нехотячи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під короля вернулась. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, не хотіла упускати. Але вернутися під Польщу,—значило, що й пани б на Вкраїну вернулись, почали б підданство та панщину заводити: від того б вони ні защо не відреклись. Під Москвою бути—московські бояри Україну своїми воєводами та залогами обсадять, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воєводи з'явились, зараз почались скарги, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здирств Москви нема людям просвіту. Не можна було на се пристати.

Тому Хмельницький і старшини шукали інших союзників, помічників на поляків. Він пересилався з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Хмельницький розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не пустить. З Швецією ж скорше можна договоритись, так щоб вона української самостійности не нарушила. З Швецією й Угорським (семигородським) воєводою Ракоцієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землі поділити. Москва ж тим часом, як я вже сказав, встигла помиритися з Польщею, і разом із нею зачала воювати з Шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпавсь, а воював Шведів. Але Хмельницький не послухав. Він ніяк не хотів розривати з Швецією, навпаки став укладати з нею тісний союз, обіцяючи їй помагати проти кождого неприятеля (хоч би й проти Москви), а Шведи за те обіцяли боронити незалежности України і цілости її земель. Весною 1657 р. він і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а проти волі Москви. Так мала злука України з Москвою розірватись.

Але в війні козакам не пощастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того був хорий, а ся прикрість іще більш його розстроїла і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часі вмер і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові в церкві, що він побудував. Але кілька років пізніше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кости й попіл по вітру розвіяти—за те, що він Україну в'д Польщі відірвав. Польщі то нічого не помогло, а Хмельницькому не пошкодило.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка,—„нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом". Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писаром. Був він чоловік освічений і розумний,

але козацтво з сеї зміни було недовольне, бо вважало, що він панським духом дихає.

45. Відновлена українська державність і тодішній устрій. Велике повстанне, підняте українським народом під проводом Хмельницького увільнило Україну, східню принаймні, від польської власти та відновило в ній державне житте, що перервалось з пануванням литовсько-польським.

Правда, Україна не називала себе державою. Назва „великого князівства Руського", що на взір великого князівства литовського деякі українські політики хотіли надати сій відновленій українській державі, не прийнялася в життю. Так само тільки зрідка прикладали українці до своєї держави назву „республіки", на взірець поляків, що свою державу звали республікою, або „річею посполитою" (се переклад латинського слова: республика). Звичайно вони, говорячи про свою державу, називали її „військом запорожським", тому що на чолі її стояло се військо і нею правило. Але фактично вважали свою Україну окремою державою, і політика їх виходила з того, що вони мають свою окрему державу.

Головними прикметами держави вважається те, що на певній території людність, яка на ній живе (з виїмком чужоземних підданців), підлягає місцевій владі, правительству, що вважається на сій території найвищою владою, по-за котрою ніхто не може на сій території роспоряджатись. Отак воно й стало в східній Україні, яка визволилася від Польщі—аж по річку Случ на сході, що тут порядкувала всім вибрана козацьким військом власть—гетьман з старшиною. І хоч він називав себе „гетьманом його королівського величества" або „його царського величества", відповідно до того, яку зверхність признавав, чи польського короля, чи московського царя, але й він і старшина і військо стояли на тім, що військо і його виборні власти мають тут усім порядкувати, а ні король ні цар не має мішатись ні до яких справ і навіть безпосередніх зносин не повинен мати з українською людністю по-за гетьманом.

Не вдалось їм сього обстояти, з огляду на трудні політичні обставини. Не вдалось через сі обставини та вмішування сторонні розробити гаразд свій державний устрій та привести до ладу й системи. Але все таки те, що було, було без сумніву державою, і тодішні політики українські старались сей державний устрій упорядкувати, поглибити й закрипити.

Устрій мав характер військовий, тому що основою державного устрою було військо, і першим завданнєм його— військова оборона. Його тільки старались приладити до управи громадської, цівільної та фінансової.

Вся Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділялась на полки. За Хмельницького, як списувано реєстр по Зборівській умові (1649 р.), списано було дев'ять полків на правім боці Дніпра і сім на лівім. Пізніше, як правобічна Україна відійшла під Польщу й спустіла, було на лівім боці в гетьманщині десять полків: Стародубський, Чернигівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кожний полк поділявсь на сотні, так як тепер повіт поділяється на волости, тільки до сотні належали села і містечка, і менші міста (городи). В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з іншою полковою старшиною і з козаками того полку вибирали полковника. Старшина і козаки з усіх полків на раді військовій вибирали гетьмана. Таке було правило, хоч воно і не завсіди додержувалось: гетьмана часом вибирала сама старшина, полковників настановляв сам гетьман.

Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали власть не над самими тільки козаками, а над всіми людьми, що жили в тій сотні чи полку. Але міста мали свою власну управу і суд (звавсь магістрат або ратуш), і хіба відти якісь справи переносились до полковника або до гетьмана.

Полковник всякі важніші справи мав рішати по нараді з полковою старшиною, а гетьман з генеральною. Генеральна старшина була також, як полкова: обозний, суддя,

осаул і писар, тільки звались генеральними, то значить—що вони для цілої України. Їх можна прирівняти до ради міністрів, а гетьмана до президента республики, але власть його була велика, а генеральські старшини були більше членами ради, як самостійними міністрами.

В важніших справах гетьман скликав на пораду полковників й іншу старшину, а в найважнійших — військову раду, то-б-то й простих козаків з полків. Військова рада й сама могла збиратись, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Так бувало в раніших часах.

Що до свого зверхника — чи то польського короля чи московського царя — Україна мала властиво оден обов'язок — помагати військом на війні. Ніякої данини до царської казни гетьман не хотів давати. Подарків до царського скарбу, так як збирались вони колись до королівського скарбу, гетьман з старшиною не хотіли позволити збирати, і царське правительство проти їх волі не важилось завести такого збору. Спробувало потім раз за згодою гетьмана Бруховецького, але що ся спроба викликала повстанне, то мусіло її залишити. Доходи України йшли до військового скарбу, тратились на утриманнє козацького війська. Військом сим роспоряджав тільки гетьман, ніхто більше.

Він же мав право вести зносини з заграничними державами — се право признало за ними й Московське правительство, хоч і з де-якими обмеженнями. На ділі він вів самостійну заграничну політику, не оглядаючися на Москву.

Судились Українські громадяне тільки своїм судом: козаки козацьким, міщане магістратським, духовні люде своїм духовним. Се було застережено і в умові з Москвою.

Церква українська правилась своєю виборною старшиною. По давньому рахувалась під зверхністю царгородського патріарха. Московське правительство хотіло підвести її під власть московського патріарха, але українське духовенство і громадянство не хотіло сього й не давало згоди на се.

46. Гадяцька унія. Отсе була біда, що до всього іншого не стало на Україні згоди між самими ж українцями. Де-далі

й позначалося все ясніше, але вже зараз після вибору Виговського стало видно сей розбрат, як против нього піднялось запорожже і сусідні полки задніпрянські—Полтавський і сусідні, називаючи Виговського гетьманом старшинським, зрадником народнім. Коли ж Виговський з старшиною замирився з Польщею й наново хотів Україну з Польщею звязати, то вже кращого не можна було й знайти, щоб нарід проти старшини та Виговського підняти.

Старшина козацька від разу, ще за Хмельницького, помірkувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб прийти знову до ладу з Польщею. Але люде українські й чути про Польщу не хотіли, і на старшину невірно дивилися за її переговори з королем.

Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, тільки не з нею. Але його наступникам на гетьманстві не було так з чого вибирати, бо Швеція кинула війну з Польщею, зайнята іншими справами, а Туреччина й Семигород підупали. Щоб вирватися з Московських рук, Богданові наступники не бачили іншого виходу, як союз з Польщею. Не рахуючися з настроем народу, вони думали, що можна й під польського короля вернутись, тільки забезпечити, щоб Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку-б поляки не мішались, а правили б Україною гетьмани й інші власти, вибрані військом і людом українським, що се буде краще як московська зверхність.

Таку умову й зробив незабаром по смерти Хмельницького новий гетьман Виговський в Гадячі, в 1658 р. (называється Гадяцька умова, або Гадяцька унія). Україна під назвою в. кн. Руського, мала війти, як рівноправний з Польщею й Литвою член, до „Польської республіки“ (річи посполитої), мала б своїх міністрів, свій скарб і навіть свою монету. Головою в. кн. Руського мав бути гетьман, вибираний всіми станами (сословіями): стани в. кн. Руського будуть вибирати кандидатів, а з них король буде одного іменувати гетьманом. Козацького війська буде 30-тисяч, і крім того наємного вій-

ська в розпорядженню гетьмана 10 тисяч. Православна віра має бути у всім зрівняна з католицькою, митрополит і владики матимуть місце в сенаті. Київська академія буде зрівняна в правах з краківською, і ще в котрімсь місті України має бути заснована одна академія. З політичного й національного боку все се виглядало не зле. Але люде на Україні—тій, що з-під Польщі вибилась *) про Польщу, як я казав уже, ані чути не хотіли. Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом, з польськими панами разом, і через те не хотіли слухати старшини.

Умова укладалася спішно і багато де-чого в ній ще не було продумано й вияснено. Наздогін потім, на сойм, що мав сей трактат затвердити, послано бажанне, щоб в велике князівство Руське війшла не тільки східня, а й західня, ціла Україна. Виговський спішився з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі проти Москви. Війна з Москвою тим часом уже почалася. Виговський попробував вигнати московського воєводу з Київа, але се йому не вдалося. Московське правительство після сього проголосило Виговського зрадником і наказало вибрати нового гетьмана. Але довідавшися про трактат Виговського з Польщею, так змішалося, що готове було відступити від своєї політики: московському воєводі наказано завести переговори з Виговським, обіцяти йому пробаченне всього, що сталося і всякі уступки—навіть вивести воєводу з Київа, як би Виговський того домагався. Але Виговський не вірив уже в московську щирість і не хотів вертатися.

З початком 1659 р. він пішов за Дніпро, аби приборкати своїх противників, що знов підняли голову, як Москва була виступила проти Виговського. Коли проти нього рушило московське військо, він уступився за Дніпро, а московське військо почало підбивати собі сіверську Україну і обложило військо Виговського в Конотопі. Виговський же діждався татар і з ордою рушив під Конотоп. Московське військо не

*) Волинь, Галичина й більша частина Поділля зістававалась під Польщею. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорилось: знай, Ляше, що по Случ—то наше.

мало докладних відомостей про його сили, рушило на зустріч тай попало в два огні, між козаків і Татар. Стався погром небувалий: звищено ціле військо московське, двох московських воєвод попало в неволю. Трубецкой покинув Конотоп і подався скорше з України. Все було тепер в руках Виговського.

Але він не вмів скористати з такої користної хвилі, не вигнав московських залог з українських міст, а відійшов за Дніпро, бо кошовий Сірко з запорожцями—вороги Виговського, вдарили на Крим, змусили Татар покинути Виговського, а далі напали на Чигирин, столицю гетьманську. Московська партия за Дніпром підняла голову знову; поголоска, що Виговський піддався Полякам, підіймала проти нього людей; ніхто не розбирав, на яких умовах се сталося: боялися польського панування і не хотіли про Польщу нічого чути. Польське помічне військо, розложене Виговським в Сіверщині, по старій памяти викликало таку ненависть, що в полках, прихильних Виговському, піднялося повстанне. Поляків убивали, і з ними загинув і визначний однодумець Виговського Юрий Немирич, дуже освічений український шляхтич, котрого вважали дійсним автором Гадяцької унії. З лівого берега сей рух перекинувся й на правий: козаки й тут заявляли, що не хочуть вертатися під Польщу. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з січовиками Сірка й підняв повстанне проти Виговського. Не хотіли його, хотіли Юрия Хмельниченка, як законного гетьмана.

Зійшлися і в перших днях вересня 1659 р. під м. Германівкою стали проти себе оба війська. Юрий Хмельницький з своїми, Виговський з своїми. Всі козаки одначе покинули його тепер і перешли до Хмельниченка: поголоски, що Виговський віддає Україну назад Полякам, знищили його діло. З Виговським було тільки його наємне військо й Поляки.

Військо вчинило раду й на ній окричало, що не хочуть піддаватися Польщі, не хочуть воювати з Москвою. Поголоски, що Виговський піднявся проти Москви на те тільки, аби піддати назад Україну польським панам, знищили ціле повстанне.

Проти Виговського піднялося на раді таке роздраження, що мусів іти геть, аби не вбили. Окричали гетьманом Юрася і післали до Виговського, щоб віддав йому гетьманські клейноди. Виговський, бачучи таке завзяття, віддав клейноди й уступив.

47. Розбрат між Українським народом. Се була правда, що старшина дивилась на порядки польські чи московські (де також пани поміщики-бояре людей у тяжкім кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщикувати. Хутори закладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші грошеві чи осипи збіжем давати, в господарстві помагати. Не минуло яких пятьдесять літ від того часу, як народ український, з Хмельницьким повставши, панів з України повиганяв і землю всю, що панською була, для всіх вільною зробив, а вже з тої козацької старшини нове панство викублилось. Землі позасідало, людей своїми підданими поробило і вже панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшині почули українські люде дуже скоро—тому й не хотіли слухати старшини. Є така гарна дума старосвітська про Хвеська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена не довго по смерти старого Хмельницького і з неї видко, як тоді вже люде на Україні невірно дивились на старшину, прозиваючи їх Ляхами за панський дух. В думі оповідається, як зайшов бідний обдертий козак до коршми козацької:

Там пили три Ляхи, дуки сріблянники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Війтенко ніжинський,
Третій пив Золотаренко чернигівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
„Гей шинкарко Горовая, Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ше підсипай,
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай!“

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

„Гей ви, Ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,
„Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте;

„Посувайтесь тісно,
„Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!“
Тоді ляхи дуки сріблянники добре дбали,
Дальше ік порогу посували.
Козаку-нетязі більше місця на покуті поступали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок*) виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.

Вийняв з череса червінці та заложив ними весь стіл. Закликав до кватирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий—чоботи сапянці, третій—шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Фесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати—

То він теє од дуків сріблянників приймав, сам не випивав,
А все на свої шати проливав:
„Ей шати, мої шати, пийте, гуляйте!
„Не мене шанують, бо вас поважають:
„Як я вас на собі не мав,
„То й чести від дуків-сріблянників не знав.“
Тоді то Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:
„Ей козаки, каже, діти, друзі-молодці!
„Прошу я вас, добре дбайте,
„Сих дуків сріблянників наче волів із-за стола вивождайте,
„Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,
„Щоб вони мене споминали, мене до віку памятали!“
Тоді ж то козак, ідіти, друзі-молодці, добре дбали,
Сих дуків сріблянників за лоб брали,
Із-за стола наче волів вивождали,
Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
Словами промовляли:
„Ей дуки, кажуть, ви, дуки!
„За вами всі луги і луки!
„Нігде нашому брату, козаку-нетязі стати
„І коня попасти.“

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, чернигівський і ніжинський, а під тим нетягою—гетьман Бруховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство діста-

*) Булаву.

тись. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людови удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше ніж ті дуки, Москві їх запродав.

Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав, та на панський дух старшинський нарікав, потім, як сам на верх дістався, сам таким же зробився. Хто тільки з простого народу виходив на верх, зараз тягнуло його до панства; хотів маєтности мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну установити, щоб по-над неї ніхто землі більше не мав; треба було свобідних земель пильнувати: давати землю для господарства, а як хто переставав на ній робити, відбирати і до громади чи до війська повертати. Але все се такі річи, до яких тільки за теперішніх часів люде стали додумуватись, а тоді того не розуміла ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли.

Ще воєводів і стрільців московських тоді добре й не зазнав він. Як люде їх зазнали, то кілька років пізніше уже на них самі бунтовались і скрізь їх по Україні побивали. Та все таки від тих воєводів не сподівались такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше відводили людей від старшини: казали людям, що старшина їх хоче своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а цар їх хоче від старшини боронити, щоб вони від неї кривди не мали. І те роздвоєнне, що люде й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинало та ворогам на поталу давало.

В самій Московщині був кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй прислужувались, роздавала землі, селян, і сама ж найбільше помагала їм на Україні кріпацтво заводити, людей приборкувати. Трудовий народ український не добачав, що підтримуючи московську зверх-

ність він на себе ярмо робить. А тим часом, противлячися старшині, наперекір їй роблячи, простий народ не добачав і не вмів розріжнити доброго від злого в її роботі. Старшина не тільки панування бажала, але хотіла забезпечити й свободу та самостійність Україні. Не вміли люде від неї того перейняти, не вміли в тім помогти, а панським забаганкам вась сказати.

Без народу ж не могла старшина й за право українське стояти і нарешті піддалася Москві, побачивши, що не може без народу їй противитись. Зріклася прав і свободи української, а за те від московського правительства дістала на простих людей всякі права панські, грамоти царські та надання: віддала Москва український народ її в кріпацтво.

Так і впала українська свобода через те ворогуванне—що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє накладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людям не покращало. Попали вони таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам держати своїх людей в лещатах. Свобода людська так само була противна московському ладови, як і політична свобода автономної України.

48. Роздвоєна Україна. Українці зневірюються в Москві. Старшина хотіла вернутись до Польщі, аби лиш свободу Україні забезпечити, та люде хотіли Москви держатись—так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками, правилась без московських воєводів, навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воєводів завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидались і старшина і люде українські то в той бік, то в сей бік і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки гинула українська сила, земля пустіла, люде розбігались. І назвався той час „руїною“, знищеннєм України.

Виговський хотів тримати з Польщею, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна при Польщі була осібним „великим князівством Руським.“ Але люде не хотіли верта-

тись під Польщу, скинули Виговського й обрали гетьманом Хмельниченка. Хмельниченко з своєю старшиною рад був Москви триматись, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воєводів ніде окрім Київа не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманови було послушне; щоб московські бояре в українські справи по-за гетьманом не мішались.

Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воєвода московський закликав, щоб він до нього приїхав про се умовитись. Коли ж Хмельниченко послухав і приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люде за Москвою потягали і тоді на раді бояре московські зовсім інші постанови прочитали: гетьманови власти й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернигові, Ніжині й інших містах. Хмельниченко з старшиною раді не раді згодились, бо були в московських руках, але мали за се великий гнів на Москву.

Пройшло потім пів року. Московське правительство, поріжнившись наново з Польщею, літом 1660 р. задумало похід на Галичину, щоб відтягнути польські сили з Білої Руси. Московський воєвода Шереметев пішов з лівобічними полками на Волинь, Хмельниченко з правобічними полками йшов до нього полудневою границею, охороняючи її від Татар. Та польські гетьмани, діставши велику поміч з Криму, вийшли між Шереметева і Хмельниченка, вдарили на московське військо під Любаром і обложили його зі всіх боків, так що воно не могло порозумітися з Хмельниченком. По кількох днях збентежений Шереметев став відступати назад, сподіваючися через те скорше здибатися з Хмельниченком, і став під Чудновим.

Але з Хмельниченком тим часом вели переговори Поляки, намовляючи його відступити від Москви і відновити унію з Польщею. До сього ж намовляв його і Виговський, що таки хотів утримати Гадяцьку унію. Не можучи ніяк зійтися з Шереметевим і маючи проти себе сильніше польсько-татарське військо, Хмельницький завагався. Старшина,

ображена на Москву, що так їх підійшла попереднього року, не противилася згоді з Польщею. Але Поляки також не були розумніші від московських політиків і покладаючи на трудне тодішне становище Українців, уже не згодилися відновити Гадяцьку унію, так як була уложена, а викинули з неї все, що говорилося про велике кн. Руське. На таку унію старшина не мала охоти приставати, але не час був противитися і кінець кінцем згодилися.

Шереметев по сім мусів піддатися Полякам — віддав їм зброю, запаси і пообіцяв вивести всяке московське військо з України. Зірвав серце на козацькім війську, що було з ним: видав його Полякам і Татарам, аби ті не грабували й не брали в неволю московського війська. Такий мерзкий вчинок викликав по всій Україні великі жалі і гнів на Москву.

Проте все таки лівобічна Україна не зважилась відірватись від Москви. Тутешні полковники відреклись Хмельниченка, що наново звязався з Польщею, і запобігали московської ласки, бо мали те переконанне, що Москва однаково не пустить з рук лівобічної України, маючи під рукою своє військо. Тай люде тутешні все таки не хотіли вертатись під Польщу, як не хотіли за Виговського.

Тоді Україна розділилась. Правобічна сторона зістакалась при Польщі, а лівобічна — при Москві. Пішли з того війни великі, Польща хотіла й лівобічну Україну забрати, а Москва — правобічну. І пішло з того велике спустошенне, й людям біда.

На лівім боці гетьманом вибрано кінець-кінцем Бруховецького, що так до людей придобрювавсь. Запобігав він ласки у Москви й Москва помогла йому на гетьманство дістатись, а тих полковників, що йому противились, Сомка та інших — смертю скарала; та дістався булаву Бруховецький досить скоро побачив, що хитрими інтригами не так легко держатися на гетьманстві. Приподоблювався Москві, як тільки міг, щоб мати її за собою: 1665 р. поїхав до Москви на поклін (сього московське правительство добивалось і від попередніх гетьманів, тільки ті не хотіли). Попросив, щоб його

там оженили „на московской дѣвкѣ“, і там його справді оженили з донькою одного боярина і справили гучне весілле. Випросив собі двір у Москві й обіцяв там тримати свого племінника — для безпеки. А нарешті сповняючи волю московських політиків, подав цареві прошенне від себе і старшини, щоб цар перейняв на себе управу на Україні, збирав на себе всякі доходи, а для того вислав своїх воєвод на Україну і військо, а також щоб митрополита Українцям прислано з Москви. Всього сього московське правительство хотіло ще за Хмельницького добитись, тільки ні Хмельницький, ні ті гетьмани, що на нім були, на се не приставали, аж сей „нижайший підніжок царського величества“ Бруховецький на се згодився.

За се дістав боярський чин і гойні дарунки і маєтности. Але вернувшися на Україну скоро побачив, яку небезпеку зібрав на голову свою.

Духовенство, старшина і прості люде, навіть само Запороже—все піднялося на нього. Духовні підняли бучу на підданне їх під московське начальство. Старшина страшенно була роздражнена тими нечуваними нарушеннями українських порядків, а ще більше—що Бруховецький взяв собі моду всякого, хто йому противився, засилати до Москви, аби там його запроторили на заслання. Простих людей Бруховецький підняв на себе тим, що відступивши збиранне доходів Москві, тепер, вернувшися на Україну, заходився яко мога найбільше здерти з людей до військового скарбу, поки приїдуть московські зборщики.

Пішов по Україні крик про здирство гетьманське і всяку принуку, яку при тім чинено. Запороже, побачивши таке, почало само виступати проти свого недавнього кошового, а Бруховецький своїм звичаєм став зараз обмовляти Запорожців перед московським правительством, що вони зрадники. Коли приїхали московські перепищики, переписали людей, їх грунти і весь маєток і стали накладати московські податки і настановляти московських зборщиків, гнів на Бруховецького і на Москву піднявся ще більший: таких високих податків

перед тим не чували. Крім того були великі нарікання на московське правительство, що воно згодилося відступити Польщі правобічну Україну, укладаючи перемир'є 1667 року: поділилося Україною з Польщею, не додержало того, що обіцяло приймаючи Україну під царську руку.

Почало підійматися повстанне. Бруховецький просив з Москви війська, щоб карати всіх непослушних як найтяжше: всі побунтовані міста і села вирізати, випалити і зруйнувати. Та тут уже Москва не схотіла слухати його, і Бруховецький побачив, що як так далі піде рух на Україні, то й Москва не схоче його підтримувати, невважаючи на всі його залицяння. Тоді ото й надумав він за поміччю Дорошенка, що настав гетьманом на правім боці Дніпра підняти повстанне проти Москви, щоб тим способом скинути з себе ненависть народню. Старшина підтримала його. По всій Україні люде, наскучивши кривдами і своєвільствами московських урядників і людей военних, побивали їх або виганяли. Бруховецький розсилав листи, аби скрізь москалів виганяли, і до воєводів писав, аби йшли з України, інакше буде їх воювати. Залоги московські, настрашені тим повстаннем, справді піддавалися й виходили

На весну до помочі Бруховецькому прийшли Татари, і Дорошенко йшов зза Дніпра. Але з дороги Дорошенко прислав до Бруховецького своїх людей жадаючи, аби зрікся гетьманства, віддав клейноди, а за те дістане Гадяч в державу до життя свого. Тут виявилася народня неохота до Бруховецького за його лукавство. Не вратувало його повстанне проти Москви. Перші покинули Бруховецького Татари, потім козаки крикнули, що не будуть битися з Дорошенком, і кинулися грабувати обоз Бруховецького. Вхопили його самого привели до Дорошенка—той звелів його прикувати до гармати. При тім Дорошенко махнув рукою, а козацька юрба подумала, що то він махнув, аби Бруховецьким кінчили—кинулися на нього з незвичайним роз'яреннем, били рушницями, списами, „як скаженого пса", обдерли й кинули голого. Дорошенко велів його відвезти до Гадяча й поховати в церкві, що збудував Бруховецький.

49. Руїна. На правім боці Дніпра Дорошенко постав гетьманом в 1665 р., потім як перемінилось кілька гетьманів незначних і невдатних. Дорошенко був не такий. Був се чоловік високого духа, великого завзяття, перейнятий гадкою про визволенне України. В війську його знали й поважали. Був він внуком славного гетьмана Михайла Дорошенка, полковником був уже за старого Хмельницького. Булаву прийняв з рук ханських. Думка його була, видно, така, щоб користаючи з помоги хана і султана турецького, прикладом Хмельницького, відбитися від Польщі й змусити Москву, щоб вона не мішалась до українських справ, щоб Україна була незалежна і нейтральна між Москвою, Польщею і Туреччиною. За поміччю Татар Дорошенко повиганяв польське військо з Київщини й Бесарабщини. З султаном уложив згоду: султан прийняв Україну під свою зверхність і обіцяв помогти визволитись їй цілій до Сяну й Перемишлю на Заході, до Німана на півночи, до Путивля на сході. Тоді ото Бруховецький закликав Дорошенка, аби йшов Москву воювати, всі люде з лівобічної України пристали до нього, а Бруховецького вбили за його невірність. Московське військо вийшло з України—тільки в Київі та Чернигові зістались московські залоги. Дорошенко став гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодиться на те, чого він хотів—Україні забезпечити свободу.

Але під той час сталася Дорошенкови в його сім'ї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигирина. Московські воєводи скористали з сього й почали свою роботу між Українцями. Ріжні люде стали говорити, що краще таки Москви триматись, аби тільки свободу попустила Україні. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замісць себе лишив, вони проголосили гетьманом. Але й Многогрішний того-ж від Москви доневнявся, що й Дорошенко—аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояре стали водити та пробувати, котрий поступить з свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його стар-

шина не любила і скинула, а собі нового гетмана вибрала—Самойловича, Поповича призвищем.

Дорошенко тим часом накликав Турків, аби йшли та помогли йому Україну визволити—усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля—так йому Турки обіцяли. Дорошенка тоді держалася Київщина, полуднева Полтавщина й Запоріже. На Запорожі тоді верховодив Сірко, славний лицар—він Москві дуже противився, особливо відколи на Сибіру побував, боярами засланий без вини й права. Але як люди довідалися, що Дорошенко піддавсь Туркови, багато людей від нього відкинулись. Бо люде Турків боялись і ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли Турки Дорошенкови в поміч, вигнали Поляків з Київщини, Браславщини й Поділля, й видали сі земли Дорошенкови. Але сей похід турецький ще більше настрашив тутешніх людей. Особливо то їх гнівало й страшило, що Турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люде тікали від Дорошенка.

Дорошенко переговорював з Москвою, що піддався б їй, як би вона його хоч на самім правім березі гетьманом лишала і в тутешні справи не мішалась. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, тому що боявся Дорошенка. Та й Польща не приставала на те, щоб правобічна Україна була під Дорошенком, і протестувалась перед Москвою, а Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду з Польщею зробила, що крім Київа самого, вся Україна на правім боці Дніпра зістається Польщі, тільки лівобічна під Москвою має бути. Дуже Українці за се на Москву тоді жалували, що вона Україною з Польщею поділилась—проти умови з Богданом Хмельницьким. І се правда, що як би Москва схотіла була Україну при її свободі держати, то Україна ціла б Москви трималась, і не прийшлося б їй з Польщею ділитись.

Так розбилися Дорошенкові пляни. Ще кілька років держався він на правім боці, в Чигирині. Завзятий козак був, не хотів піддатися Москві. Все думав якось викрутитись та

тої свободи дійти. Але що вже мало не всі його покинули, зневірившися в його плянах.

Нарід утомився від тих вічних війн і руїн; цілих двадцять літ уже, і більше навіть, ішла сливе безпостійна війна: то польське військо наступало, то московське, то Орда крутилася й брала в неволю, то свої гетьмани й ватажки воювались, людей під свій реймент (владу) приводили, а котрі другого тримались, тих для пострахy рубали та палили. Чиста руїна настала — так сей час і прозвався руїною, а ще як почали навідуватися турки, зовсім усяка надія у людей пропала, що буде якісь лад. Мандрували за Дніпро цілими селами — почалось се ще від Хмельниччини,— як невдалося велике повстанне, та закінчилося „королівською ласкою“ під Зборовом; з 1660—61 років пішло ще більше, а тепер дійшло до краю.

Даремно Дорошенко спиняв, ставив на перевозах своїх козаків, щоб не пускали сих пересельців за Дніпро, посилав своїх сердюків, щоб вони розбивали їх валки, аби відстрашити інших,— нічого не помагало.

Коли Самойлович пішов з московським військом на Дорошенка за Дніпро, тутешні полки відступили від Дорошенка й піддались Самойловичу; але побачивши, що взяти в свою оборону тутешню країну він не може, люде ще більше пустились переселятись за Дніпро. Дорошенко зістався в Чигирині сам оден з своїми сердюками, і як Самойлович прийшов знову в 1676 р. з московським військом під самий Чигирин— піддався йому Дорошенко. Хотів в спокою свою старість дожити, коли не вдалось те що він думав — Україну визволити, цілу до купи злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в Московські краї їхати, а там він і умер:

Мов орел той приборканий
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко
Сидячи в неволі;
Тай умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.

І забули на Вкраїні
Славного гетьмана.

Забули тоді, а тепер спомянули за його завзяття!

50. Українське культурне життє і упадок в часах руїни

Отсі війни та військові чвари і вся та руїна часів Хмельниччини та Дорошенка відбилися сумно і на українськім культурнім життю, що почало було підійматися від часів свого відродження з кінцем XVI віку.

Ми бачили, як за часів Сагайдачного воно стало збиратися в Київі, навколо Печерської лаври та новозаснованого брацтва й „під крилами христолюбного воїнства козацького". Острозький гурток за той час розлетівся, бо рід князів Острозьких покатоличився, й звівся, а львівське брацтво, зіставшися без можних панських добродіїв, змаліло, присіло й стратило своє колишнє значінне. Цілий рід учених людей з Галичини перейшов до Київа—до Печерської лаври, до Брацтва — заснованого під протекцією Сагайдачного в 1615 р. і заложеної при нім школи, і до друкарні, що Печерська лавра закупила від наслідників львівського владики. Десь в тім же році 1615 пущено її в рух. (Перша книжка київського друку вийшла в 1616 р.,— був то псалтир, книжка потрібна для шкільної науки, бо по ній вчили читати). Завдяки тому, що Печерська лавра мала великі доходи, печерська друкарня могла бути поставлена широко,— при ній заведено паперову фабрику, відлеварню для ілюстрації книг, способлено різьбарів і граверів. Друкарня випускала багато книг в порівнянню з іншими українськими друкарнями, і то видання великі, капитальні, коло котрих працювало чимало перекладчиків справщиків, учених філософів і богословів. Разом з брацькою школою ся печерська друкарня творила таке культурне огнище, якого ще досі не мала Україна.

Душою його був з початку Єлисей Плетенецький, ігумен печерський, галичанин, участник берестейського собору, потім його наступник Захарія Копистинський, дуже учений богослов і проповідник. Визначною фігурою в сім київським гурті був ще Йов Борецький, перший ректор брацької школи, потім

митрополит, поставлений патріархом Теофаном, і Мелетій Смотрицький, славний фільольог і письменник, автор слов'янської граматики, по котрій учились цілі століття у нас і на Московщині. З 1530 р. велико заважив в сім київськім гурті і в усім українськім культурнім життю Петро Могила, син господаря молдавського, людина з звязками в польських панських кругах. Він з початку дістався на архімандрію (ігуменство) печерську, потім на митрополію київську. Був се чоловік з великою енергією, і поклавши своїм завданнем поставити українську православну церкву нарівні з католицькою, він працював над її організацією незвичайно запопадливо і багато зробив для її упорядкування. Під його проводом вийшов великий „Требник", де були зібрані молитви й обряди на всякі випадки, православний катехизис, принятий всею східньою церквою, й багато інших писань. Він сформував брацьку школу на взірець католицьких академій і поставив її нарівні з польськими вищими школами,—в память сього вона потім звалась „Могилянською академією". Запопадливо громадив учених людей, висилав їх на науку до чужих країв і заохочував ріжними високими духовними посадами.

Його діяльність закінчила діло, почате Плетенецьким і Копистинським. Київ став важним культурним осередком найбільших центрів східнього, православного християнства,—бо грецькі краї були в упадку, а московські тільки що підіймались. Вони звертались за культурними і науковими силами власне до Київа—відти брали собі учителів, друкарів, проповідників, учених.

Ученість і культура київська особливо в тій формі, яку надав їй Могила, мали, правда, закраску латинську та польську, бо він і інші провідники школи вважали, що з католиками православні мусять боротись їх же зброєю, латинською та польською ученістю. Але вони служили і національній культурі, підтримували память про свійську старовину (традіцію), піднімали поважанне до свого народу. В 1674 р. надрукована була в київській друкарні перша історія України, називалася „Сінопсіс", (грецьке слово, значить огляд); правда

Українська історія в ній була помішана з московською, а багато чого бракувало й зовсім—наприклад, про козаччину, проте її багато разів потім передруковувано. Патерик печерський, видано з багатьма малюнками, і він в сім друкованім виді став поширюватись ще більше між нашими людьми, його було дуже багато видань, і він після святого письма став у нас найбільш читаною культурною книгою.

Ся культурна робота одначе була сильно підрізана в тім часі. Не кажучи вже про війну і спустошення, від котрих пустіла Україна, і в самім Київі робився такий заколот, що навіть в академії наука перервалась, і московський уряд хотів її зовсім скасувати, тільки українського громадянства побоявся. Велику шкоду зробив їм поділ України між Москвою і Польщею. Коли Москва віддала Польщі всю західню Україну, аж по Дніпро, то се відтяло від Київа половину України, і польське правительство навіть заборонило своїм підданим мати зносини з Київом. Московське ж правительство, зрікшися західньої України, тим більше заходилось узяти до рук Україну східню з Київом, і між іншим доконче старалось провести під власть свого патріарха Київську митрополію і всю українську церкву з нею.

Заходи такі вона почала ще з Хмельницького, се ми вже знаємо та тільки гетмани, і старшина, і духовенство ніяк того не хотіли, бо дуже цінили самостійність своєї церкви. Аж Самойлович на се згодився, й поміг свому родичеви дістатись на митрополиче місце, з тим щоб він прийняв зверхність московського патріарха. Царгородський патріарх не давав на се своєї згоди, так московський уряд заплатив візерови турецькому і той силою примусив царгородського патріарха щоб згодився. Так в 1685 р. Українсько-Київська митрополія опинилась під московською зверхністю.

Тоді московські патріархи взялись і до київських видань. Вони вже перед тим скоса дивились на них, тому що в них уживано мову українську, а не московську, і були всякі ріжниці від московських книг, тому навіть забороняли привозити до московських країв київські книги, відбирали й па-

лили. Тепер же, як київське духовенство перейшло під їх власть, вони надумали й зовсім заборонити їм випускати які небудь книги на Україні без дозволу московського, а потім заведено цензуру на них, і тим дуже загальмовано культурну роботу на Україні.

51. Самойлович і Мазепа. І після того як Дорошенко піддався, не заспокоїлось на правім березі. Турки, не підтримавши його, коли він їх чекав, тепер вислали на Україну Юрася Хмельницького, ще раз гетьманувати, і двічі ходили походом на Чигирин виганяти московську залогу. Скінчилось тим, що московське правительство роспорядилось, щоб військо з Чигирина вийшло, Чигирин зірвано порохом, а Самойлович силоміць перегнав за Дніпро останки народу, щоб не було за що воюватись. В 1681 р. й сталась така умова між Москвою та Кримом, щоб землі між Дніпром та Богом лежали пусткою. Але ні Туреччина ні Польща не приставали на те, щоб тут була пустка. Туреччина тут своїх гетьманів пробувала настановляти, Польща підтримувала з свого боку полковників, що заводили тут козацтво наново, й обіцяли королеви йти на Татар.

Найславніший з тих полковників був Семен Палій, що осівся в Фастові. Він був славний войовник, мав велику славу між козацтвом і до нього з усіх боків тягло козацтво. Так ся країна знову віджила, при кінці століття, і навіть з Лівобічча стали туди люде тікати, бо і в лівобічній гетьманщині де-далі не солодко ставало людям.

Тим часом як правобічна Україна переходила такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турецьких, пустіла і наповнялася, умирала й оживала, стогнала під вічними карами й опустошеннями і знову поправлялася на свободі, невмируща як саме житте,—житте лівобічної гетьманщини тихо й поволі котилося під гору своєї політичної і суспільної вільности. Від повстання Бруховецького протягом кілька-десяти літ вона не переживала ніяких різких заворушень, сильних схвильовань. Потихеньку спрятала старшина немилого їй „му-

жичого сина“ Многогрішного й посадила на його місце гречного й-огрядного Поповича,—так само пятнадцять літ пізніше потому спрятала Поповича і перемінила його на Мазепу. Тихенько обкарнала при тім, чи позволила московському правительству обкарнати ще деякі останки українських політичних прав, і вірно сповняла всякі бажання московських політиків.

Маючи перед очима приклад Многогрішного, що бідував в Сибіру, „скитався між дворов и помирав голодною смертю“, як сам писав у своїх прошеннях,—обережний Самойлович пильно обминав все, що могло б збудити на нього невдоволенне московських правителів. Синів своїх повисилав до Москви—се було добре для них, бо заробляли собі тут ласку московських правителів, а заразом се свідчило про вірність їх батька. Сих синів потім він вивів на полковників; доньку видав за московського боярина і випросив, щоб його прислали воєводою в Київ. І Москва цінила службу вірного гетьмана і його розумні ради, не давала ходу доносам, які йшли на нього, і здавалося, що Самойлович вже може бути безпечним своєї булави. Підбив ворогів своїх, обсадився свояками, мав ласку царську.

Правда, за сю ласку приходилося Самойловичу сповняти дуже прикрі річи,—як от приводити українську церкву під московську власть, а його прошення, які зачіпали московську політику, зіставалися даремними. Просив він піддати під його реймент Слобідські полки, що зібралися з українських пересельців за московською границею, в теперішній Харківщині, Курщині та Вороніжчині. Вони несли службу на спосіб козацький, і мали такий же лад, як в гетьманщині, тільки підлягали московським боярам. Самойлович хотів, щоб їх віддано під його реймент, але Москва не згодилась. А як не вдались кримські походи, що робив улюбленець московської царівни боярин Голіцин разом з Самойловичем, то щоб виговородити Голіцина, всю вину зложено на Самойловича. Старшині сказано його скинути і вибрати на його місце нового гетьмана. А Самойловича заслано на Сибир, як перед тим Многогрішного, за все його вислужуванне перед Москвою.

На його місце Голіцин порадив старшині вибрати гетьманом Мазепу, що обіцяв йому заплатити велику суму грошей, і справді заплатив потім з великого майна, що забрано у Самойловича. І Мазепу вибрано. Було се в році 1687.

Новий гетьман був з української шляхти, з білоцерківщини. Був чоловік освічений, гладкий в обходженню. Замолоду служив на королівськім дворі, потім пішов звідти, мабуть, через любовну пригоду, про котру зложено потім стільки оповідань славними світовими поетами. Оповідали, що розгніваний чоловік велів своїм людям привязати його до дикого коня, і той кінь заніс його на Запорожже до козаків. Багато чужоземних малярів малювали цей образ—як Мазепу дикий кінь по степу несе.

Видумано се, очевидно, а щось мусіло статись таке, і через те Мазепа пішов з королівського двору. Був близьким чоловіком до Дорошенка, але якось їдучи в посольстві до Криму, попався козакам Самойловича, і до нього в службу перейшов. Був генеральним осаулом, коли Самойловича скинено, і дістався на гетьманство, підплативши Голіцина. Політики такої тримався, як Самойлович. У всім творив волю московську й накладав з старшиною. Люде цим були дуже невдоволені—як Самойловича скинено, то по ріжних місцях пішло повстанне проти старшини, але Мазепа з старшиною приборкали його. І проти Мазепи пробував Україну підняти один канцелярист військовий—Петрик Іваненко, утікши на Січ.

Січ, як за Самойловича так і за Мазепи, була ворожо настроена до гетьманського і старшинського правління і до московського правительства, на котрім опирався новий лад. Кошовий запорожський Гусак в листах до Мазепи дорікав, що тепер в Гетьманщині бідним людям стало, гірше як за Ляхів, бо кому й не треба і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печах палили, стайні чистили (зовсім так, як нарікали на Поляків перед повстанням Хмельницького). Петрик, знаючи такий настрій Запорожжа, сподівався підняти запорожців, і, крім того, дістати поміч від Кримської орди. Московське правительство, а з ним і Гетьманщина далі стоя-

ли на воєннім становищу супроти Криму й Туреччини, і хан признав Петрика гетьманом українським і обіцяв поміч для визволення України, щоб князівство Київське і Чернигівське з усім військом Запорозьким і народом малоросийським, з Слобідщиною і Правобережем стало осібною державою, а Крим буде її боронити від ворогів, за теж козаки не боронитимуть Кримцям воювати московські землі. Запорожцям Петрик казав: „Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих— Богдан Хмельницький визволив нарід малоросийський з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі—від Москалів і своїх панів". І обіцяв, що весь нарід український повстане з ним:

„Я, пане кошовий, горло своє ставлю—веліть мене на сустави порубати, коли вся Україна від самої Полтави почавши, не поклониться тобі—аби тільки хоч шість тисяч Орди взяв тай ходім! Думаєш, не поможуть нам браття наші голоколінки з бідними людьми, котрих сердюки, орендарі та тиї дуки, що їм царі маєтности понадавали, мало вже живими не їдять? Та вони, як почують тільки, що ти з військом з Січи рушаєш, то самі тих чортів панів подавлять, і ми вже на готовий лад прийдемо. А гетьман зараз на Москву втіче, бо там вся його душа, а тут тільки тінь одна у війську Запорозькім"...

Від сих вістей про Петрика справді пішов гомін по Україні й затревожив гетьмана й старшину. Люде похвалялися: як прийде Петрик з військом Запорозьким, пристанемо, поб'ємо старшину, орендарів та зробимо по давньому, щоб усі були козаки, а панів не було. Мазепа тривожився, просив московського війська, бо боявся, що як рушить сам з України, то піде повстанне. Але страхи сі не справдилися. Запорожці, хоч самі таким же духом дихали на Мазепу й усю старшину, не дуже охотилися йти з Петриком на Україну, та й ставити союзниками Кримців не дуже їм хотілося. Петрик кілька разів ходив з татарами та з охочими січовиками на Україну, але люде, бачучи слабкі сили його, не важились піднятись і за останнім разом вбив його оден козак, щоб

дістати нагороду, обіцяну Мазепою за голову Петрика — тисячу карбованців.

Але настрій через се не покращав. На Січ далі тікала сила всякого бідного, неімущого, незадоволеного люду,— даремно гетьман наказував своїм „компаніям“ стерегти і не пускати туди людей. Далі йшли з Січи погрози, що підуть на Україну бити панів і орендарів, а Мазепа скаржився цареви, що „не такі страшні запорожці, як цілий український посполитий нарід, весь перейнятий своєвільним духом — не хоче бути під своєю властю“ і готов кождої хвилі перекинутися до Запорожців.

В другий бік так само тікали люде за Дніпро до козаків Палієвих, що почали тоді повставати проти сусідніх панів, грозилися „прогнати Ляхів за Вислу — щоб і нога їх тут не постала“, і справді швидко поширювали свою козацьку територію на всі боки, виганяючи шляхту.

Палій став народнім героєм, і Мазепа зачинав уже боятися його гірше, як перед тим Петрика—що з нього піде повстанне по Гетьманщині. „У всіх одно—іти за Дніпро, і з того може вийти велика біда“, писав гетьман в Москву. І козаки і посполиті—всі на мене недобрі, всі кричать в оден голос: пропадемо до кінця, заїдять нас Москалі“.

Тому Мазепа завзявся Палія знищити. Неправдою обвинуватив Палія перед царем. Під час одного походу вхоплено його й заслано на Сибир. Палієву пригоду оспівано в пісні, дуже росповсюдненій між народом, що довго памятав Палія й багато зложив про нього ріжних оповідань і казок:

„Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:
Ой, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене“...
Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
На подвір‘є виїзжає,
А там його вельможний Мазепа
Вином-медом напуває.
Ой, вже Семен, ой вже Палієнко
Меду-вина та й напився
Та своїому вороному коню

Та й на гриву похилився.
Ой, як крикнув вельможний Мазепа
Гей на свої сердюки:
—„Ой, візьміть, візьміть Палія Семена
Та закуйте йому руки".

52. Поневолення народу в гетьманщині. Недурно люде таким недобрим духом дихали на Самойловича та Мазепу. Те, чого вони боялись іще за Виговського та Хмельниченка— що старшина хоче в панів переробитись, а людей собі в кріпацтво підгорнуть, те самим ділом тепер стало. Часи Самойловича та Мазепи—разом сорок літ, се був той час, коли маючи де-які спокій від ворогів і поміч московську за собою, старшина козацька на лівобічній Україні загорнула собі землю й звязала людей ріжними обов'язками та панщиною, так, як колись польські пани.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького вигнано панів з України, то були всі люде вільні; тільки де-що трохи підданства лишилося на землях манастирських та владиків православних. Заможніші люде писалися в козаки й мали служити військову службу, а инші в селяне—мали давати податок до скарбу військового. Землі було багато вільної, так що хто хотів, займав її собі по силам під господарство, а багато землі зіставалося за громадами спільної і нерозділеної. Та вже й тоді заможніші люде, особливо старшина, позаймала собі значніші частки землі.

Потім люде далі приходили з-за Дніпра, але вже для них землі вільної не було. Багато присідалось до заможніших козаків, що мали більше землі, а инші просились до старшини, сідали на її займанщинах, брали від неї допомогу на загосподареннє, а за те мали давати данину, чи в роботі помагати свому панови. Тої старшини, панів домородних множилося все більше, і охоти до землі та підданих у неї прибувало, як вона бачила, що з того дохід іде. Розхапувала грунти громадські, або такі, що належалися до урядів. Сі землі звалися рангові, приписані до рангу і уряду, се-б-то, приміром, з такого і такого села доходи мали йти на полковника чернигівського, хто на тім уряді (рангу) був, а котрийсь

полковник забирав те село на вічність собі й своїм дітям і випрошував собі потвердження гетьманське або царське.

Инші, особливо котрі високих урядів не мали, купували землю у козаків та селян. Та тільки говорилося, що купували, а властиво відбирали, або змушували віддавати за дурничку під скрутну хвилю. Козацьких грунтів властиво не вільно було купувати, тому полковники та сотники переписували козаків в селян і купували чи забирали їх грунти, а ті безземельні селяне чи козаки вважалися, що сидять на панських землях, як панські піддані.

З початку ті піддані тільки щось небагато помагали в господарстві свому панови. А далі, вже з Мазепиних часів, бачимо й панщину, і осип вівсом чималий давали, а далі—більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Так ото не минуло сто літ від Хмельнищини, а вже на Україні тілько козаки та міщане ще було свобідні, а селяне—то всі в підданстві. І земля, крім козацьких та церковних грунтів, вся за панами була—за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, „дуками сріблянниками", як їх дума називала. Тільки все те ще не було міцне. Ще памятали люде недавні часи—звідки ті маєтки пішли і звідки ті пани взялись. І селяне ще своїх прав доходили. Вільно також було їм переходити від одного пана до другого і тому не можна було їх обтяжати так дуже.

Кріпкі та певні стали ті маєтки аж тоді, як ті пани-старшини подіставали грамоти царські на ті землі і на селян, котрих усякою неправдою загарбали,—або й на ті землі та селян, котрих ще не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти, мовляв, за свої „заслуги", а заслуги їх були в тім, що ті пани-старшини прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкоджали. Так за ті „заслуги" загарбали вони землі й людей.

Розуміється, ся нова панщина страшенно бентежила селянство, що ще в свіжій памяти мало часи безпанські, як собі на вільній землі господарило.

Ой горе нам, не Гетьманщина—
Надокучила вража панщина,

Що ходячи поїси, сидячи виспишся!
Як на панщину йду—торбу хліба несу,
А з панщини йду—ані кришечки,
Обливають мене дрібні слізочки...

— як співається в пісні.

Гірка злоба підіймалася в нім на сю старшину, що так хитро й швидко вміла взяти його в свої лабети. Особливим гнівом дихали люде на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він, як хляхтич і „поляк", як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозріливістю ставилися до всіх вчинків його і старшини; навпаки, не підозрівали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се діється против його волі. З особливою теж сімпатією зверталися до вождів правобічної козаччини, особливо до Палія, величаючи його, як вірного представника свободолюбної і вільної козаччини в противставленню до Мазепи.

Мазепа і старшини чи не розуміли ваги цього, чи не вміли цьому запобігти.

Занявши місце польської шляхти, козацька старшина вважала себе за панську верству, що має стати на місце шляхти. Старшинські роди приймають герби шляхетські, винаходять або й видумують собі родоводи від ріжних шляхецьких родів. За недостачею власних збірників законів, які б порядкували новий лад, вони по судах і урядах мійських і козацьких уживають старі збірники законів—Литовський Статут і Магдебурське німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу та заводять його по волі на старі панські дороги. На підставі тих старих—законів серед старшини росли й скріплялися права на землю, права на селянський, не козацький люд—і вона думала, що поступає по праву. Знаючи народні жалі і недовір'е, вони не звірялися навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки наємні, з усякої наволочи—так званих сердюків, компанейців просили також московського війська на Україні. Але не ро-

били нічого, щоб знищити причини народнього невдоволення і їх відчуження від народу і простого козацтва все збільшалося. А се з часом відбилося дуже тяжко на них,—коли їм прийшлося стрінутися з московським правительством, за кермою котрого так довго і спокійно плили.

53. Розцвіт Українського мистецтва і культури. Не любили в народі „вельможного Мазепу", і не без причини, як ми бачили. А про те, не був він ворогом українському народові. Навпаки судячи по всьому він був українським патріотом, хотів високо піднести Україну, її освіту й культуру, як в тих кругах її розуміли, де він обертався. Було певно в тім і власного його рахунку: хотів він з ним піднести свою славу й блиск, прихилити до себе духовенство і людям доказати, що він не „лях", коли так заходиться коло православної церкви, показує їй таку охоту й прихильність. Але українській культурі він тим справді велико послужив, і від його часу починається сильний розвій і розцвіт українського мистецтва, котрим зазначився XVIII в...

Діставши після Самойловича великі багацтва, що тої збирав так запопадливо за свого гетьманства, Мазепа вжив їх між иншим на церковне будівництво, на всякі прикраси церков, на підмогу школам і освіті.

На кождім місці перед очима і уявою народу записував він свою побожність, прихильність українській народности і культурі, і заразом—свою славу, могутність, багацтво. Навіть після того, як ся українська церква, так багато ним обдарована,—мусіла за наказами царськими його прокляти і відректися від нього, і всякі памятки по Мазепі нищено, затирано всяку память по нім,—ще й тепер уся Україна повна тих ріжних памяток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того, що в тім часі підходило під розуміння української культури.

Печерську лавру Мазепа відновив, обвів монументальною камінною огорожею, що й тепер дивує око глядача, поставив гарні брами з церквами на них—так звану Святу браму і другу, так звану Економську; не дурно його портрет на стіні

олтаря лаврської церкви ховався до самих останніх часів. В Пустинно-Миколаївським манастирі вибудував нову величаву церкву св. Миколая, відібрану потім від манастиря на воєнний собор. Вибудував наново брацьку церкву Богоявлення і поставив новий будинок для академії. Поставив величаву церкву Вознесення в Переяславі — згадану Шевченком в його славній панорамі України:

Вечірнє сонце гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепи сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє...
Київським шляхом верби похилі
Требратні давні могили вкрили;
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались мов брат з сестрою—
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче...

Довго було б вичисляти всі памятки Мазепині по Україні і по за нею. В церкві Гробу Господнього в Єрусалимі на великі свята й досі уживають замісць антімінсу срібну плиту, артистично гравіровану (мабуть італійської роботи), „подаянієм ясновельможного єго милости пана Іоанна Мазепи, россійского гетьмана" *), як значиться на ній.

Багато займала Мазепу також українська освіта і книжність. Головним огнищем сеї освіти і взагалі культурного руху українського була Київська академія. Після свого упадку в 1660-х р.р., як її московське правительство трохи не закрило, в часах Мазепи вона наново упорядкувалася, поширила свою програму на взір католицьких, головно єзуїтських академій, і одержала від московського правительства потвердженнє титула і прав академії. Отсі часи гетьманства Мазепи, щирого покровителя українського культурного життя, були добою найвищого розвитку київської академії. З неї вийшло багато людей, які зайняли перші місця в літературнім, церковнім і політичнім життю тодішньої України і Московщини. Потім майже до самої половини XVIII в. вона зіставалася

*) „Російського" в значінню „руського", того, що ми тепер звемо українським.

головною школою для освіченого українського громадянства— не тільки духовного, а й світського. Гетьман Апостол, потверджуючи маєтности академії, зве її школою „всьому суспільству нашому благопотребною, де сини малоросийські в науках свобідних мають наставленіе". Справді, переглядаючи реєстр учеників академії того часу, бачимо між ними хлопців майже з усіх значніших старшинських родин; звичайно бувало в академії більше світських ніж духовних, і виходили вони потім на ріжну світську діяльність. Через те київську академію дуже цінено і на взірець її засновувано вищі школи по инших місцях і в Московщині (почавши від московської славяно-греко-латинської академії, заснованої і веденої київськими вихованцями) і на Україні, де на київський взір заснувалися колегії й семінарії в Чернигові, Переяславі, Харкові, Полтаві.

Багато в сім часі виходить книг і листів, оздоблених гравюрами, різаними на дереві і на міди українськими майстрами. Українська гравюра з сих часів доходить великого розвитку, йдучи за західними, головно німецькими майстрами

В мистецтві українськім починає вироблятися свій осібний стиль, котрий робить нам дуже дорогими сі часи. За півстоліття сорозмірного спокою забогатіли й загосподарилися церкви, духовенство, козаки, заможне міщанство, старшина. Вони шукають чим прикрасити не тільки церковну обстанову, але й свою хатню. Шукають і вивозять гарні річи з-за границі, особливо з Шлезку і Гданска, куди посилали на ярмарки свої товари: волів, спірт, шкіри, прядиво і навзірець їх виробляють свої. При великим почуттю українського народу до краси і вмінню з чужих взірців творити щось відмінне своє, бачимо ми, як з старих взірців візантійсько-українських, персько-турецьких і західніх виробляється свій стиль і в мистецтві монументальнім—в будівництві кам'янім і деревлянім, і в мистецтві практичнім—в орнаменті, в виробах для домашнього вжитку: килимах, в вишивках, в посуді, в золотництві, в малярстві, в друкарській штуці. Потім, як пішли російські моди, се мистецтво перестали цінити, не стали дорожити й тими

старими памятками українського стилю, аж останніми часами почали придивлятись,—тому цінити український стиль і в кам'янім будівництві XVIII віку, розуміти красу українських деревляних церков, що російське духовне начальство веліло потім заступити негарними синодальними взірцями, і оздобленнями в усяких річах.

В літературі й словесній творчости ся доба також зазначилася поважно. Покоління, які на своїх плечах винесли велику боротьбу за визволенне України з польської кормиги, зходили з сцени, память сеї боротьби забувалася. Тому українська інтелігенція тілько заходиться збирати всякі матеріяли до історії її, перекладати з чужих мов, записувати, що хто памятав. З'являються літописні оповідання про війни з козаками, декотрі дуже інтересні, як літопись так званого Самовидця або оповідання Величка, що підходять скорше під наше поняттє історичного роману, як історії. Складаються чудові думи козацькі про війни Хмельницького і боротьбу з Татарами та Турками. Залюбки збираються пісні і вірші на народній мові. До друку се не попало, через московські заборони, і більшість того певно, загинуло. Але й те, що додержалося до наших часів, дає зрозуміти, яке жваве духовне життє тоді підіймалось, і як би воно могло розвинутись, колиб не впали на нього всякі біди.

54. Замисли Мазепи. В московських паперах про зраду Мазепи зісталась пісня, прислана Кочубеєм на доказ його зрадливих замислів. Як близькому до гетьмана чоловікови можна Кочубеєви повірити, що зложив її справді Мазепа:

Всі покою щире прагнуть;
А не в еден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди;
От Жовтої взявши Води
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали!
Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всее знати

І зрічами керувати!
На корабель поглядимо!
Много людей полічимо,
Однак старик сам керует,
Весь корабель управует.
Пчулка бідна матку мает
І оное послухает.
Жалься, Боже, України,
Що не вкупі мает сини!
Єдин живет із погани,
Кличет: „сюди, отамани!
Ідім матки ратувати,
Не даймо ей погибати“.
Другий Ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
„Мати моя, старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр Туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла“.
Третій Москві юж голдует
І ей вірне услугует.
Той на матку нарікает
І недолю проклинает:
„Ліпше було не родити,
Нежли втаких бідах жити!
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слушной учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають“,
Ей, панове єнерали,
Чомуж есте так оспалі?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики
Возьмітеся всі за руки,
Не допустить гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маем права.

Ся пісня може служити до певної міри поясненнєм політики Мазепи. Він хотів сотворити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити розномисленість виборного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана. На се й пішли двадцять літ панування Мазепи.

Але він будував свої пляни на власти й підмозі Москви. А тим часом, що далі виявилось, що трудно буде дійти з нею до кінця. Дуже вона багато вимагала від України й козаччини, так що та й витримати вже далі не могла, і гнів український за сі незносні тягарі готов був обернутись і на самого Мазепу та й знищити його перед усім.

Новий московський цар Петро відновив війну з Туреччиною і Кримом в 1695 році і чотири роки раз-у-раз козацьке військо мусіло ходити походами, куди посилав цар—то на турецькі городи, то на Татар, а крім того сильно терпіла Україна ще й від татарських нападів через сю війну. Та се ще було нічого, як виявилося потім. Гірше йшло далі. Скінчивши війну з Турками, цар Петро пристав до війни Польщі з Шведами, щоб при сій оказії відкрити Московщині дорогу до Балтийського моря. І знов, почавши від 1700 р., козацьке військо мусіло ходити рік за ріком, своїм коштом, не маючи ніякої заплати, в далекі походи на північ, де багато козаків пропадало зовсім від непривичного повітря, від тяжкої служби, а котрі й верталися—то піші й голі, а до того приймали всяку зневагу від московського начальства, що ними там розпоряджалось—било, лаяло, калічило, робило що хотіло. Крім війни раз-у-раз уживано їх на ріжні тяжкі роботи, на будованнє кріпостей; сила народу мусіла працювати коло будови нової кріпости в Київі, на Печерську, бо цар Петро боявся шведського походу на Україну. Козаки мусіли робити зимою і літом, під доглядом московських приставників, що поводилися з ними грубо і немилосердно. До того ще раз-у-раз швендяли через Україну московські полки й команди і чинили всякі кривди, забирали всякий припас, поводилися

грубо не тільки з простим народом, але і з старшиною. З усіх боків підіймалися „плач, стогін і лемент“ козацтва, народу, і навіть найбільш покірливі перед московським пановаиням люде починали нарікати, що так далі бути не можна.

Ось як описує се Филип Орлик, писар військовий і довірений чоловік гетьмана в пізнішім листі:

„Зачалася робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії то рекрутів то всяких начальників, і полковники з старшиною часто, приходячи до гетьмана з жалями, оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпадами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши доми свої, косовицю й жнива, зносять тяготу й спеку на службі царського величества, а там великоросийські люде доми їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм. Два полковники, миргородський (Апостол) і прилуцький (Горленко), як головніші і від инших до Мазепи сміливіші, так сказали Мазепі: „Очи всіх на тя уповають і не дай Боже на тебе смерти, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть“. А прилуцький то потвердив такими словами: „Як ми за душу Хмельницького завсіди Бога молимо, так навпаки ми і діти наші во вічні роди будемо душу і кости твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі зіставиш“.

Мусіла боліти від того душа й Мазепі самому, а крім того й ріжні тревожні гадки виникали у нього. Опирався він на московській підмозі; але з кінцем 1705 року московська справа в шведській війні починає обертатися на гірше. Шведський король, сміливий Карло XII, за сей час упорався з иншими участниками війни: королем данським і польським. Треба було сподіватися Шведів на Україні, а на Москву була мала надія. Коли Мазепа завів мову з царем про небезпеку від Шведів, то цар сказав йому рішучо, щоб не сподівався помочи: не може йому дати московського війська, бо самому

потрібне. Ну а з своїми силами Мазепі не було що й думати боротися з Карлом. Очевидна річ, що, як би Шведи тільки вступили в покинену Москвою Україну, то там зараз би піднялося повстанне: люде, роздражнені московськими кривдами, певно пристали б до Шведів, а й старшина, хто зна, чи схотіла б стати проти них.

З другого боку мав Мазепа не раз добру нагоду переконатися, що московська ласка швидким конем їздить. В неспокійній голові царя Петра виникали все нові й нові проекти, і між ними дуже часто випливали й ріжні комбинації що до України. То він задумував скасувати військо козацьке й завести на Україні рекрутчину. То думав зробити з України князівство для якогось потрібного чоловіка (напр., для англійського герцога Марльборо, через котрого цар думав втягнути в свої пляни Англію), і навіть на потіху Мазепи Петро був випросив уже у німецького цісаря титул князя німецького цісарства; виготовлено вже для нього і грамоту від цісаря і герб. Знаючи близше Петра, Мазепа бачив, що, як справді трапиться якась користна комбинація з Україною, то не пожалує він ані гетьманських заслуг, ані його вірности. Неможна було на нього полягати, а треба було самому думати про себе.

До ріжних инших болючих справ приєдналася ще одна, а то про правобічну Україну. Правобічні полковники, задумуючи боротьбу з Поляками, хотіли з'єднатися з гетьманщиною, щоб мати від неї поміч. Палій і инші полковники раз-у-раз просили Мазепу, щоб прийняв їх під свій „реймент". Мазепа дуже рад був взяти під свою власть правобічне Подніпров'є, але цар тому противився, бо був в союзі з королем польським і не хотів приймати земель, котрі Польща вважала своїми.

Тоді Мазепа самовільно заволодів правобічними полками, вислявши відти Палія. А коли цар звелів йому віддати сі землі полякам, Мазепа не послухав і під ріжними вимівками далі держав правобічні землі, бо дуже дорожив ними.

55. Шведчина. Трівожно приглядаючися до успіхів Карлових, Мазепа вже досить давно забезпечився на обидві сто-

рони — поводячись як вірний слуга московський, мав зносини з шведською партією через своїх знайомих, і через них завів переговори з новим польським королем з Карлової руки. Подробиць тих переговорів досі не маємо: Мазепа вів їх дуже секретно, не відкриваючи навіть перед найблизшими своїми повірниками, дарма, що між ними де-котрі дуже налягали на нього, аби заводив зносини з Карлом — не знали, що гетьман уже мостить в той бік стежку.

Та, власне, ся обережність найбільше підрізала Мазепу. Він все боявся чимсь показати себе аж до останньої хвилі, ждав, що може без нього самі справи виясняться, і через сю обережність власними руками нищив те, що могло б потім йому дуже стати в пригоді. Не важився нічим показати народови свою неохоту до Москви. Посилав війська далі, куди йому цар казав. А як на Дону, при самій границі українській, піднялося дуже небезпечне для Москви повстанне донських козаків, Мазепа не тільки нічим не підтримав Донців, а ще й своїми козаками поміг Москві задавити се повстанне—саме перед тим, як сам він піднявся проти Москви.

Карло тоді воював в землях литовських, на пограничу України й Московщини. Саме мав рішитися дальний плян шведської війни — чи буде вона перенесена в землі московські чи на Україну. Як би Карло пішов на Московщину, Мазепа міг би зістатися далі глядачем, і по тім, котра сторона взяла гору, міг би безпечно виміркувати собі, кого триматися. Але в місяці вересні (сентябрі) 1708 р. Карло повернув на Україну, на Стародуб.

Ся вістка захопила Мазепу зовсім неприготованим. Саме перед тим за наказом царським повисилав він козацькі полки з України — в землі литовські, на Поляків, а на Україну, в саму середину її Петро прислав московське військо, вважаючи на нарікання Мазепи на непевний настрій українського народу. Тепер, одержавши вість про рух шведського війська, цар вперейми післав своє військо, що й перехопило Стародуб у Шведів, а Мазепі наказав післати туди ще й своїх козаків, в поміч московському війську. Слідом і сам цар рушив на

Україну і Мазепі звелів прибути до нього самому. Настала страшна хвиля, де треба було рушитися в той або другий бік.

Властиво під ту хвилю Мазепа був уже так обсочений, що не міг і рушитися проти Москви. Але він і старшина горіли бажанням не упустити сеї нагоди, коли можна було ще визволити Україну; ся думка, очевидно, так глубоко впилася в їх голови, що вони вже не міркували, як обставини обертаються проти них, рішили своїм переходом на шведську сторону переважити справу в шведський бік.

Треба тямити, що з Шведами була звязана память про давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського, коли-то під Шведською протекцією і охороною мала бути забезпечена свобода і незалежність України. З сим були звязані ріжні надії і вони так зісталися не розбиті і не опоганені, тільки не здійснені, бо Шведи тоді відійшли на бік. Тепер вони йшли на Вкраїну, і старшина чула, як на неї неначе спадає обов'язок довести до кінця діло, не доведене її предками — спробувати за помічю шведською визволити Україну від Московської власти, що останніми роками так тяжко, безжалісно і немилосердно затяжіла над українським життем.

День у день старшина наставала на Мазепу, щоб посилав до Карла, порозумівся з ним що до дальшої боротьби з Москвою спільними силами, і нарешті Мазепа за спільною радою розпочав зносини з Карлом, далі, обсадивши козацьким військом свою резіденцію Батуринську, з тим військом козацьким, яке йому зісталося, і з старшиною поїхав до шведського табору, що стояв саме над Десною. На чім тут стало порозумінне між ними, не маємо близших відомостей, і тільки з пізнійших документів можемо міркувати, чого хотіли Мазепа й старшини, пристаючи до шведського короля:

„Україна обох сторін Дніпра з військом Запорозьким і народом малоросийським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння". Швеція чи инші союзні держави „ані для визволення ані для опікі ані для инших цілей

не мають претендувати на власть над Україною і військом Запорозьким, чи на зверхність або яку небудь підвластність, ані не мають брати яких небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогами кріпости українські, які були б зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Мають Україну содержувати в цілости і иньшим не позволяти її неволити яким небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, непорушність вільностей, законів прав і привілегій, аби Україна вічними часами свобідно уживала своїх прав і вільностей без усякого ущербу".

Се може служити за пояснення бажань Мазепи і його однодумців у сім моменті. Та скоро вони мусіли переконатися, що помилилися в своїй рахубі.

Свою політику Мазепа вів у такім секреті, що навіть козацьке військо, яке він вів з собою до короля, не знало про його замисли і довідалося тільки на дорозі. Про союз Мазепи з Карлом довідався цар Петро скоріше, ніж українське громадянство; перше, ніж Мазепа встиг оповістити українську людність про свій союз з Шведами, цар уже наложив свою тяжку руку на Україну, не дав і рушитися.

Зараз же московське військо обложило Батурин, здобуло його через зраду одного чоловіка, захопило Мазепині запаси і скарби, армату і всякий припас і страшно росправилося з людністю: людей порізало, місто зруйновало до решти, начальників віддало на страшні муки. По иньших місцях також всіх підозрених у спілці з Мазепою і Шведами страшно карано, але з старшиною велено поводитися ласково, аби затримати при московській стороні. Розіслано царські листи між народ, де представлювано, що Мазепа передався до Шведів на те, аби Україну віддати під Польщу, завести на Україні унію, а благочестиву віру викорінити; що був він богоотступник, тайний католик, українському народові ворог, обтяжав його беззаконними поборами. А від московського правління обіцяно Українцям всяку полегкість і ласку. Заразом усю старшину оповіщено, аби з'їхалися до Глухова вибрати нового гетьмана на місце Мазепи.

Натомість Мазепа і король шведський в своїх листах, котрі теж розсилали до українських людей, закликали всіх до себе, запевняючи, що король шведський не мислить ніякого лиха, а хоче Україну „од того московського тиранського іга оборонити", вернути давні права і вільности, а Москва хоче Україну поневолити, і, коли тепер тому не запобіжать, не мине її погибіль.

Не знати, за ким би пішов український нарід і старшина—чи за листами царськими чи за Мазепиними, якби мав волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросийських мали люде жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тимже за всяку приклонність до Шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворохнутися проти Москви.

Старшина покірно прибула до Глухова, тут перед нею з ріжними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фігуру його на шибениці й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волі царській вибрано покірного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послушно проголосило анахтему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, щоб скинути з себе підозріння, свідчило свою вірність цареві і при тій оказії пильнувало урвати що небудь і собі з тих богатих милостей, нових і відібраних від Мазепинців. Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до Шведів, чимало поверталося назад. Сам Мазепа завагався і завів листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрові, та й Шведи стерегли його пильно.

56. Погром Мазепинців. Що замисел не удався, було очевидно. Але Мазепа ще дурив себе надіями, що справа обер-

неться на його користь, тому намовив Карла зимувати на Україні і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівля на Україні знищила шведські сили.

Одиноким успіхом було—що Запорожська Січ пристала до Шведів. Давніше була вона дуже неприхильна Мазепі, як московському і старшинському прислужнику—се ми знаємо. Кошовий Кость Гордієнко, Головко прізвищем, що старшував у Січі, був великий ворог московської і старшинської неволі, й дуже гостро виступав проти Мазепи. Але тепер, як Мазепа перейшов до Шведів, Гордієнко потягнув в його бік. Одначе пройшло кілька місяців, поки йому вдалося повести за собою січове товариство. Тільки в березні кошовий з військом Запорозьким прибув сам в шведський табор і витав короля латинською промовою.

Шведи були дуже утішені сим запорозьким військом, його военним вишколенням і досвідом, але їм сей прибуток не пішов на здоров'е, а Запорожцям тим менше. Шведський король, щоб забезпечити собі зносини з Запорожжем, посунувся ще далі на Україну й застряг під Полтавою, що не піддалася йому, а загорожувала дорогу на Запорожже. А на Січ післано московські війська й здобуто її, завдяки бувшому Січовику Галагану, що тепер, відставши від Мазепи, з усіх сил вислужувався перед царем, а знав усі запорозькі стежки і дорожки. Запорожці піддалися на обіцянку Галагана і московських офіцерів, але слова їм не додержано і немилосердно покарано за повстанне: голови луплено, шию до плахи рубано, вішано й иньші тиранські смерти задавано, мертвих з гробів багато—не тільки товариства (козаків), але й ченців відкопувано, голови їм відтинано, шкуру луплено, вішано". Запорожці по сім, які заціліли, перенесли свій кіш на татарську територію, до Олешок. недалеко устя Дніпра. І там Січа була 19 літ.

За сим погромом Січи, наступив, місяць пізніше, погром і шведськоі армії під Полтавою. Розгромлено шведське військо і останки його рушили за Дніпро на турецьку територію. Але московське військо йшло за нами слідом. Карло і

Мазепа з невеликими відділами салдатів і козаків ледве встигли утікти за Дніпро, решта війська мусіла піддатися московському війську, що догонило їх над Дніпром.

Мазепа з королем добились до Тягині (Бендер) і тут отаборилися з ним на кілька літ. Карло заходився втягнути доконче Туреччину в війну з Москвою, і се вдалося йому. Але Мазепа не дожив до сього, був зломлений і перемучений всякими трівогами, свого житя непевний, бо цар Петро неустанно силкувався добути його в свої руки і візиру турецькому обіцяв 300 тис. талярів, як би його видав. Він розхорувався і вмер,—похоронено його в монастирі в Галаці, на Дунаї.

Старшина, що була при Мазепі, козаки та січовики з своїм Гордієнком все таки ще не покидали своєї думки про те, щоб за поміччю Швеції й Туреччини вирвати Україну з московських рук: в тім була тепер вся їх надія. По довгих переговорах на місце Мазепи вибрано гетьманом Орлика. При тім списано інтересні постанови, яке має бути правлінне гетьманське. Хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи,—але вони цікаві, бо виявляють погляди й бажання сих людей, що звязали свою долю з визволеннем України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед. Єсть тут і замітні початки чисто парляментарного устрою. Зазначено тут, що останніми часами гетьмани стали присвоювати собі „самодержавную владу, узаконили самовластієм таке право: так хочу, так повеліваю". Тому ся конституція постановляє на будуче такі порядки:

Три рази що року: на Різдво, Велидень і Покрову мають бути „генеральні ради" в гетьманскій резиденції для порішення всяких важніших справ; на ті ради мають приїздити: генеральна старшина, полковники з усею полковою старшиною і сотниками, виборні від полків „генеральні совітники« і депутати запорозької Січи. Як би в управі гетьмана або в його ділах помітне було щось шкідливе для народнього добра, тоді старшини і сотники мають право то „виговорити" гетьманові, а він за те не має на них гніватися або їх карати. Без

рішення отсеї генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи, яких не можна відкладати, і то тільки за радою генеральної старшини. Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не має права вести. Не може також роспоряжати скарбом військовим: до того має бути вибраний генеральний підскарбій, а гетьман має свої доходи, призначені „на булаву і особу його гетьманську".

Далі постановлялося, аби гетьман пильнував, щоб людям військовим і посполитим не чинено надмірної тяжкости, утиску і здирства, від котрого вони кидають свої оселі та йдуть „у прочку", шукати лекшого прожитку в заграничних сторонах. Заборонялося старшині і всяким „військовим і посполитим урядникам" обертати козаків і посполитих до них не належних на свої господарські роботи, відбирати грунти або силою змушувати до продажу, забирати за які небудь вини майно людське або обертати людей собі на роботу і т. д.

Добре то все було—але не удалося його здійснити, не удалося укладчикам сеї конституції вернутися на Україну—заводити ті нові порядки.

Надія, правда, якійсь час манила, а була хвиля, що й здійснення її здавалось дуже близьким. Король шведський прирік, що не замириться з Москвою, поки не діб'ється, що Україні повернена буде її свобода. Те саме пообіцяв Запорожцям хан Кримський. Туреччина, боячися московської переваги, теж пристала до Швеції, розірвала зносини з Москвою і на весну визначила похід. 1711 р. Орлик з своїми козаками і татарами та помічними полками польських панів зі шведської партиї рушив на правобічну Україну, в ті полки правобічні, що були під мазовиною зверхністю. Тутешні городки піддавалися йому. Вислане з-за Дніпра військо Орлик розбив. Але коли приступив під Білу-Церкву, тут діло не пішло, багато з Орликового війська погинуло, а Татари тим часом почали грабувати край, серце людей тутешніх почало від Орлика відпадати, і він скорше завернувся назад.

Літом рушив на Турків цар Петро. Понадіявшися на обіцянки молдавські, необережно загнався він на Прут, як

Шведи на Україну. А тут його обступило турецьке військо і попав він в останню біду. Орлик сподівався, що тепер можна буде продиктувати цареві свої бажання що до Українців: цар мусить зріктися всяких прав на Україну. Та все поправили побрязкачі царські: візира турецького підкуплено, він випустив Петра з його армією на дуже легких умовах, а українську справу в умові згадано такими неясними словами, що кождий їх собі по своєму толкував. Орлик казав, що на основі сеї умови Москва обов'язалася уступитися з України по обох боках Дніпра, а царські представники доводили, що в тих словах нема для Москви токого обов'язку. Турецьке правительство приняло толкованнє Орлика і заповіло нову війну з Москвою за те, що вона не хоче уступитися з України. Але знов московські гроші все змінили: таки потверджено торішню умову, а справу українську при тім пояснено так, що Москва зрікається правобічної України (окрім Київа) і Запорозької Січи, а лівобічна Україна зістається під Москвою. Коштувало се цареві ще 100 тисяч червоних, але за те, як не силкувався Орлик подвигнути Турків, щоб допоминалися й лівобічної України—як козакам обіцяли, все було даремне. Та й з правобічної України не було потіхи, бо на підставі давніших трактатів претенсії на нюю заявили Поляки.

Упадок козаччини і українського життя.

57. Скасованнія гетьманщини. Хоч Україна совсім не пішла за Мазепою, цар Петро задумав скористатися з прилучення Мазепи до Шведів, щоб зробити кінець гетьманщині. Москва, як ми бачили, від давна того пильнувала, щоб українські права поволі вкорочувати, а тепер та Мазепина історія добру нагоду давала, щоб „Малую Россію к рукам прибрать", як Петрові міністри та генерали казали: бачили ми, який лад утворився на Україні від Хмельниччини. Як Хмельницький до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішатись не буде й його переміняти не стане. Але наспрaвж-

ки поволі, при кожній нагоді, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставав, московські бояре все вкорочували українські права і все більше мішались до українського устрою. Приміром, завели вони так, що без царського позволення не можна було скинути гетьмана й нового вибрати, і гетьман тільки тоді мав власть, як його цар затвердив. На ділі се потім на те зійшло, що московські бояре з старшиною умовлялись, кому гетьманом бути, і настановляли його без правдивої військової ради, без козаків. По Самойловичу Мазепа пообіцяв хабара московському найстаршому воєводі, той сказав старшині вибрати гетьманом Мазепу, і та так і зробила. Потім Мазепа, ставши гетьманом, заплатив ті гроші воєводі з маєтку Самойловича, що відібрано від нього немов би за зраду.

Військову повну раду зовсім не скликали. До полковників московські бояре писали по-за гетьманом і приймали від них листи й скарги. Тому полковники більше дбали про ласку московську, а гетьмана часом не дуже й слухали. Цар Петро став полковників призначати таки сам без гетьмана і без козацької ради; визначав людей навіть не тутешніх, а московських офіцерів, і ті ні гетьмана ні кого иншого на Україні не слухали, а робили що хотіли. Але й тим цар Петро не вдоволився, а намірився зовсім знищити гетьманство.

Потім, як Мазепа пристав до Шведів, цар Петро велів вибрати гетьмана, аби в тій небезпечній хвилі не дражнити Українців. Але ні в чім йому власти не давав, а сам скидав і визначав полковників та иньшу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали наглядати за гетьманом. Держав при нім свое московське військо й казав мешкати не в Батурині, як перше, а в Глухові, близше до московської границі.

Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадіра з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони приймали скарги на українську старшину й суди, переглядали всі писання, які виходять з гетьманської канцелярії, збірали сами всі податки й гроші. Звалось се „малороссійская коллегія“. Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козаць-

кої управи, а щоб люде не нарікали, цар росписав, що се він заводить на те, аби від старшини не було людям кривди. Але від тої колегії робились кривди ще гірші, і заразом по Україні ще більше ширилися московські кріпацькі порядки за приводом самої Москви.

Та хоч за тою „малоросійською колегією“ гетьман вже не багато що значив, то Петро все таки навіть і того імени не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був гетьманом по Мазепі, то цар Петро видав такий маніфест, що гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надуматись, аби знайти на гетьманство вірного чоловіка, тому що попередні гетьмани були зрадники. Тим часом буде Україною правити генеральна старшина разом з малоросійською колегією. По правді ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне малоросійська колегія, і навіть заборонив нагадувати йому про вибор гетьмана.

Се було нарушенням умови Москви з Україною, уложеної за Б. Хмельницького. Так се розумів і цар Петро. Він сам признавав сю умову „трактатом учиненным съ Хмельницкимъ“. Але він і його наступники надіялись на свою силу й ломали той „трактат“.

Близші наступники царя Петра одначе не були такі сміливі, боялись українців дуже дражнити. З огляду, що приходилось воювати то з Туреччиною, то з Польщею, боялись, щоб українці до ворогів не приставали. Тому ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом Данило Апостол і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р.), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764. Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя чи цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусіли слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали.

Та Українці хотіли затримати бодай хоч таку обчухрану самоуправу—автономію, по теперішньому кажучи, коли кра-

щої неможна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла дальше держати й тої обчухраної. І хоч Розумовський був їй вірний приятель, що поміг їй і на царство дістатись, скинувши чоловіка, все таки веліла вона йому проситись з гетьманського уряду на спокій.

Не хотів того Розумовський, а мусів послухати, і цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність превеликі маєтности на Україні, що перед тим належали на гетьманську булаву, на росходи гетьманські (Гадяччина і Биківська волость). На Україні ж призначила свого генерал-губернатора Румянцева, що мав правити з малоросійською колегією.

Вища старшина не противилась, сподівалась, що й її будуть надані на вічність рангові землі їх урядів, як Румянцеву. Але громадянство українське дуже жалувало за гетьманством, бо не хотіло російських порядків, а бажало зіставатись у вік при своїх правах і вільностях.

В 1767 р., як цариця скликала комісію для видання нових законів та казала висилати всякого стану людям своїх депутатів і давати ім наказ, чого мають старатись, то на Україні пани, й козаки, й міщане (від селян не було депутатів)—всі нагадували про „статті Богдана Хмельницького", се-б-то такі порядки, як за давніших часів були,—щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й память про них забулася. Тим часом правила та малоросійська колегія, а в ній—трох Українців і трох Великоросиян, четвертий прокурор, теж Великоросиянин і п'ятий голова—генерал-губернатор, який властиво всім і правив. Але незадовго мало бути покасовано все чисто, що ще зіставалося з українських порядків, в тім і сама колегія, а мали завестись порядки зовсім російські.

58. Російські новини. Правительство то так представляло, що гетьманське правління касує воно тому, що в українськім устрою, в судах і канцеляріях були великі непорядки. Для того воно заводить порядки російські, аби людям не було

кривди: щоб пани-старшини їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили, і було на них кому скаржитись. Але було то чисте лукавство, бо як самі українці хотіли зробити собі кращий порядок, то в тім їм правительство не тільки не помагало, а перешкоджало. Воно хотіло скасувати всі українські порядки, аби не було ніякої ріжниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби правили московські чиновники, а всі гарні слова про оборону простого народу від дрібних тиранів, себ-то старшин, тільки про око говорились. По смерти Скоропадського полковник Чернигівський Полуботок, що був наказним гетьманом, себ-то заступав місце гетьмана, чуючи, як цар Петро закидає Українцям непорядки, й сам такі непорядки бачучи, почав робити кращий лад в судах і полковничій управі. Так щож? Цар Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його наче бунтівника до вязниці всадити. Там він сидів, доки не вмер.

І иньші, хто хотів боронити Українські права-автономію українську, ті теж попадали у вязниці, уряд, і маєтки їх відбирали, а що вже найменьше—тратили вони ласку правительства і не було їм ніякого добра. Тим же, що були правительству покірні, Українські права не обороняли, або й самі помагали їх ломати,—тим всяка ласка була. Йшли їм царські грамоти на великі землі, що вони загарбали, давалися царські потвердження й надання. Так побачили люде, що правдою нічого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим ідуть маєтки та уряди.

Тож хоч і бурилася в них совість, але затихали та під лад правительству йшли тому, щоб, коли не можна вже свободи мати, то хоч кешені собі й дітям своїм наповнити. І так в міру того, як автономія українська пропадала, зростало українське панство. Туди правительство Україну ввело.

Казало, що то воно для того в українські справи мішається, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полекші з того людям не було ніякої.

Замість справедливих і чесних людей, котрі могли б заохотити людей до московських порядків, українська людність

бачила перед собою московських хапугів і своєвільників, призвичаєних до надзвичайно суворого і жорстокого поводження з людьми. Бачила ріжних пройдисвітів, що лякали людей доносами, доводили людей до тюрм, вязниць і заслань страшним „словом і ділом“ (такими словами: що вони знають „слово і дѣло государево“ доношувано в страшну „тайну канцелярію“ російську в усяких політичних справах).

Звісний анекдот проте, як переїзжий російський офицер, заїхавши зі своєю командою до одного українського пана і не вдоволившися трактованням, яке було йому зроблене, причепився до свого хозяїна, що у нього на кафлях печи між иньшим намальовані російські двуглаві орли. Арештував його і відіслав в тайну канцелярію, обвинувачивши, що він пече на своїх печах царський герб „невідомо з яким замислом“. Тайна канцелярія, побачивши в тім „слово и дѣло“, взяла того бідного панка на допити, нащо він поставив на печах царський герб і його пече? А хоч той свідками показав, що се звичайні кафлі, куплені на ярмарку, то все таки, щоб визволитися з рук страшної канцелярії, мусів пожертвувати добрий табун коней, рогату худобу і чималу суму грошей.

Правительство і правительственні сфери, розуміючи, що Українцям не могло бути по серцю все те, що виробляли вони з Україною, незвичайно підозріливо були настроєні для Українців: все прислухалися до якихось змов, зрад, і за кожду дрібницю готові були брати людину на слідство — тодішне слідство, нечувано суворе, з немилосердними муками, що й оправданному нераз відбирало здоровля на завсіди. Страшні перекази про сі допити і слідства довго ходили по Україні. „Не переставали допитувати, роспитувати, мучити ріжними машинами і нарешті — пекти шиною нещасливих людей, що попались їм в руки“, оповідає сі перекази пізніший Українець, автор „Исторіи Русовъ или Малой Россіи“; „діла сі і подвиги на теперішній час здалися б горячковими привидами або божевільством, але тоді се були справи важні, секретні — і давали великі доходи. Людей катували і мучили на підставі самих тільки доносів та всіляких причіпок перехожих і рос-

кватированих салдатів, а ще більше — дезертирів і всяких заволок; для доноса досить було сих слів — „о словѣ і дѣлѣ государевѣ“, і се „слово и дѣло“ було для злих і нікчемних людей немов талісманом злоби і пімсти; містило в собі три пункти: життя, чести і добра государевої особи і його фамілії. Кождого обивателя, хоч би й найчеснішого і зовсім певного» брали на муки за доносом очевидного злодія і нікчемника. Не участував хто салдата або якого небудь заволоки, необдарував або необережно чимсь розгнівав — вже біда! Заволока іде до міського або сільського начальника і кричить перед ним, що має на того і того донести „слово и дѣло государево“ — „куй (в кайдани) його і мене!“. Начальство, не маючи що розбирати, остовпівши від одного слова доносчикового, кує в кайдани однаково обвинуваченого і доносчика і відсилає під найпильнішою сторожею в міністерську канцелярію *). А там не входять у відносини доносчика і обвинуваченого і в причини доноса — чи може він бути правдивий, не розбирають навіть, чи обвинувачений по свому віддаленню і способу життя може вчинити якусь шкоду цареві і його фамілії, котрих він не бачив і бачити не може. Сліпо тримаються інструкції, ставлять доносчика на тортури, і коли він три способи їх витримає і тим донос свій потвердить, то вже обвинувачений не має що казати: його мучать і замучують напевно“.

Налякане такими карами українське громадянство старалось триматись „тихше від води, нижче від трави“ як то кажуть. Рідко хто зважався перечити в чім небудь, обстоювати старі права українські від порушень. Більшість відгребалася від усякої політики, вислужувалася як могла — навіть і доносила на свою ж таки братію та скубла своїх підданих і збогачувалась її працею. Сього своїм послушним слугам царське правительство не боронило.

59. Зруйнування січі. Трохи свобідного духу зіставалось до якогось часу ще на Запорожжу, і того не могло знести росій-

*) Тут автор мішає з тайною канцелярією.

ське правительство, викорінюючи вільний дух і всякі вільности українські.

Дарма, що ся остання Січ, перенесена в тридцятих роках назад на російську територію, була вже тільки слабою тінню старої Січі. Впросившись назад під російську зверхність, з туги за старими, привичними місцями, запорожці мусіли покірно сповняти жадання російського правительства, що хотіло розпоряджатися Січовиками по своїй волі, як і городовими козаками, і січова старшина, бачучи, що з ним не спиритися, старалася чинити його волю. Запорожці зносили тяжкі походи, складали свої голови в війнах з Туреччиною і Кримом, сповняли ріжні служби, які на нього покладало російське правительство. Як у першій турецькій війні, в 1730-х роках, так і в другій, що почалася 1768 року, Запорозьке військо брало неустанну участь, висилало по кілька тисяч Січовиків в походи з російською армією, вело партизанську, під'їздову війну, воювало на своїх чайках з турецькою фльотою, несло сторожеву і всяку иншу службу й діставало похвальні грамоти від цариці. Але все це не рятувало Запорожже від нарікань і жалів правительства. Одна причина була—зачіпки запорозького юнацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею в часах, коли Росія була з сими державами в згоді; з сього все виходили жалі й скарги, а запорозька старшина при всій охоті не могла запобігти таким зачіпкам запорозьких ватаг. Друга ще більша—се суперечки за землі, котрі правительство відбирало від запорожців то під укріплення, то під новоутворені губерні—однаково, мовляло, вони у запорожців облогом лежали. А запорожці не хотіли тих земель віддавати, бо там були споконвічні їх промисли та уходи. Вони не давали вести через свої землі і границі, осаджувати слободи, зганяли або переманювали до себе людей. Всім отсим російське правительство дуже гнівалось і нарешті постановило Січ знищити зовсім.

Дарма, що Запорожже в останніх десятиліттях перед своїм скасованиям значно змінило свій вигляд. Останній кошовий запорозький, Петро Калнишевський, що кілька літ без перерви

до кінця Січи був її кошовим, був чоловік дуже розважний і обережний. Вважаючи на обставини, всякими способами стримував Запорожців від яких небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселою хліборобською людністю, завів всяке хозяйство, осадив багато селян-хліборобів. У запорозьких степах з'явилися великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січі, а й по ріжних оселях. Таким чином нарікання, що в руках Січовиків чорноморські простори зістаються диким яловим степом, нікому не користним—ставали неправдиві. Господарство Калнишевського саме показувало, що в руках Січовиків сі простори можуть заселитися і загосподаритися. Колиж бо правительству хотілося взяти сі краї в свої руки! А при тім, касуючи старий козацький устрій на Україні, не хотіло воно терпіти таке гніздо свобідного духу, як автономна січова громада—хоч як вона поскромніла і похилилася в порівнянню з Січею часів Гордієнка!

Російське правительство рішило знищити Січ. Але боялося якогось воєнного розруху, і через те повело діло по малу, потайки, щоб захопити Запорожців зовсім неприготованими. По скінченню турецької війни, в 1775 році секретно розіслані були воєнні команди російські в запорозькі степи—відбирати зброю від Запорожців, що були на промислах, а літом генерал Текелі з великим військом російським війшов у запорозькі землі, як добрий приятель, зайняв запорозькі паланки (округи) своїми військами і разом з тим несподівано обложив саму Січ. Виставивши перед нею свою артилерію, 5 червня послав оповістити Січовиків, що Січи більше не має бути, Запорожці мусять піддатися, покинути Січу й розійтися, коли не хочуть, щоб російське військо їх воювало. Страшенно се збентежило Запорожців; не знали, що робити. Багато було таких, що не хотіли даватися, а битися з московським військом. Але Калнишевський з иньшою старшиною і архимандрит січовий стали їх намовляти, щоб покорилися, бо однаково не подоліють московської сили. Запорожці послухали і піддалися, Січ зруйновано, і після сього царським указом оповіщено про її скасо-

вання, „з знищенням самого імени запорозьких козаків". Широко оповідалися причини такого несподіваного вчинку, та тільки не держались вони купи. З одного боку робився той закид, що Запорожці, ухиляючися від господарського і семейного життя, затримують в дикім стані свої краї, не даючи розширятися в них господарству і торговлі, з другого боку— що Запорожці останніми числами стали відступати від давнійшого життя, почали заводити своє хозяйство і оселили в своїх сторонах до пятидесяти тисяч хліборобської людности. Се теж їм поставлено в вину, що вони заводили своє власне хліборобство і тим розривали свою залежність від російської держави, бо могли прогодуватися власним хозяйством і бути зовсім незалежними „під власним своїм несамовитим (неистовим) правлінням".

Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли Запорожців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання. Довго навіть не було нічого звісно про них, думали, що вони пропали. Аж потім виявилося, що Калнишевського заслано в Соловецький монастир, на Білім морю, і він там, замкнений в самітній келії, не бачучи людського лиця, прожив ще цілих двадцять пять літ. Очевидці прочане, що бачили його в перших роках XIX в., оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу з одиночної келії вязниці: на Різдво, Великдень і Спаса. Він питався людей, хто тепер царем, і чи все добре в Росії. Але сторожі не позволяли багато розмовляти. Схуд і зсохся від старости, був у весь сивий, а вбраний по козацьки, в синій жупан китайчатий, з двома рядами гудзиків. Вмер 1803 року, маючи 112 літ. Перед тим 1790 року вмер військовий писар Глоба, засланий також в оден північний манастир, і суддя Павло Головатий, у Сибірі, в манастирі тобольськім.

З запорозьких земель справді великі маєтности роздано ріжним московським панам. Січовики ж мали бути поверстані в пікінери або в міщане та селяне. Цариці доносили, що з Запорожцями вже приведено все до порядку: одні розсели-

лися по містах і селах, иньші вписалися в пікінери, і з них набрано два полки; з забраного старшинського майна зроблено капітал для підмоги мешканцям, і т. д. Але в дійсности було що иньше. Переважна більшість запорожців не хотіла ставати гречкосіями і порішила піти тою ж стежкою, як по першім зруйнованню Січи—під Турком жити. Старі запорожці так оповідали, як тоді Січовики умудрилися „Москаля в шори убрать". Тому, що Запорожже, всі дороги і границі були зоставлені московським військом, Запорожці стали відпрошуватись у Текелія на заробітки та рибні лови на Тилигул. Діставали пашпорти на 50 душ, а набирали з собою по кілька сот тай виходили за границю. От-так незадовго більша половина їх вийшла в Туреччину, так що літом 1776 р. тих Запорожців-мандрівців на Тилигулі та під Хаджибеєм зібралося до 7000 і тут під Очаковим почали собі селитися.

Коли про се довідалися в Петербурзі, дуже з того занепокоїлися, стали підсилати до Запорожців ріжних людей та намовляти їх вертатися, а заразом від турецького правительства допевнялися, щоб видало Запорожців. Але ні Запорожці не хотіли вертатися, ані Турки не хотіли їх видавати.

Ей оступили прокляті драгуни усі степи й усі плавні.
А вже ж уступили та дві дивізії та в покровські базари—
А вже ж славні Запорожці пяти показали:
„Ой ходімо, браття, Турчина просити,
Чи не дасть нам землі віка дожити"
Пішли наші славні Запорожці не з добра, а з печали—
Ой як утікали, то все забирали—із церков ікони,
Тільки покидали золотую зброю та вороні коні.
Ой пустилися наші Запорожці через море дубами,
Ой як оглянуться до славної Січи—умиваються сльозами.
Прийшли до Турка та й вклонилися низько:
„Ой дай же нам землю тай коло границі близько".
„Ой рад же ж я, Запорожці, вашу волю вчинити,
Коли ж все будете, славні Запорожці; мені зміну (зраду) робити!"
„Ми не будемо, турецький царю, тобі зміни робити,
Бо нас присягає усіх сорок тисяч тобі вірно служити!"
„Дарую вам землю, ще й обидва лимани (Дніпровий і Дністровий).
Ловіть, хлопці, рибу та справляйте жупани!" *)

*) Збираю з ріжних пісень—дуже їх багато про сі події. А про скасоване Гетьманщини майже нічого нема!

А про московські заклики пісня співає:

Ой пише Москаль тай до кошового—а йдіте до мене жити,
Ой я дам землю та по прежньому—а по Дністер границю,
Ой брешеш, брешеш ти, вражий Москалю—а ти хочеш обманити:
Ой як підемо ми у твою землю, ти будеш лоби голити (в салдати).

В дійсности одначе знайшлось чимало таких, що послухали російського заклику й вернулися. З них зроблено „Чорноморське військо" і для оселенців призначено землі над р. Кубанею та Азовським морем. Иньші держались під Турком і були оселені над гирлом Дунайським. Де котрі вдались до німецького цісаря Йосифа, і той призначив їм землі під р. Тисою; але тут вони не прижились і розійшлись—котрі до Туреччини, котрі на Україну.

Дуже се все вразило українську нашу людність—і несподіваний кінець Січи, і сі блукання Січовиків. Силу пісень зложено про се, як рідко про котру подію на Україні. Видко з того, якою близькою була й дорогою до самого свого кінця Запорозька Січ.

60. Кінець українських порядків. Знищивши Запорозьку Січ, цариця Катерина взялась до решти виводити все, що ще зісталось від української державности, від українських вільностей, і просто таки від тих порядків, котрими Україна відріжнялась від Росії. Такий намір у неї від самого початку був, як тільки вона царицею стала, і скасованне гетьманського уряду було тільки початком того. Призначаючи по відставленню Розумовського свого генерала-губернатора Румянцева, цариця дала йому інструкцію, чого він має пильнувати, і в ній виразно поставила свою програму: що треба зробити з Україною.

Вона наказувала йому зробити докладну перепись всеї людности України, з усіми землями й всім маєтком. Румянцев справді се зробив,—ся перепись зісталась дуже важним

джерелом для пізнання тодішнього українського життя. Але цариці й Румянцеву вона була потрібна для того, щоб вимірkувати, які податки можна завести з України. Досі простого податку з української людности до царського скарбу завести не вдавалось, цариця хотіла сього добитись і добилась справді: від сього часу Україна починає давати царському скарбові великі доходи.

Далі цариці не подобалися українські вільности—особливо те, що селянство не було ще вповні закріпощено—що люди могли свобідно переходити від пана до пана, чого вже давно не було в Московщині. Зараз же видано указ против свобідного переходу селян, вважаючи його шкідливим для їх добробуту—мовляв, від тих переходів вони не можуть жити заможно й господарно, тому на будуче заборонено переходити від одного нана до другого без письменного дозволу свого пана. Сим указом пани покористувалися на те, аби скріпити й збільшити свою власть над селянами, а селяне, занепокоєні сими заходами коло останнього закріпощення, саме ще більше почали переходити й тікати від своіх панів. Тоді указом 1783 р., заводячи нові податки на Україні, вже зовсім заборонено селянам виходити з того місця, де кого застала ревізія—аби в казьонних податках не було замішання. Сим закінчилося закріпощення українського селянства, й підведено його під „загальні державні постанови"—під ті закони, на які спиралося гірке тодішне кріпацтво в землях московських. Але цариці взагалі не подобалось усе, чим ріжнилась Україна від Московщини. Їй хотілось, щоб громадянство українське й весь нарід вповні злився в одно з московським і нічим від нього не відріжнявся, тим часом бачила відчуження, як вона казала „внутрішню ненависть" Українців до Великоросів і московського правительства, або як вона иньшим разом казала—„развратное мнѣніе, по коему Малороссіяне постановляют себя народом от здѣшняго совсѣм отличным". Для того вважала потрібним викорінювати старі українські порядки й установи, невдоволення старшини гасити, розвиваючи в ній охоту до чинів та до жалування, себто до вислужування, а

разом з тим народові вияснити кривди, які він має від поміщиків і старшини, щоб невдоволена старшина не могла на народі опертися.

Стара се була програма, ще з Петровних часів, але Катерина поставила її особливо ясно, провадила уперто і в значній мірі здійснила.

Ще в 1763-4 р. вона скасувала старий козацький устрій на Слобідщині. З гетьманщиною пождала довше і тільки знищивши Січ, головно в 1780-х р.р. покасувала українські порядки й тут.

В 1783 р. скасовано козацьку службу і козацькі полки: перемінено їх на полки Карабінерські, як перед тим Слобідські перемінено на гусарські. Полковників увільнено від служби, надавши їм чин бригадірський, иньшій старшині лишено її на волю—служити в нових регулярних полках або увільнитися від служби: козаки зісталися як особий стан свобідного селянства, з котрого комплектувалися отсі нові полки. Все иньше селянство прирівняно до селянства московського.

Того ж самого року зрівняно міста українські з містами московськими, а старшину українську з дворянством московським. Вказано, які чини і служби козацькі дають права дворянські, і так відділено різко старшину від козацтва службового як осібну верству.

Нарешті давне скасовання церковної самостійности закінчено відібранням маєтностей монастирських і владичих. Манастирям визначені були штати: скільки має бути монахів і на них призначено було платню зі скарбу державного (казни), а маєтності відібрано в казну.

Українське громадянство мовчки прийняло се скасовання до решти старого устрою, жалувало за ним, але мало хто відважався виступати зі тими жалями. Де-котрі сторони нової реформи—як приспання прав дворянських, остаточне закріпощення селян, могли навіть подобатися старшині. Иньші жадібно чекали при сім касованню нових нагород для всіх послушних і вірних, та сілкувалися пролізти на перші місця в новім устрою, до виликих чинів і багатого „жалованія". І

панство здебільшого забувало свою стару Гетьманщину, потішаючися достатками, богацтвом, котре приносила забезпечена новими порядками кріпацька праця. А й зітхаючи за старовиною, пильно заходилося коло служби у нового правительства, у нового начальства. І так справді, як сподівалася колись царица Катирина, пропадали у нього давні змагання до вільности, до політичних прав серед заходів коло «чинів та жалованія».

Тільки нарід український не мав себе чим потішити в кріпацкій неволі своїй. Правительство з новими порядками обіцяло йому свободу від кривд старшинських, від „малих тиранів"—поміщиків, а на ділі сі нові порядки зміцнили власть панів над мужиком, небувало і безмежно, і тепер уже не було селянству ні виходу ні просвіту. І своє розчарованя й зневіру в нові порядки нарід вилив у славній пісні про світову неправду:

Нема в стіті правди, правди не зіскати,
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів у темниці,
А щира непрбвда з панами в світлиці!
Уже тепер правда у панів у порога,
А щира неправда сидить кінець стола!
Уже тепер правду ногами топтають,
А щиру неправду медом напувають.
Десь ти, правдо вмерла чи ти заключена,
Що тепер неправда увесь світ зажерла!
Тільки в світі правди що рідная мати.
Де би ми її могли в світі одіскати?
Ой орлице мати! деж тебе нам взяти?
Тебе ні купити, а ні заслужити!
Коли б тебе, правдо, в світі увидіти,
Орловими крильми раді б ми летіти!
Ох як же тим діткам без матери бути?
Та що дня заплачуть, не можуть забути!
Вже ж бо кінець віку отсе приблизився.
Хоч рідного брата тепер стережися.
І з ним на суд стати—правди не зіскати,
Тільки сріблом златом панів насищати.
Хто по правді судить, то того карають,
А хто не по правді, того поважають.

61. Україна правобережна. Гайдамаччина. Разом з тим як руйнувалися в другій половині XVIII в. українські порядки за лівім боці Дніпра та на Запорожжу, великі зміни робилися також і на Правобережжу та в Західній Україні, творячи нові обставини й нові підстави українського життя.

Поки трималась козаччина на Лівобережжу, в гетьманщині, та на Запорожжу, Правобережже жило її поміччю, а як не поміччю, то хоч надіями на неї.

В Київщині та Браславщині—по Случ, по Бар та Межибож—козаччина з Польщею боролись сильно і довго, не хотіла даватись Полякам. Але як розділилась Україна на правобічну та лівобічну, як Москва сама відступила Польщі правобічну Україну,—вже труднійше стало боротись. Люде, наскучивши тією війною, нехотячи під Польщею бути, стали тікати за Дніпро. А як Дорошенко піддався, то козацьке та московське військо перегнали за Дніпро й решту людей, які ще зістались в полудневій Київщині.

Потім, як-то вже згадувалось, Семен Палій та инші полковники почали тут заводити козаччину на ново, людей до неї скликати. Багато й з-за Дніпра сюди назад тікало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змоглась та козаччина, задумав Палій з під Польщі відірватись, пристав до Мазепи. Мазепа його позбувся, а правобічні полки при собі лишив.

Але правобічна козаччина недовго потім простояла. Як по невдалій війні з Турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччині, то велів знову людей перегнати за Дніпро. Забрала одначе ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збиратись на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що панували тут перед Хмельниччиною. Почали людей скликати, села та міста на ново закладати обіцяючи їм ріжні полегкости на довгі літа. Стали люде стягатись, і незадовго залюднилась на ново та Київщина й Браславщина.

Але люде памятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули

вільні літа та позаводили пани панщину. Не мирилися люде з нею. Збирались ватаги ріжного вільного люду, волочились по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як Запорожці з-під татар вернулись, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них ріжні люде приставали, як вони на Україну прохидили,— палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків— зі своїх підданих набирали та військовій муштрі вчили, але й сі не раз до гайдамаків приставали проти своїх панів. В 1734 р., як умер тодішній польський король, і пани сварились між собою та бились, кому новим королем бути, то гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Браславщину й Поділя зайняла. Селянство піднялось на панів. В Браславщині знайшовся полковник Верлан: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, пристав до повстання, заходився між селянами заводити козаччину, творити з селян козацькі полки. Насилу поляки потім, як уже короля вибрано, задушили те повстання, і то не своєю силою, а упросивши до помочи московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина й повстання народне було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се було найбільше й звалось Коліївщиною. Описав її Шевченко з того, як люде про неї оповідали. Пісень про неї чимало зложено. Тоді поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давались.

Уніатські власти бралися до кар і насильств, непослушних сажали до вязниці й карали ріжними карами, та настановляли від себе уніатських духовних. Супроти сих польських утисків православні просили помочи й оборони у російського правительства, що з давна взяло на себе ролю оборонця православних у Польщі.

Заступство се одначе не зробило особливих перемін, а тим часом між народом по Київщини від чуток про царицине заступництво почався великий рух; проганяли попів уніатів або змушували їх приставати на православ'є. Уніатські духовні вдалися до ще сильнійших способів примусу, кар, настрашу-

вань. Серед сього заворушення не раз діялися й незвичайно нелюдські, огидні події, як, наприклад, оспіване Шевченком убиття титаря в Мліеві. У нього ся подія описана на основі усних оповідань і через те досить змінена; сучасне оповідання, списане зараз по події, росказує, що того мліївського титаря Данила Кушніра, чоловіка побожного і справідливого, замучено за те, що важився сховати дароносицю церковну, з наказу громади, що не хотіла допустити до своєї церкви попа-уніата. Хоч Данило дароносицю прийняв і сховав з усякою побожністю, але на нього видумано, буцім він з нею ходив до корчми й пив з неї горілку, і за се йому спалено живому руки, обмотавши клочем і смолою, а потім відрубано голову й прибито на палю на очах народу, силоміць пригнаного на се позорище (1766).

Все се страшенно хвилювало нарід, виникали ріжні рухи, в яких брали участь і Запорожці й гайдамацькі ватаги, аж нарешті весною 1768 року виникло велике повстання, звісне під назвою Коліївщини. Привід до того як і в 1734 р., дав прихід російських військ. Тоді в Барі, на Поділлю з початком 1768 р. роспочалося повстання шляхти против польського правительства. За зроблені ним уступки Росії, король просив царське правительство, щоб своїми військами приборкало се повстання, російське військо післано на Україну. Люде не розуміли се инакше, тільки, що Росія посилає своє військо на визволенне їх від Польщі. Пішли знову поголоски про царицині укази, навіть потім показувано копії такої „Золотої грамоти", де наказувано знищити Поляків і Жидів і саме їх імя вигубити за кривди, які діються від них православній вірі. Сі копії були видумані, але їм вірили й люде й самі проводарі повстання.

На чолі повстання став Максим Залізняк, Запорожець, що перед тим довго пробував по манастирях. Приходили таким же чином і иньші Запорожці, і між ними йшла змова про повстання. З кінцем квітня 1768 р. Залізняк зібрав ватагу й не далеко Чигирина вийшов з Мотрониного лісу до Медведівки і, закликаючи людей до повстання, пішов відти через полуд-

меву Київщину—на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку в Уманщину. По дорозі здобував польські двори, помагав селянам проганяти й громити уніатських попів, Поляків і Евреїв. В Уманщини пристав до нього сотник двірських козаків Потоцкого, Іван Гонта, що мав у своїй обороні Умань; був він чоловік значний, обдарований панськими ласками, але коли піднялося повстання, рішив покинути панів і пристати до гайдамаків. Завів зносини з Залізняком і, коли той притяг під Умань, Гонта, вийшовши насупротив, пристав до нього. Разом з Гонтою й иньшими козацькими ватагами Залізняк здобув Умань, де зібралася околична шляхта. Богато її тут пропало, хоч такої страшної різні, як потім поляки оповідали, в дійсности не було. За той час иньші гайдамацькі ватажки громили шляхту й уніатів по иньших околицях Київщини. Особливо уславився між ватажками своєю жорстокістю Яків Швачка. Головним пристановищем його був Фастів, туди до нього приводили зловлених Ляхів і Евреїв, їх там судили й вбивали: слідча комісія нарахувала потім таких вбитих до 700 душ. Народня пісня так оспівала його страшне кривавe діло:

Ой хвалився та батько Швачка,
Та до Хвастова йдучи—
Ой будемо драти, панове молодці,
З китайки онучі.
Та ходить Швачка та по Хвастові
Та у жовтих чоботях—
Ой вивішав Жидів, ой вивішав Ляхів
Та на панських воротях.

Повстання одначе не трівало сим разом довго. Коли приборкано Барське повстання, Поляки попросили російських начальників помогти їм вгамувати повстання гайдамацьке. Цариця Катерина, занепокоєна поголосками про її грамоти, що ними піднято повстання, видала маніфест, вирікалась тих фальшивих грамот і гайдамаків, а своєму війську наказала знищити гайдамаків. Гайдамаки, вважаючи Росіян своїми союзниками, не стеріглися їх, тому їх легко вдалося половити й розігнати. Оден полковник, прийшовши під Умань,

заклинав до себе Гонту й Залізняка и арештував їх, коли ті до них прибули; подібне сталося з иньшими ватажками. Російських підданних відіслано на суд в Київ, польських віддано польському начальству, що справляло лютий суд на місці, побиваючи багато людей на смерть, або засуджуючи на ріжні люті муки. Так тяжкими муками замучено Гонту і богатьох інших; сучасники Поляки оповідають страхіття особливо про рейментаря польського Стемпковського, як він забивав і калічив людей. Тих, що не були вбиті відразу, судили потім ще перед судом в м. Кодні й засуджували на ріжні кари, найбільше на кару смерти.

Ой звязали та попарували,
Ой як голубців у парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці —

Згадує пісня сумний кінець останього великого повстання на Правобережжу.

Шляхта польська, правда, і потім полохалася від погомосок про гайдамаків, про Гонтиного сина, що збирається йти їх різати; особливо великий такий пополох був на Волині 1788 р. Але повстання не було. Знищено Запорожже, придавлено українське життя в Гетьманщині—затихла під панською рукою й Правобічна Україна.

62. Україна Західня. Унія. Західня Україна—Галичина, західне Поділля (де Кам'янець і Проскурів) і Волинь на захід Случу козацьким рухом була тільки зачеплена. Коли козацьке військо після Пилявців в 1648 р. прийшло під Львів, вся Галичина піднялась. Але Хмельницький тоді при кінці року замирився з королем, вивів своє військо за Случ, за Межибож і Бар. Польське військо й пани вернулись назад, всіх, хто приставав до козаків і повставав, почали карати. Люде більш сміливі й завзяті повтікали, повиходили на козацьку Україну, а ті, що зісталися, мусіли ще низше похилити голову під польським панованням. Особливо потім, як козаччина ослабла на Правобережжу, як Москва відпустила його

Польщі, й національне політичне життя пересунулось за Дніпро, а на правім боці світивсь один тільки Київ, відділений кордоном від решти правобічної України.

В сих обставинах, в другій половині XVII в. українське національне життя дуже швидко підупадає в Західній Україні.

Незвичайно скоро польщаться останки православної шляхти не тільки в Галичині й на Поділлю, але навіть на Волині й в тих частях київського Полісся, що не були захоплені козаччиною. На тутешніх шляхетських зборах-соймиках, де раніше верховодили українці, все рідше и слабше підіймають ся голоси на оборону православної віри й української народности, а в останній чверті XVII і зовсім замовкають. Зіставшися без помочи шляхетської, упадають і міщанські брацтва, тим більше що взагалі міщанство зовсім марніє під тяжкою рукою всевластної шляхти.

Правительство ж зі свого боку пильнувало ослабити звязки зі східньою Україною й иньшими православными краями. Сойм під карою смерти й забирання маетку заборонив виїздити православним за границю й приїздити з-за границі, мати зносини з патріархами й віддавати їм на рішення справи віри. Брацтвам наказано у всім бути підвластними владикам, а в яких небудь суперечках віддавати справу на розсуд не патріархів, а судів польських. І заразом роблено нові заходи, щоб перетягнути на унію православних владиків і иньше вище духовенство.

Помішником польського правительства в сім ділі став владика львівський Иосиф Шумлянський. Він перейшов замолоду на унію; потім, щоб стати владикою львівським, перейшов назад на православну віру, а діставши владицтво львівське, став з иньшими духовними змовлятися про те, щоб перевести православних на унію. Був у тій змові Інокентий Винницький, що ніяк не міг дістати владицтва перемиського, Варлам Шептицький, що хотів стати владикою холмським; сам Шумлянський хотів дістати в свої руки завідування митрополичими маетками, потім, як правительство польське викурило митрополита Тукальського, посадивши без всякої причини до

вязниці. Прочувши про такі заміри сих людей, король задумав перевести на соборі приєднання православних до унії й на 1680 р. визначив собор у Львові, покликавши туди православних і уніатів. Але Шумлянський і його товариші, навчені досвідами берестейської унії, не хотіли вести діла так відкрито: вони на собор не ставилися і удавали зовсім непричетних до того. Луцькі братчики заявили перед королем протест против соборного трактования справи без участи патріархів, і з собору нічого не вийшло, а Шумлянський пояснив королеві й правительственним кругам, що діло треба вести потайки, визначати на владицтво людей прихильних унії, можливо затирати ріжницю між унією й православ'єм, а заразом робити всякі полекші й привілегії духовенству уніатському.

Правительство польське прийняло сей хитрий плян і потім вело таку лінію, як радив Шумлянський: роздавало православні владицтва людям, як обіцяли бути уніатами, митрополичі права надало Шумлянському, забирало маєтки православних владиків і монастирів заграничних та віддавало йому й иньшим своїм людям. Православних у всім обмежало, права коли які признавало, то тільки за уніатами—на соймі видано закон, що тільки уніати можуть займати уряди міські, а в Камінці, що тоді вернувся під Польщу від турок, заборонено мешкати евреям і православним. З унією відкрито не виступало, і владики також тільки роздавали від себе всякі кращі місця людям прихильним до унії. Так за кількандцять літ сим хитрим способом підточили вони в самім корені православне життя, і нарешті в 1700 р. Шумлянський вважав уніатську справу вже на стільки доспілою, що рішив проголосити унію. Він явно повторив присягу на унію, потайки зложену ним тому двадцять літ, і почав у своїй епархії—в Галичині й на Поділлю—заводити унію явно.

Справді православ'є на стільки вже було підкопане, що духовенство не важилося противитися унії. Брацтво львівське пробувало спротивитися, але Шумлянський, напавши з воями гетьмана польського, силоміць вирубав двері в церкву брацьку і відправив тут уніатську службу. Братчики одначе

не хотіли прийняти унії, на насильства Шумлянськаго скаржилися королеві, і той потвердив брацькі права, але все таки против натиску поляків і свого владики вони не могли устоятися. 1704 р., коли шведи обложили Львів і захотіли контрибуції, польське начальство звернуло сю контрибуцію на брацтво, братчикам прийшлося віддати всі гроші й дорогоцінности на 120 тис. золотих. Зісталися ні з чим, а Шумлянський, щоб підорвати їх одиноке джерело доходу—друкування книжок, заложив при своїй катедральній церкві свою друкарню для конкуренції. Сього останнього удару братчики не витримали й покорилися Шумлянському, прийняли унію. Унія запанувала в львівській і подільській епархії.

На кілька літ скорше, в 1691 р. проголосив унію в своїй перемиській епархії Ін. Винницький і став силоміць переводити на унію тутешні парафії, а на непокірних скаржився світським властям, щоб їх примусили до покори як своєму законному пастиреві. Число таких непокірних зменьшалося через сі примуси і кари з року на рік, і наступник Винницького міг уже похвалитися, що в його епархії нема уже ні одної православної церкви.

Трохи пізніше попала в уніатські руки епархія волинська (луцька), і тут також почали силоміць навертати парафії на унію. В першій половині XVIII в. вся західня Україна була вже переведена на унію, і уніатське духовенство стало поширювати її також і в Київщині, тільки тут не пішло так легко, се ми вже бачили.

63. Упадок культурного і національного українського життя. Зі сказаного видно, яке значіння мала козацька Лівобічна Україна в тім часі. Потім, як так затихло громадське й культурне життя в Україні Західній, все, чим жила Україна, зібралось в Гетьманщині—нею жив весь Український нарід, і коли й знову стало упадати українське життя, коли пропала гетьманщина та Січ мати, здавалось, що вже українському народові прийшов кінець.

Знищено всі ті організовані форми, які довгою і тяжкою працею, потом і кров'ю своєю сотворили покоління кра-

щих українських людей для захисту свободи й свого національного життя. Зісталась українська маса народня розпорошена й беззахистна супроти натиску чужого права, чужої власти, чужого панства.

Галичину й Волинь уже давно опанувала польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало, як худоба в ярмі, на польських панів. Хто за його право хотів обстати тому була одна дорога—до вязниці, та до Сибіру. А що з українського люду хоч трошечки до гори підносилось, те зачинало говорити по польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли руське письмо, і для них видавались словянські церковні книги з польськими поясненнями. Ледве не ледве коли виходила „руська" книжка, та й то церковна. В школах манастирських (так званих базиліянських) вчили по-польськи. Тільки дяки-бакаляри вчили по селах руського читання та письма.

Коли з початком XVIII в. унія запанувала тут, се виглядало, як остання побіда Польщини. Значить, зломився український дух під натиском урядовим й інтригами церковними. Так поляки на се й дивились—що унія буде тільки ступенем до переходу тутешнього люду до католицтва й польщини.

Тільки самі поляки своє діло попсували, бо унію зневажили—мали її за щось низше від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не затерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж „руською вірою", прикметою тутешнього галицького українського люду, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлю ж, на Волині та в Київщині, де була завелась унія, скасувало її російське правительство, як сі землі перейшли до Польщі. Найдовше задержалась вона в Холмщині й на Підляші,—аж 1876 р. скасовано її тут силоміць, проти бажання народу, що встиг уже призвичаїтись до унії, як до своєї віри. Тому багато людей, не хотячи стати православними, послухало Поляків, попереходило на католицьку віру і через те в значній части спольщилось.

По гетьманщині ж на Україні лівобічній та на Слобідщині разом з тим, як упадала українська державність, все більше ширилась московщина.

Про се всякими способами старалось російське правительство: не тільки, щоб на Україні не було инакшого устрою, але щоб Українці нічим не ріжнились від Великоросіян, приняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішались. Ще як Мазепу настановлювано на гетьманство, то бояре московські наказали гетьманові й старшині пильнувати того, щоб Українці женилися з Великоросіянками, і всякими иньшими способами дбати про те, щоб український народ тїснійше злучити з великоросійським. Аби не було й знаку, що Україна— то щось осібне. Цар Петро 1720 р. заборонив друкувати книжки українською мовою, або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнилась від уживаної в великоросійських краях, велів, щоб не було в українських книжках ніякого „особаго нарѣчія“. До того визначено осібних наглядачів, „цензорів“, аби переглядали книжки. Навіть, як схотіли в Київі видрукувати акафист св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, наперед велено перекласти його на великоросійську мову.

І пізніше так було. За царици Катерини лавра київська просила позволити їй українські букварі надрукувати, бо російських люде на Україні не хочуть купувати,—то й того не позволено. По школах почали вчити по-російськи, і хлопцям учителі мали виправляти мову аби говорили й вимовляли так, як Великороси. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як Великороси вимовляють. Хотіло правительство, щоб Українці згодом зовсім на великоросійську мову перейшли, а свою закинули.

Для того не позволяло й не хотіло, щоб на Україні заводилися свої вищі школи, університети, чого Українці добивалися здавна, ще від часів Гадяцької унії.

Тоді вони собі вимовили в польського уряду, що Київська Могилянська академія матиме такі права, як Краківський університет, і ще в иньшім котрімсь місті Українці можуть

собі фундувати вищу школу з університетськими правами. Тоді сих плянів не вдалось здійснити, через війни й чвари, зісталась тільки Київська академія, яка в першій половині XVIII в. прожила свої часи найбільшого розвитку. Вона мала талановитих професорів, що чимало зробили для українського письменства (як Митрофан Довганевський, Юрій Коніський, Микола Козачинський, автори драм і иньших творів), мала багато студентів (більше як тисячі), але все меньше вдоволяла українське громадянство, яке хотіло мати школу світську.

В 1760 р. українська старшина добивалась позволення, щоб Київську академію перемінено на повний університет з богословським факультетом, а другий, світський університет щоб заложити в тодішній українській столиці Батурині. Але російське правительство не бажало, щоб українська молодь виховувалась у себе дома, в своїм дусі і культурнім окруженню. Краще хотіло, щоб вона йшла до шкіл російських— набиралась російського духу.

Правда, українську старшину й не приходилось до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама тоді старалась як можна більше відріжнитись від українського люду, сноміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, німецькі, навіть польські, не тільки для кращої науки, але також і для того, щоб вони відзвичаїлись від української мови та українських навичок. Щоб люде справді вірили, що то вони „благородні“, та забули, що їх діди були такими ж самими гречкосіями, як ті їх „піддані“, котрими вони тепер торгували та міняли, як собак.

Через те ж, а також і для того, аби піддобритись російському правительству, заробити собі гарну службу або маетність, тислись українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими Росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї „смерділи дьогтем“, здавались „мужичими“, Працювали для культури й письменства російського, збогачували його своєю працею, помагали йому піднятись, а про своє письменство й мову

не дбали, бо тут нічого не можна було добитись, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду.

Здавалось, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народові. Бо мова—се душа народу, і мало котрий народ живе й чує себе, стративши свою мову, А на Вкраїні тодішні навіть люде, що любили свій український нарід і хотіли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавалось—українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не здатна.

На Вкраїні лівобічній, в Чернигівщині та Харьківщині наприклад, в тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український фільософ, себ-то такий чоловік, що роздумує над самими основами людського и світового життя, доводить всьому найперших причин. Він цурався панства цурався богацтва, любив простий нарід. ходив по Вкраїні, не маючи притулку, та навчав людей, як треба жити. Люде велико шанували його як мудрого й праведного чоловіка, любили слухати його пісні та байки й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, близькою до російської.

В західній ж Україні—в Галиччині й на Волині—навіть ті люде, що вірно любили свій нарід, сливе не писали вже инакше, як по—польськи—бо здавалось їм, що українська мова ні на що мудре нездатна, що то справді проста, мужича мова, тай годі.

Здавалось, кажу, що справді приходив кінець українству—в одній части України від московщини, в другій від польщини. Але так не сталось, на щастя. І в самий той лютий, найгірший час, коли Вкраїна так підупала,—починає справа повертати на ліпше, починає українство відроджуватись. Як дерево, що привяло було, здавалось—уже й засихати починає, а потім від повітря, від води стане знову приходити до сили, відживе, відмолодиться, так почав оживати й український пень з його глибоким корінням, що сиділо в українськім грунті, коли повіяло на нього животворне повітря з европейського заходу.

64. Прилучення Галичини і Буковини до Австрії. Кінець Польщі. Перші знаки зміни на краще в західній Україні, в Галиччині, коли вона від Польщі перейшла до Австрії. Розділ Польщі й перехід західніх українських земель з сього погляду став важним поворотом, епохою в життю українських земель. З неї починається зміна на краще—хоч того й не мали на гадці сусідні держави, що заходилися розбирати Польщу між собою.

Не на користь вийшли Полякам їх великі придбання в землях українських і литовських: здобування та заходи коло затримання сих земель знесилили саму Польщу, вона ослабла, стала здобичею сусідніх сильніших, міцніше організованих держав.

Вже Хмельниччина задала Польщі такий сильний удар, що від нього вона не здужала поправитися. А від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителі, а заграничні правительства. Вони не дають перевести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправилася, не стала сильніша; мішаються при кождій нагоді в її внутрішні справи, підіймають через магнатів-запроданців повстання (конфедерації) і взагалі роблять все, що хочуть. А при тім все від часу до часу виникають ріжні проєкти про те, щоб зовсім розібрати сю велику, але слабосилу, на живу нитку сшиту державу,—як то ми вже бачили за часів Хмельницького.

В початок свого панування цариця Катерина, з'єднавшися зі своїми одномисленниками в Польщі, ввела свої війська, посадила на королівстві польськім свого приятеля Станіслава-Августа Понятовського і хотіла під його імя кермувати по-своєму польськими справами. Головний привід до того давала справа православної віри в Польщі, котру російське правительство держало ніби в своїй опіці, а духовні православні до його помочи звертались у всяких своїх бідах. Польське правительство хотіло визволитися від російських впливів і думало скористати для того, що Росія увязалася в війну з Туреччиною, а за Туреччиною потягала Австрія, не хотячи дати Росії поширитися далі на турецьких границях. Але зовсім несподіваний оборот дав тому всьому пруський король:

він задумав собі скористатися з такої замотанини й дав таку думку, що Росія замість Туреччини нехай би поширилася коштом Польщі, а при тім і Прусія та Австрія собі забрали б пограничні землі польські. Царица Катерина не дуже охотилася на сей плян, бо не хотіла ділитися Польщею, бажаючи задержати її цілу під своїми впливами. Але як Австрія почала хилитися до Туреччини, згодилася цариця на пляни Прусії, щоб її затримати на своїй стороні. Пішли переговори про се, і нарешті прийшло до такої угоди, що Росія справді зріклася своїх претенсій на Молдаву. Замість Молдави Росія взяла собі від Польщі пограничні землі Білоруські, Австрія Галичину, Прусія—землі коло Балтийського моря. Так сталася умова між ними в 1772 р., і вислані до Польщі війська без війни позаймали кожде свою пайку, а сойм і правительство польське, настрашені, або й закуплені, мусіли згодитися на сі втрати й відступити ті землі.

Австрія взяла ціле воєводство Руське, майже ціле Белзьке, сусідні части Подільського і Волинського воєводства й Холмської землі. Посилалася при тім на те, що сі землі—колишне князівство Галицько-Волинське, що було підвласне королям угорським. Знаємо, що залежність та була дуже коротенька, за молодих літ короля Данила, але з того часу угорські королі титулували себе „королями Галичини і Володимирії", а що з XVI віку угорська корона перейшла до володарів австрійських, то тепер цісарева Марія Тереса забрала собі сю нібито давню угорську провінцію. „Заокруглила" при тім українські землі ще сусідніми польськими й те все не прилучила до Угорщини, а до земель австрійських. А маючи тепер у своїх руках побережжя горішнього Прута (Покуте), цісарева, а ще більше син її Йосиф II захотіли прилучити до того й сусідню частину Молдави: побувавши сам у сусіднім Семигороді Трансильванії Йосиф побачив, що для Австрії дуже важно взяти собі північну Молдаву для того, щоб мати з Галичини дорогу до Семигороду, і рішив забрати її від Туреччини. 1774 року австрійське військо перейшло молдавську границю та зайняло Чернівці, Серет, Сучаву—теперішню Буковину.

І тут австрійське правительство на своє оправдання посилалося на те, що ся країна колись належала до Галичини. Дійсно, в XIII в. бачимо місця на середнім Пруті так само, як і на середнім Дністрі, в залежности від Галицького князівства—се так зване Пониззя; потім воно перейшло в безпосередню власть Татар, а як в половині XIV в. організувалося осібне князівство чи воєводство Молдавське, то воєводи молдавські загорнули згодом під свою власть і землі між Серетом і Дністром, так зване Покуття. Пізнійше за сі землі не раз була боротьба між Польщею та Молдавою, аж нарешті вони розмежувалися.: теперішня північна Буковина зісталася під воєводами молдавськими,—аж до 1774 р., як її заняло австрійське військо.

Вона була залюднена українським селянством, що сиділо на землях воєводських, боярських, монастирських; обовязки були сорозмірно не великі і тому сюди напливало селянство; з нею був захоплений також округ Сучавський, переважно румунський, і так як нова Галичина під австрійською властю була зліплена з земель українських і польских, так і нова Буковина мала характер українсько-румунський: північна українська, полуднева румунська.

В Польщі по страшнім ударі 1772 р. багато людей схаменулося й заходилося робити порядки. Були то спасенні для Польщі заміри, тільки прийшли занадто пізно. Сусіди не хотіли того. Особливо російське правительство гнівалося, що поляки беруться заводити нові порядки без його згоди. Але воно було зайняте війною з Кримом, Туреччиною.

Як тільки упоралась з нею, зараз у Польщі знайшлися противні реформі пани—магнати, котрим миліші були старі непорядки. Вони підняли повстання й накликали на поміч Росію, і та заняла своїми військами Польщу й добилась скасовання реформ. При сій оказії забрала собі Київщину, Поділля, значну частину Волині, ще й Білоруські землі. Прусія також дещо забрала собі при тім. Се було в р. 1793. В Польщі на другий рік піднялось повстанне против короля, за те, що він занадто піддавався домаганням Росії. Але се повстання тільки

прискорило кінець Польщі. Російське й Пруське військо зайняло Польщу, її поділено до решти: землі її розібрали між собою Росія, Австрія та Прусія. Пізніше на Віденському конгресі 1815 р. переділено їх ще раз, і так уставився той поділ українських земель, що простояв до останьої війни.

65. Початки відрождення в Західній Україні.- З прилученням Західньої України--Галичини й Буковини до Австрії, справа українська потроху почала поправлятись. Одно, що Австрійське правительство заходилось коло полекшення становища подданих і чимало зробило доброго для укрїнського селянства в прилучених землях. Як раз навпаки російському урядові, що в тім часі постарався підвести українське селянство під тяжкі панщинні порядки московські, цісарева Марія-Терезія й син її Йосип II заходились коло ослаблення тяжкого кріпацтва, в котрім тримали польські поміщики своїх українських підданих. Крім людяности й нового розуміння державних інтересів було тут дещо й політики: австрійський уряд не довіряв польським панам, побоювавсь, що вони тягтимуть до Польщі, до її відновлення, тому старався зменьшити залежність підданих від польських панів та прихилити їх до себе, щоб не йшли за своїми панами.

Сі заходи підняли настрій між українською людністю, і так само добре вплинули заходи австрійського уряду коло піднесення освіти між народом і особливо між духовенством українським, дуже темним і неосвіченим. Почав він се насамперед на Угорській Україні, а потім і в Галичині, і тут було не без політики: австрійському урядові не подобалось, що українці-уніяти, навіть священики, через свою малу освіту не відріжняють свої католицької, уніатської віри від колишнього православія, тягнуть на схід, сподіваються добра від Росії.

Зараз по прилученню Галичини Марія-Тереса завела в Відні духовну семинарію для уніатів; се було мале віконце в Европу для галицького українського суспільства і мало воно чимале значіння в його життю. Потім слідом заложено семинарію у Львові, а при заснованню львівського університету в

1784 р. положено, щоб деяких наук вчили по українськи, і осібний ліцей при нім заведено, де б українці підучувалися, щоб потім вступити до університету. Багато зроблено також і тут для добробуту духовенства; з маєтків закритих монастирів організовано „релігійний фонд“ для поліпшення становища духовенства. Так само на Буковині, за недовге воєнне правління положено цінні початки нової, світської школи і тутешній релігійний фонд, що володів пятою частиною цілої Буковини (се були давніші монастирські й епархіальні маєтки) давав величезні засоби на культурні й національні цілі.

Але тутешні Українці тоді ще не вміли з того всього добре скористати. Вони вже відзвичаїлись від народньої мови, себ-то привикали за панами вважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народньої мови уживали в тих школах і в книжках мову мішану з української, церковно-словянської, польської й російської, думаючи, що вона буде краща, делікатніша, „образована“. Тим часом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до вжитку нездатна. Тому що її, а не народню мову, пробували заводити в школах, се багато зашкодило освіті. Про те багато знаходилось таких, що боронилися такої ненародньої мови й дуже довго, аж до нащих часів не хотіли прийняти мови народньої, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не розуміли, що до освіти, науки найкраще вживати мови природної, рідної, якою діти з малку научаються говорити. Се вже в XVI віці тямущі люде на Україні розуміли, й тоді всі церковні й усякі книги »простою“ мовою толкували й перекладали. Але пропав той розум потім між українським громадянством.

А тим часом не одно змінилось на гірше. Скоро потім, як цісар Йосиф умер, знов узяли пани велику силу та все, що робилося для селян, припинили. Постарались вони у властей і про те, що в школах народніх, навіть найменьших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народню просвіту стрічалися з великими пере-

шкодами. В Перемишлі зав'язане було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але таки зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власти, що їм помагали: раз рушившися, вона йшла далі.

Так було в частині австрійській. Ті частини Західньої України, що з поділом Польщі попали під Московську руку, не могли похвалитись якоюсь зміною на краще. Навпаки, „Польща впала—та й нас задавила", казав потім Шевченко.

Сильна рука нового, російського начальства надала тут панованню польського пана над українським хлопом ще більшої моці й певности, якої не мало воно за безсилої, розколиханої держави польської. Кождий польський пан мав звичайно в кишені все низше начальство, з яким приходилося мати діло в справах з мужиком, і міг бути певний, що всяке діло йому буде помічне. Власть поміщика над мужиком під новим панованням дійшла такої моці, якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади й селянські повстання спиняли розвій панської власти; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого й міг тягнути з мужика стільки соку, скільки схотів. Аж 1848 р., з огляду на тодішні розрухи в Галичині, заходилося російське начальство полекшити в дечім панщинні тягарі українського селянина: велено списувати „інвентарі"— які обовязки повинні відбувати селяне на поміщиків; але поміщики за поміччю низших чиновників на ніщо зводили й сі невеличкі заходи на полекшу селян. Духове ж життя українське зісталося тут у тяжкій безпросвітній тьмі, навіть і без усяких проб, щоб його направити.

Так само, або й ще більше безрадісно виглядало національне українське життя. Навіть память про славні діла великої народньої боротьби ослабла й затемнилася. В народі зісталися тільки пісні й перекази, що завмирали поволі в тіснім гуртку співців-кобзарів. Друковане слово не закріпило навіть тих книжних чи поетичних утворів, в яких були представлені могутні подвиги й пориви українського життя, і серед вищих освіченіших верств все менше було людей, яким

скільки небудь ясно представлялася минувшина України, ті великі завдання, які були поставлені нею й які мов довг неоплатний висіли над сучасними поколіннями малих синів великих батьків.

„Заснула Вкраїна„,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті сердце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала—
А надію вітер по полю розвіяв
Хвиля морем рознесла.

Українське життя, що досі гнітила Польщина, тепер опинилося між двома огнями—польським і російським, і російськими руками винищувано українство навіть там, куди ніколи досі не сягали руки польські.

Тому українство тут никло і гинуло далі, і перші прояви його в Росії заявилися не тут, а в Україні Задніпрянській—в старій Гетьманщині й Слобідщині, на розвалинах української державности.

66. Початки відродження в східній Україні. Хоч українське панство знаходило ріжні добрі сторони в нових кріпацьких та чиновницьких порядках, заведених правительством, і з усеї сили вислужувалося перед новими властями, проте серед вищих верств українського громадянства—серед потомків козацької старшини й духовенства, не вважаючи на все їх вільне і невільне зросійщення, не вигасала любов до українського життя, мови, історії—певний український патріотизм.

З жалем згадували колишню славу козацьку, незалежність українську, автономію Гетьманщини, нарікали на відобрання старих прав і порядків. Звичайно, се невдоволення таїли, вважаючи безнадійним всякий протест і боротьбу. Тільки деякі сміливіші верталися до давніх плянів шукати помочи за границею для привернення давніх прав України.

Недавно з секретних паперів пруського державного архиву стало відомо, що в 1791 р., коли між Росією і Прусією попсувалися відносини, до тодішнього пруського міністра

Герцберга приїздив українець Капнист, значного українського роду, син дуже заслуженого полковника миргородського. Оповів йому, що прислали його земляки, бо вже прийшли до останнього відчаю від „тиранії російського правительства і князя Потьомкіна". „Військо козацьке,—казав Капнист,—дуже розжалене тим, що йому відібрано старі права й вільности та поверстано в регулярні полки: воно страшенно хоче вернути собі старі порядки й вільности". З поручення земляків Капнист питає міністра, чи можуть вони сподіватися на поміч Прусії, коли повстануть против Росії, щоб скинути з себе „російське ярмо". Але міністр дав на се ухильчиву відповідь, не сподіваючися, щоб у Прусії справді дійшло до війни з Росією. Тому Капнист поїхав назад, а на далі, казав, як би пруське правительство хотіло, то може завести зносини з Україною через його брата, що тоді подорожував по Европі.

На хвилю старі порядки наче були й вернулися. Коли по смерти цариці Катерини (1796) настав царем її син Павло, то він багато з реформ своєї матери зміняв і повертав старі порядки, бо не похваляв політики правительства Катерини. Між иньшим і на Вкраїні повернуто де що з того устрою, який був до скасовання гетьманства: вернено генеральний суд і иньше, заведене при Розумовськім. Але 1801 року царя Павла вбито, і його заступник Олександр I, постановивши правити згідно з правилами своєї бабки цариці Катерини, став привертати й ті російські порядки, що завела вона на Вкраїні в 1780-их роках.

Потім були надії на відновлення козаччини й навіть гетьманства в 1812 і потім в 1831 р., коли російське правительство в поміч своєму війську збирало добровольні козацькі полки на Україні, і для заохоти людей місцеве начальство подавало надії на ріжні полекші. На тодішнього генерал-губернатора Репніна говорили навіть, що збирається бути гетьманом, бо був свояком Розумовських. Але скінчилися отсі поголоски й надії дуже сумно, бо правительство, невдоволене ними, заслало тих козаків добровольців на Кавказ і там оселило.

Всі ції жалі й надії, хоч не були ні особливо глибокі ні особливо серіозні, все таки підтримували в вищих, освічених верствах свідомість своєї окремішности від громадянства великоруського, звязки з історичною минувшиною України й сучасним народнім життям.

Зросійщені службисти, що кров свою проливали за російське отечество й з усіх сил будували нові російські порядки на Україні, ширили російську мову й культуру, самі виступали як російські письменники, в своїм обиході перейшли вповні на мову російську—вони заразом з побожною любов'ю збирали память про українську старовину, записували українські вірші та пісні, слова й прислів'я, а в своїх записках та листах, не призначених для публіки, вислављяли колишню українську свободу, давніх борців за українські вільности. І на сім грунті згодом починають виростати серьозніші прояви національного почуття—головно привязання до українського слова, устного й письменного, як найбільш живої й яскравої прикмети своєнароднього українського життя.

Уживання народньої мови в письменстві східньої України не переривалося до решти ніколи, хоч її й виключено з друкованих книжок і з школи. Навпаки, після того, як цензурні заборони вбили українську книжну мову—мішану українсько словянську, чисто народня українська мова з того часу ширилась ще сильніше як одинока місцева мова. Хто хотів надати українську закраску своєму творові, звертався до народньої мови. Так само й той хто хотів надати виразними до почуття чи до розуму своїх земляків.

І всі, що цінили українські прикмети життя, з особливою любов'ю зверталися до літературних творів, писаних народньою мовою, і високо їх цінили, дарма що справжньою культурною, книжньою мовою вважався язик великоросійський. Заразом сі літературні оброблення народньої мови навчали більшої уважливости до живої мови, а живе українське слово—мова, пісня, перекази про минуле були заховані в устах простого люду, тому вони навертали до народу панські верстви, відірвані від нього історією останнього сто-

ліття, посварені з народом своєю панською політикою й винародовлені, як здавалося, до решти. Так на сім новім народництві української інтелігенції виростало громадське українське відродження.

Першим більшим писанням, що було зложене народньою українською мовою і не лишилось тільки в відписах, а було надруковане, була „Віргіліева Енеїда, на українську мову перелицьована". Написав її Іван Котляревський, син полтавського диякона. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вергілія про мандрівку Енея й його товаришів Троян, писаний не довго перед Різдвом Христовим. Така мода була тоді переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по своєму. І Котляревський переробив так Енеїду, на сміх придставивши Енея й його товаришів українськими волоцюгами—такими, як Запорожці з недавно зруйнованої Січи. Смішно й дотепно се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Писав ніби на сміх, а на правду з великим замилуванням описав, з любовью до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого селянського.

Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло і там оглядав ріжні муки, згадав Котляревський про сучасне панство українське, „що людям льготи не давало й ставило їх за скотів". Описуючи війни латинські, згадав недавню гетьманщину й добрим словом спомянув її „славнії полки козацькі", а сучасній зненавидженій салдацькій службі дорікнув каторжною муштрою („Стій!" „Не шевелись!"). Кому читав Котляревський свою Енеїду, всім дуже сподобалось, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, а один список попав у руки богатому Українцеві Парпурі, що жив у Петербурзі, і той надруковав Енеїду в 1798 році, без відомости навіть Котляревського. Пішла вона тоді, ще більше в громаду. Потім один книгар її надруковав у-друге, і аж тоді сам Котляревський вже від себе надрукував її в-третє, побачивши, як вона припала людям до смаку.

Хотів він людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю Енеїдою, як то гарно можна народньою українською мовою писати й яке те життя українське цікаве—є про що написати! І почали за ним писати по українські инъші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народнього українського письменства, а Енеїду—його початком. Століття від видання Енеїди святкувала ціла Україна як національне свято, і в рідним місті Котляревського—Полтаві поставлено йому монумент.

Багато значило й се, що саме тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавитись народнім життям, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життям. Почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взір свої укладати. Почалось воно в Англії й Німеччині, пішло потім по словянських землях: у у Сербів, Поляків, Чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учитись народньої мови, а з тим набирати більше поважання, більш любови й до простого народу й до своєї землі, до своєї народности.

Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти нераз більше щирости, справедливости й розуму, як у богатих палатах. Довідалися, що той сірий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани „ставили за скотів", сотворив прегарні співанки, зложив чудові пісні й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшення долі його. А заразом одні за другим стали пробувати творити, писати на українській мові чи то на взір народніх пісень, чи за прикладом чужих великих письменників. Стали описувати життя нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, кровію й слізми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша граматика народньої української мови; зложив її Павловський так, як по Харьківщині говорять. В 1819 р. вийшла перша збірка українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми.

Появляються також важні для українського усвідомлення праці з українознавства, особливо з української історії. Особливо великий вплив мала без'іменна „Исторія Руссовъ или Малой Россіи"—історія України, доведена до кінця Гетьманщини. Незвичайно талановито написана (хоч дуже часто наскрізь видумана в оповіданнях про події XVII віку і раніших), вона незвичайно поширилася між українською інтеліґенцією, завдяки своїй мальовничости й горячому патріотичному почутю, котрим була перейнята, і робила сильний настрій своїми фігурами за волю і честь України. Слідом за нею з'явилася солідна, хоч і суха, історія козацької України. Бантиша-Каменського, що протягом недовгого часу мала два видання—показує се також факт доволі характеристичний для тодішніх інтересів української інтеліґенції до своєї історії.

З тих, що самі писали по українськи, в тім часі визначився Гулак-Артемовський своїми гарними віршами. Між иньшим, в байці „Пан та собака" представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він їм не служить. Перший почав перекладати на українське з світової літератури і взагалі ставився до українського літературного діла поважно. Котляревський в тім же часі написав дуже гарну оперету (представленнє з співами): „Наталка-Полтавка", де описував щирість і добрі звичаї селянські. Від неї веде початок новий український театр. Трохи пізнійше зачав писати оповідання про сільське життя третій великий письменник нової української літератури, Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість, особливо в жіноцтві.

То був той новий вітер, що повіяв по всім просторі України: повів народолюбства, любови до свого народу, до його життя, мови, до його минувшости. Він дав новий напрям і галицькому українському письменству—спровадив його на народню і народолюбну стежку.

67. Українські гуртки 1830—1840-х років. Заінтересованне українською мовою і народнім побутом, народнею словесністю і переказами минулого, любов до українського народу і його

прикмет з'єднують згодом людей в перші українські гуртки з літературними і народолюбними інтересами. Найбільш замітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українськім, на Україні російській виробилася в Харкові. В десятих—тридцятих роках Харків стався найбільшим духовим огнищем України: коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі жіночий інститут, організувався театр, розвивалася досить жвава, як на ті часи, літературна діяльність; виходили журнали і збірники літературні. Що правда, і сі школи харківські і се письменство—все отсе культурне життя було великоруське, а українська течія проявляла себе в ній досить скромненько—українськими поезіями або статейками в тих великоруських журналах, або українськими книжечками, що виходили коли не коли, раз на кілька років. Але появлялися річі талановиті й поважні; займалися українською літературою люде визначні, поважні, і займалися серіозно, з свідомістю, що не забавляються якоюсь забавкою, а роблять діло важне.

Професор харківського університету Петро Гулак-Артемовський пише гарні поезії, перекладає і переробляє з чужих літератур ріжні річі на українське. Григорий Квітка, потомок місцевого старшинського роду, чоловік дуже поважаний в харківськім громадянстві, складає театральні п'єси і перші повісти з народнього життя, малюючи в них високі прикмети душі українського селянства. Прославлений потім язикознавець Срезневський, тоді ще молодий учений, випускає збірки українських історичних пісень—рід поетичної української історії, що робила свого часу сильне враження на суспільство. Згодом виступає на літературнім полі молодий вихованець харківського університету, славний потім історик Микола Костомарів, також Слобожанин (з старого Острогожського полку). В руках харківського кружка українське письменство набрало характеру поважного народнього діла. Члени його стояли під впливами романтичного народництва і словянського відродження. В українськім письменстві вони бачили нового члена

словянської сімьї, багато наділеного природою, котрому бракує тільки прихильних обставин, щоб проявити себе як слід.

Замітні гуртки українські були також по російських столицях, в Петербурзі й Москві. В Петербузі з кінцем 1830-х років пробував талановитий поет Гребінка і молодий Шевченко, що з кінця 1830-х років починає звертати увагу на себе своїми поезіями. Поява його першого „Кобзаря" 1840 р. і зараз потім „Гайдамаків" була многоважною подією українського життя. Справедливо завважив оден великоруський критик, що українське письменство, мавши в своїх рядах Шевченка, вже не потрібувало ніякої рекомендації, ніяких доказів свого права на істнуванне. Се було велике щасте для молодої української літератури, що в їй так скоро—яких небудь сорок літ по появі її першої ластівки, „Енеїди" Котляревського, проявився такий геніальний поет як Шевченко. З його появою справді можна було сказати, що українське відродження з літературного боку вповні запезпечене.

Але Шевченко мав також велику вагу і в ідейнім розвою українського громадянства. З сього боку величезне значіння в історії українського життя здобула київська громада 1640-х рр. Коло новозаснованого (в 1834 р.) київського університету зібралися тоді такі визначні сили як Максимович, Костомарів, Куліш—тоді ще молодий етнограф, повний юнацького завзятя, історик права Гулак і багато ріжної талановитої молодіжи. До них в 1845 р. прилучився й Шевченко, перейшовши до Київа на посаду при київськім університеті. Зійшлися найбільші люди тодішньої України— назвизначнійші талантом і високими мислями про відродження свого народу.

Шевченко, Костомарів, Куліш, Гулак і декотрі з молодших їх знайомих близько сприятелювалися і, сходячися роздумували над минувшиною України, над кривавою наукою, яку дали їй колишні повстання народні, над гірким становищем свого поневоленого народу і способами його визволення. Костомарів працював тоді над історією козаччини й ділився з товаришами своїми відомостями й гадками про минувшину. Шевченко ще в своїх молодечих віршах перший з українських поетів звер-

нувся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народне, згідно з тими переказами, які чув з малечку наоколо себе. Тепер з поручення київської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі українські памятки, й вони з новою силою будили в його душі память українського минулого. З-поза блеску гетьманських клейнотів, з-поза війн і чвар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірий нарід, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і стати господарем своєї праці і свого життя. З небувалою ні перед тим ні потім силою Шевченко в своїх поезіях сього (1845) року виступав против неправди і неволі, яка запанувала на Україні, і лукавим нащадкам пригадував забуту правду української історії:

Схаменіться, будьте люде,
Бо лихо вам буде:
Розкуються незабаром
Заковані люде:
Настане суд, заговорять
І Дніпро і море,
І потече сторонами
Кров у синє море
Дітей ваших...
Ви—розбійники неситі,
Голодні ворони!
По якому правдивому,
Святому закону
І землю всім даною
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!

Разом з тим товариство незвичайно цікавилося сучасними поступовими течіями—розуміється, західніми, бо в Росії тоді завмерло все. Між ним були люде, добре познайомлені з сучасним французьким революційним рухом, з соціалістичними теоріями, з змаганнями деяких французьких священиків обновити сучасне християнство в дусі демократичнім і соціалістичнім. Інтересувалися й словянським відродженням, що з віковічного сну підіймало оден за другим сі забуті, навіки

поховані словянські народи. Підіймали свою культуру поляки і чехи, будилися хорвати, серби, болгари, словаки, словинці—

І о диво, трупи встали, і очи роскрили,
І брат з братом обнялися і проговорили
Слово тихої любови во віки і віки—

—як співав Шевченко, сам незвичайно захоплений гадкою про відродження і визволення Словянства.

Великий інтерес мав гурток до революційної літератури польської і великоруської, сучасної і попередньої.

В 1820-х роках, під час тодішнього поступового російського руху, що привів до повстання в 1825 р. (т. зв. „декабристів"), на Україні істнувало потайне товариство „Соединенныхъ Славянъ", що ставило собі за завдання привести до того, аби народи словянські звязалися в вільну спілку (федерацію). Єсть звістки, що було тоді також осібне „Малороссійское общество", і воно ставило собі за завдання добиватися політичної самостійности для України. Такі гадки й пляни розвивалися також по масонських льожах, потайних гуртках, що на західній взірець поширювалися в тім часі по Росії і на Вкраїні—між членами їх бували й свідомі українці (напр. Котляревський). Відомости про тодішні товариства і їх завдання доходили до Шевченка і його приятелів, і вони на взірець їх задумали заснувати потайне політичне товариство для визволення українського народу.

68. Кирило-Мефодіївське брацтво. Громада, коло котрої заходилися отсі найкращі, найталановитші українські громадяне, прибрала собі назву товариства св. Кирила і Мефодія, просвітителів словянських, а коротко звалося брацтвом (так зве його Шевченко в однім листі) Своєю метою воно ставило визволенне словянських народів, в тим числі і українського, та утворенне з них словянськоі федерації. Кождий словянський народ мав творити окрему демократичну республіку, а спільними справами мав завідувати спільний словянський собор, куди думали вислати всі словянські народи своїх депутатів. Братчики марили, що Київ буде центром сеї словянськоі федерації і представники словянських народів відкриють свій

собор там, де колись збиралося вільне київське віче, під гук софійського дзвону, що оповістить світові правду, свободу, рівність. Все се доволі близько нагадувало старі пляни згаданих „Соединенних Славян" 1820-х років. Для українського життя, для політичного розвитку українського громадянства мав далеко більше значіння той соціяльний і політичний зміст, який братчики вкладали в сю словянську рамку, і ті підстави, які вони вказували в українській минувшині для тих основ свободи, рівности й народовластя, на котрих вони хотіли оперти новий лад України й всього Словянства.

З сього погляду брацтво далеко було не одностайне. Були люде такі як Шевченко—настроєні незвичайно ворожо до всього, що тяжіло на українськім народі: против царського деспотизму, поміщицького панування, всякого насильства і неправди соціяльної й духовної, готові добиватися повного, корінного знищення її й оновлення життя до самих підстав хочби насильством, повстанням, переворотом. Але далеко більше було поміркованих українських патріотів, настроєних гуманно, прихильно до народніх мас, але неохочих до виступів різких і насильних—вони стояли за роботу культурну, через просвітні товариства, видання й росповсюдження серед народу популярних книжок, поширенне серед поміщиків свідомости потреби народньої освіти й загального поліпшення селянського життя. На сім грунті виникали горячі дебати, завзяті суперечки, в котрих виглажувалися найбільш різкі протилежности й намічалася спільна, середня програма політичної роботи. В поезіях Шевченка 1845 р., особливо в його славнім „Посланії до земляків", знаходимо різкі відгомони запальних суперечок з романтиками, які вихваляли сучасне народне життя й минулу славу України, манилися „современними огнями" словянством і західноєвропейскими теоріями, а не добачали того, в чім для Шевченка лежало головне—страшної народньої кривди, соціяльного лиха, історичних гріхів українського панства перед своїм народом:

І Коляра [1]) читаєте з усієї сили,
І Шафарика [1]) і Ганку [1]), і в славянофили

[1]) Визначні письменники, представники сучасного чеського словянофільства.

Так і претесь, і всі мови словянського люду
Всі знаєте, а своєї дасть-Біг „Колись будем
І по своєму глаголать, як Німець покаже,
А до того й історію нам нашу роскаже".

Се „славянофилам", а от і романтикам української народности:

Заговорили,
Так що й Німець не второпа, учитель великий.
А не то, щоб прості люде. А гвалту! а крику!
„І гармонія, і сила—музика тай годі: [1])
А історія? Поема вільного народу!
Що ті Римляне убогі! Чорт-зна що не Брути! [2])...
У нас Брути і Коклеси [2]) славні, незабуті!
У нас воля виростала, Дніпром умивалась,
У голови гори слала, степом укривалась"!
Кровью вона умивалась, а спала на купах—
На козацьких вільних трупах, обкрадених трупах!..
Подивіться лишень добре, прочитайте знову
Тую славу, та читайте од слова до слова—
Все розберіть, та й спитайте тоді себе: Що ми?
Чиї діти? яких батьків? Ким, за що закуті?
Тай побачите, що ось що ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможні гетьмани!

В сих протестах очевидні крайности, в які Шевченко впадав, показуючи як головне історичну неволю України і сучасну кривду селянства. Його голос не був одиноким, між молодшими членами кружка були також люде, для яких центром всього була селянська кривда, і які не могли пробачити її ні царизмови, ні поміщицькій інтелігенції, невважаючи на весь її малоросійський патріотизм.

Історичні традиційні вартости українського життя висував у київській громаді особливо Костомаров, найбільший авторітет її в сій области. Особливо інтересна з сього погляду виготовлена ним агітаційна брошюра (захоплена жандармами й тому не розповсюджена): „Книга битія українського народу". В ній дуже цікавим способом мішається українське величання своєї минувшости—визвільних змагань народніх і козацьких,

1) Се похвали українській мові, які набридли Шевченкови в устах ріжних панків.

2) Герої старої римської історії.

з словянофільським величанням словянства в противставленню світові германсько-латинському, і з палким революційним протестом против царів, панства і всякого соціяльного поневолення. Український нарід виставляется найвірнійшим виразом правдивого словянства, не покаліченого впливами германсько-латинськими, що попсували Польщу й західню Словянщину, і візантійсько-татарськими, що покалічили й знівечили життя великоруське. Український народній рух XVI—XVII вв. струсив з себе всякі сторонні шкідливі впливи: брацтва вернули релігійне життя України до чистого, апостольського християнства, козаччина—до старих словянських підстав демократизму: свободи, рівности й брацтва. Україна—пише Костомарів—не любила ні царя—як Московщина, ні пана—як Польща, і зробила у себе козацтво, себто брацтво: „вступаючи туди, кожний ставав братом инших, хтоб він не був перед тим, паном чи холопом, аби був тільки християнин, і були козаки всі рівні між собою: старшина вибиралась на раді й мала служити всім по слову Христовому, приймаючи уряд як повинність, і не було між козаками ніякої панської пихи ні титулів. З дня на день росло й множилося козацтво, і скоро всі люде на Вкраїні стали б козаками, себто вільними й рівними, і не було б над Україною ні царя, ні пана, крім Бога единого, і за прикладом України теж саме стало б у Польщі й по инших словянських землях". Але Москва поділилася Україною з Польщею, і вдвох вони знищили козаччину й здавили українську свободу.

„І пропала Україна—але се так тільки здається. Не пропала вона, бо не хотіла знати ні царя, ні пана, а хоч і був цар над нею, але чужий, були пани, але чужі, а хоч би й з української крови були ті виродки, одначе вони не поганять своїми подлими устами української мови й не називають себе Українцями. А правдивий Українець, чи буде він простого роду, чи панського, не повинен любити ні царя, ні пана, а повинен любити одного Бога".

„Україна встане з своєї могили й кликне знову до братів Словян, і почують її поклик, встане Словянщина, і не

зістанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сиятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні в Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у Хорутан, ні в Сербів, ні у Болгарів. І Вкраїна буде незалежною республікою в словянськім союзі. Тоді скажуть всі народи, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: „От камінь, відкинений будівничим—а він ліг основою всього".

Перейти до роботи товариство не встигло, бо було захоплене серед самого ще свого творення: на Різдво 1846 р. були підслухані розмови братчиків студентом, що подав на них донос; у братчиків пороблено трус і арештовано. Видержавши кого довше, кого коротче в кріпостях, їх розіслали по далеких сторонах поза Україною, відобравши змогу працювати так, як ім хотілося. Найтяжша кара впала на Шевченка: його віддано в салдати і вислано в закаспійську пустиню, заборонивши писати й малювати. Тяжко поруйнували ті кари сили й творчу роботу также й инших братчиків—найкращі тодішні українські сили. На українську мисль, на українське слово пішли нагінки й заборони, перед тим не бувалі. Заборонялися й нищилися книги, видані перед тим: „самі такі слова як Україна, Малороссія, Гетьманщина вважалися злочинними". Український рух притих. Але мисли кирило-мефодіївських братчиків зіставили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну й соціяльну українську мисль. Особливо Шевченкові поезії, що ширилися в рукописах, переказувалися з памяти, мали величезний вплив. Від Кирило-Мефодіївського брацтва веде свою історію весь новий український політичний рух.

69. Галицьке відродження і 1848 рік. В Галиччині перший гурток, який досить свідомо ставав на грунт національний, відомий нам у Перемишлі, в духовних кругах його, при кінці другого десятиліття XIX в. Тут було засноване товариство для поширення народньої освіти. З кругів тутешнього духовенства вийшла важна для свого часу записка в оборонї рівноправности й культурної вартости української мови, з на-

годи питання про навчання в школах українською мовою. Звідси йшли заходи коло українського шкільництва.

Одначе сей перемиський кружок ще не мав ясного поняття про значіння народньої української стихії й стояв на роздорожу між нею й книжною словяно-російською мовою. Автори перших граматик з перемиського кружка прихиляються до народньої мови, але вважають потрібним „очищати" її від простонародньої грубости й наближати до старої книжної й церковної мови. Але в 1830-х рр. виріжняються вже два виразні напрями: против оборонців книжної мови виступають рішучі прихильники живої народньої мови, горячо обороняють її чистоту від книжного калїчення й добиваються літературного уживання й граматичного оброблення чистої народньої мови, не розмішаної книжною. Вплинуло на се й словянське відродження, що теж зверталося до народньої мови, а головно й найбільше—літературні проби на чистій народній мові східньої України. Ясна була їх краса й перевага над книжними виробами Галицької й Угорської України, і вони серед тутешніх письменників викликали охоту йти тимиж слідами.

На сю стежку рішучо став кружок молодих богословів, що зібрався в львівській семінарії в 1830 роках і під впливами відродженого українського письменства Росії, а також під впливами сучасного словянського відродження та сучасної польської революційної агітації, був перейнятий патріотичними й народолюбними змаганнями. Ся молодіж також цікавиться історією й етнографією свого народа, збирає пісні й перекази та пробує свої сили в літературній роботі, зближаючися до взірців українських—єдність українського народу по оба боки російсько-австрійського кордону відчуває вона в повній силї. Симпатичний поет Маркіан Шашкевич являється першим народнім поетом Галиччини й пізнійший український, народовецький рух Галичини признав його своїм первоначальником. Якову Головацькому судилося стати першим патентованим ученим—професором української мови на новозаснованій катедрі львівського університету. Третій член сеї „руської трійцї",

як її прозвали, Іван Вагилевич займався історією, етнографією, словесністю—всім потрохи.

Та діяльність сього кружка не йшла гладко. За останні десятиліття відносини урядових кругів до українського питання встигли змінитися рішучо. Австрійські власти, маючи досить клопоту з тодішніми польськими революційними течіями, не хотіли мати нових клопотів ще й з українським рухом. В духовних уніятських кругах, котрим передано цензуру українських книг, також панував напрям узько-церковний, неприязний й підозріливий народнім елементам у літературі. Книжки навіть самого цензурного змісту: релігійні, похвальні оди на честь австрійського дому—заборонялися тому тільки, що мова їх була не досить словянська, або що замість словянського письма вони були написані гражданкою. Тому й заходи „руської трійці" в офіціяльних кругах були прийняті підозріливо й ворожо. Перший альманах „Зоря", зложений для друку кружком Шашкевича в 1834 р., духовна цензура заборонила. Зложили новий збірник ще обережніше, з народніх пісень і переказів та власних поезій і наукових статей під назвою „Русалка Дністрова" і надрукували його в Пешті, на Угорщині, щоб розминутися з галицькою цензурою. Але й се не помогло: коли книжка прийшла до Львова, цензура арештувала її всю й тільки в 1848 р. удалося її видобути з арешту. На самих авторів впали ріжні неприемности. Хоровитий Шашкевич не витримав їх і вмер в недостатках, як священник на убогій парафії; Вагилевич пішов шукати хліба у польських панів і змарнувався. Галицьким гасителям здавалося, що придавили український рух до решти.

Та налетів бурхливий 1848 рік і зараз перемінив усю обстанову. Европейська революція сильним відгомоном відбилася по австрійських краях, викликавши більш або меньше значні рухи. Піднялася Угорщина. В Галиччині Поляки почали ладити повстання для визволення Польщі. Австрійське правительство тоді знову пригадало собі галицьких Українців і заходилося коло них, щоб ослабити польський рух. Виходять наверх такі справи, як розділення на частину українську

й польську Галиччини (недорічно зв'язаної з українських і польських земель) заведення в українській Галиччині української мови по школах вищих і низчих; визволення українського селянства з власти польських панів—все те, про що думало в 1770—80-х роках правительство Марії Терези і Йосифа II, а потім так міцно забуло, підпавши під впливи польської шляхти й власних своїх гасителів-реакціонерів.

Галицькі Українці підняли голови й собі заворушилися. Пляни польських революціонерів про відбудування Польші були їм не в лад, і тільки не велика частина української інтелігенції пішла разом з Поляками. Переважна більшість почала організуватися в напрямі окремішнім і Полякам ворожім, користаючи з прихильности й помочи австрийської адміністрації. Заснувалося політичне товариство „Головна Рада", свого рода українське національне правительство, що мало вияснити й представити центральному правительству політичні й національні потреби Українців, а як орган її, стала виходити газета „Зоря Галицька". Против польської гвардії й революційних ватаг організовано українську гвардію, українські батальони стрільців. В осени 1848 р. скликано „Собор руських ученых"—всіх прихильників культурного й національного розвитку галицької України, щоб вияснити культурні й національні потреби та виробити програму дальної діяльности для розвою українського народу.

Сей „собор" став рішучо на національнім українськім грунті, відріжняючи українську народність з одного боку від польської, з другого—від великоруської, з котрою все ще мішали її ріжні прихильники книжної „словяно-російської мови", не вміючи відріжнити її від народньої української. „Собор" уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматика й одностайний правопис для всього „руського народу" в Австрії й Росії („руським" далі називали тут свій український нарід й мову). Хотів, аби була вона згідна з язиковими прикметами української мови, а незалежна від граматики й правопису польської й російської. Домагався, щоб у всяких школах галицьких заведено українську

мову, а для розвою письменства було засноване просвітне товариство, на взір чеської „Матиці". Підтримував домагання, щоб українську частину Галиччини відділено від польської, і такі иньші жадання.

Правительство йшло на зустріч українським бажанням. Воно обіцяло завести українську мову в усіх школах, в гімназіях і університеті, серіозно думало про поділ Галиччини, і в 1850 р. дійсно був виданий такий закон, тільки не війшов у життя. За те здійснилось і сильно вплинуло на настрій українського громадянства проголошене в 1848 році скасування панщини й визволення селян із власти поміщиків.

Бадьорий і повний надій настрій одначе не простояв довго. Союз тутешнього українського громадянства з урядом мав свої лихі сторони вони зараз показали себе, коли правительство, задавивши революційні рухи, відложило всякі реформи й звязалося наново з польськими кругами. Ті церковні та урядові круги, що вели перед в українськім руху, в тіснім звязку з урядом, стали тепер безпомічні й безпорадні, коли побачило, що правительство відняло від них свою високу руку і більш українцями не журиться. Урядовання в Галиччині захопили в свої руки польські пани й стали настроювати уряд до українців підозріливо й неприхильно-мов вони тягнуть до Росії, до православія. Потрапляючи під новий напрям правительственної політики, неприхильної всякому живому народньому рухові, неприхильно ставились до народнього українського руху й українські урядові круги (консисторія, що задавала тон священикам), з котрих головно складалась українська інтелігенція. Знову виходять на гору прихильники книжної словяно-російської мови, неприхильні мові народній українській. Від них кінець кінцем пішло так зване москвофільство, що хотіло мати мовою літературною мову російську.

70. Новий український рух у 1860 і 1870-х роках. Таким чином і в Росії, по розгромі кирило-мефодіївського брацтва, і в Австрії по втихомиренню революції 1848 року, кінець сорокових і пятьдесяті роки стали часами глухої реакції, де затихло й приникло українське життя. В Росії одначе ся реак-

ція як наступила скорше, так і скінчилася скорше. По нещасливій кримській війні настали в Росії нові часи, правительство само взялось реформувати старі, пережиті форми життя, що виявили свою нездатність. На чергу стало визволення селянства, визволення суспільности від пут старого режіму: суспільність заворушилася, рвалася до нового життя, і з нею стали виходити на яв приспані змагання українські.

Кирило - мефодіївців увільнено з заслання і могли вони—хоч не всі—зібратись докупи. Зібралися в Петербурзі й стали там видавати українські книжки та місячник, журнал українсько-російський, що звався „Основа“ (виходив в рр. 1861 і 1862), і в нім поширювали свої гадки про українство.

За ті десять літ багато змінилося в Росії. В Кримській війні побито російські війська, й побачило громадянство й правительство, що годі такому порядкові бути далі: не давали людям свободи на те, мовляв, аби „государство“ (держава) було сильніше, а тим часом показалося, що государство з того ледве не пропало, бо без свободи та освіти й держава не може бути сильна. Правительство схаменулось на якийсь час і метнулось до реформ. На першу чергу заходилося коло скасування кріпацтва, потім коло заведення кращих судів, городської та земської управи, народньої освіти.

Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (вмер в лютім 1861 року), й иньші Українці пристали всім ерцем до справи скасування кріпацтва. Вже здавна, як знаємо, в письменстві українськім сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі в 1850—1860 роках Марія Маркович, підписуючися „Марко Вовчок“). Тепер, коли правительство само взялось до визволення кріпаків, багато з Українців мали в сім велику участь та піклувались про те, щоб визволення як найкраще було сповнене; ставали за мирових посередників, або працювали по селах.

Для того, щоб селяне знали свої права й могли за них упоминатись, Українці заходились писати книжечки про зако-

ки й порядки державні. Брались також до поширення освіти між народом; упоминались за тим, щоб наука була в школі на мові українській—рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й користна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчитися вечерами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також було силу ріжних книжечок для народу, маленьких та дешевих—копійчаних „метеликів", щоб поширювати між людьми. А разом з тим і в тім місячнику й де-инде накликувано українську інтелігенцію, освічених людей, аби держались своєї народности й не занедбували праці для України та для народу українського, для мас трудящих селянських мас.

Костомаров, бувши тоді славним істориком, професором петербурзького університету, видавав на те цінні й важні писання про українську історію, виясняючи ті нахили й змаганню які були в українськім життю—до свободи й рівности, демократизму, народовластя й федеративного устрою, ще в княжих часах і потім в добі козацькій. Куліш писав про українське письменство, виясняючи його народолюбні й демократичні змагання.

Цілий сей український рух 1850—1860 х років мав такий народолюбний народницький характер. Політична програма кирило-мефодіївська відійшла на другий план.

Про словянську федерацію, про Українську Республіку вже не говорили. Чи то прикрі досвіди й кара, що впали на братчиків, змінили їх гадки, чи то некористним вони вважали спиняти увагу громадянства на таких далеких іменах, котрих навіть обговорити добре не можна було в підцензурних виданнях, тільки таких питань вони не зачінали, а всю увагу звертали на справу визволення селян, упорядкування нового громадянського життя їх, освіту й усвідомлення. Се ж здійснило соціяльну програму братства принаймні хоч почасти. Таким чином діяльність українська мала характер вповні законний, укладалася в рамці тодішнього правительственного напряму. Невважаючи на те, над українством уже чорні ворони крякали. З одного боку пани польські зводили крик до

властей, що Українці підіймають народ на панів, так що пани народнього повстання бояться, життя свого непевні. Инші знов як раз правили, що українство йде від Поляків, що то „польська інтрига“ (штука), аби підняти Українців на Росію разом з Поляками—саме в 1863 р. піднялось польське повстання. Треті пригадували правительству давні заборони царя Петра й Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано—що так воно й треба, щоб, мовляв, Україна не відірвалась від Росії.

Дурне було те говорення про польську інтригу, бо не дурні були Поляки підіймати українство на свою голову. В Галиччині польські пани, навпаки, казали, що се австрійське правительство, або Москалі видумали українство. А ще дурніша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна не відірвалась від Росії. Треба було постаратись, щоб у державі всім народам була свобода й право, і тоді ні Українці, ні хто инший не схоче відриватись від неї, а заборонами можна тільки знеохотити до держави. Про те вгорі тоді такі люде були, що тих немудрих осторог слухали, і в 1863 р. тодішній міністр внутрішніх справ видав розпорядження проти українського слова. Він посилавсь на те, що самі „Малороссіяне“ доказують, що ніякого особливого малороссійського язика „не было, нѣт и быть не можетъ“, а викликають Український рух Поляки. Тому наказував, аби цензори не позволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи,—де подаються якісь відомости з науки. Разом з тим пішла нагінка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, учити по українськи забороняли; багато Українців повисилано з України в далекі, північні московські городи. Так припинено всяку роботу для українського народу й для українства.

Потім трохи були попустили з того. Стали лекше пускати українські книжки, навіть і популярні, для народу. Осередком української роботи став Київ, де зібралось чимало талановитих і тямущих людей, з вихованців тутешнього універси-

тету, що повиростали по розгромі кирило-мефодіївців. Головну увагу звертали вони на роботу культурну й наукову. Коли в Київі дозволено відкрити відділ географічного товариства (1872), коло нього й скупчилася наукова робота.

Появились важні писання по українській історії Антоновича і Драгоманова, по язикознавству Житецького й Михальчука, по етнографії Рудченка й Чубинського. Стало розвиватись також красне письменство (повісти, поезії), появилися перші початки соціяльного українського роману—такого що малював українське життя в нових обставинах, по знесенню кріпацтва: твори Нечуя Левицького, Мирного, Кониського. Велике враження робили перші початки справжнього українського театра і серіозної української музики. Коло сього заходились Микола Лисенко і Старицький.

Недовгий сей скільки небудь свобідний письменний і культурний час, таким чином, був дуже багатий своїми наслідками. Але скоро прийшов йому край.

Знову знайшлись перевертні з своїх же таки земляків, які почали говорити, що то все йде від ворогів Росії що то все „сепаратизм" Україна від Россії відірветься. Говорення їх не пройшли без сліду, впоряжена була урядова комісія, яка признала, що треба пильнувати заграничних українських видань, не пускати їх до Росії, підтримувати грішми москвофільський рух в Австрії, а український рух в Росії задавити. Зараз потім закрито Київський відділ. Вийшов царський указ, де заборонено в Росії видавати всякі книжки, окрім віршів та оповідань та й то тільки общеруським правописом, із-за границі привозити українські видання а також заказано всякі концерти, представлення й читання українські. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року рівно тридцять літ. Не можна було ніякої наукової чи просвітньої книжки по українськи видати, чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хороби та здорове. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не можна було ви-

давати ніяких книжок для дітей—аби не звикали читати по-своїому, або для шкіл—щоб не вчились по українському. Оповідання й вірші дозволялися теж лише такі, що от для забави тільки, а як в них була якась поважніша думка, або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. Не можна було якийсь час представляти українських представлень, ані навіть співати українських пісень,—уже потім дозволили знову, та й то з усякими труднощами та вигадками. І як бачили, що якийсь Українець українства сильно держиться, то таких з служби скидали, висилали в московські городи, або арештували. Хотіли задавити українство до решти.

71. Українство під забороною. Робота на Галицькім грунті. Указ 1876 року дуже загальмував розвій українського життя в Росії, всякі заходи коло народньої освіти й культури, але викорінити їх не міг, розуміється. Нема такої сили на світі, яка б могла викорінити живий народній рух. Скоро самі російські урядовці помітили, що перемахнули в тих заборонах і почали де що попускати, як от українські концерти та представлення, й життя полекшало трохи. Українські письменники пускались на всякі штуки, щоб якось пропхати через сі цензурні ворота що небудь путяще. Подавали по кілька разів те саме, зміняючи заголовки, викладали наукові річі в формі оповідань, щоб пустила цензура, яка не пропускала ніяких наукових книжок для народу.

Але, кінець-кінцем, такими вбогими можливостями, які російський уряд полишав українській культурній роботі, не могли задоволитися й найбільше поміркованї Українці, які серіозно ставилися до справи. Тому, кінець кінцем, українська культурна й політична робота переноситься за кордон, головно до Галиччини.

В австрійській Україні відносини за 1860-ті і 1870-ті роки змінилися значно, наслідком перемін в австрійській політиці, і впливів українського відродження.

В Австрії, після нещасть, які вона потерпіла в війнах з Італією й Прусією, так як в Росії після Кримської війни, відносини стали лекші. Заведено 1866 р. конституцію, не дуже

вона була мудра, але все таки давала де-яку змогу громадської й політичної роботи.

Хоч далі верховодила в Галиччині польська шляхта, а на Буковині румунські бояре, проте все таки можливо було доходити по трохи прав і українському громадянству. В Галиччині поруч із старими урядовцями та духовними наростає потрохи молода інтелігенція, що стояла під впливами Кирило-Мефодіївців. Заводяться видання чистою народньою мовою, в котрих працюють поруч галицьких письменників письменники українські (особливо в місячнику „Правда", що почав виходити з 1867 р.).

В школах народніх наука була на українській мові; гімназій таких, де вчать по українськи, хоч трудно й по малу (бо польські пани тому противились дуже), а все таки прибувало по трохи; і в університеті Львівськім та Черновецькім деякі науки викладались по українськи. Можна було видавати по українськи всякі книжки й газети, відбувати всякі зібрання й про всякі справи радитись і говорити доволі свобідно, в порівнянню з тодішньою Росією. Можна було свобідно засновувати товариства позичкові, торговельні, потребительські, просвітні, культурні, наукові, бібліотеки й читальні і всякі иньші. Можна було чи до суду чи до иньшого уряду всякі листи чи прошення писати по українськи, й відповідати на них також повинні були по українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато Українців стало переносити свою роботу до Галиччини: посилало сюди свої писання з російської України або переїздило до Галиччини, щоб тут працювати. Почалось се з 1860-х років уже, особливо після того заборонного роспорядження 1863 р., а тепер після царського указу 1876 р. пішло ще сильніше. Великою се було підмогою для українського життя в Австрії, бо ті сили й поміч з російської України підтримали тут український рух і надали йому тойже демократичний, народолюбний характер, який він мав у Росії. І для України російської се було важно, що українська національна робота не переривалась. Ті питання, яких не можна було обговорювати в Росії, обговорювались в ви-

даннях галицьких, або иньших заграничних. Книжки, не пропущені російською цензурою, друкувались в Галиччині, а відти діставались і на Вкраїну, невважаючи на всі заборони. На се ще перед указом 1876 р. на зібрані в Росії гроші куплено осібну друкарню і при ній заложене у Львові „товариство імени Шевченка“ (на память і честь Шевченка), щоб воно займалось українським письменством і наукою, заходом Українців і Галичан. Згодом воно розвинулось і видало багато ріжних користних книжок в ріжних справах, наукових і літературних.

Після указу 1876 р. Київські Українці порішили, щоб один з найбільш талановитих українських учених і письменників, професор Київського університету Драгоманів, осівся в Галиччині, або де инде за границею, і відти ширив серед европейського громадянства відомости про Україну, її національні домагання, і утиски, які вона терпить. Се Драгоманову було під мисль, бо він був прихильником твердої боротьби за народні права. Тим часом як иньші земляки думали про те, що треба вибирати такі способи національної роботи, які б меньше гнівали російський уряд, та вимишляли, як би то „примирити з собою російське правительство“,—Драгоманів доводив, що податливістю та покірністю тут нічого не можна здобути. Треба спертися на народі, взяти своїм завданням соціяльні реформи, які б підняли нарід, його добробут, свідомість, дбати про освіту й усвідомлення сього народу, розвинути для нього відповідну літературу й разом з його зростом і поступом розширяти рамці національної української культури.

За порозумінням з земляками і за їх допомогою взявся він вести українські видання і пробував осістись для сього в Галиччині. Одначе австрійська цензура була тоді ще доволі таки темна й страшенно боялась усього, що пахло соціялізмом, тому Драгоманів кінець кінцем рішився осістися в свобідній Швайцарії, в Женеві, і тут за поміччю молодших товаришів видавав в 1870 і 1880-х роках політичні збірники і другі иньші книжки, які ширились не тілько за границею, а й в російськім громадянстві, особливо серед молодіжі.

Війшов у тісні зносини з галицькими громадянами більш поступовими, з молодіжжю, і серед них старався поширити свої гадки—про потребу перебудови життя на европейський спосіб, щоб пересадити на галицький грунт европейські здобутки критичної, наукової мисли, соціялістичні й політичні домагання.

Під впливом отсих европейських ідей, котрі так завзято поширював Драгоманів, а йшли вони також і просто й безпосередньо з літератури, газета і з усяких зносин,—починається новий рух в українськім громадянстві Росії. Стає помітним уже з 1880-х, і потім ще виразніше в 1890-х і 1900-х роках. Чисто культурницькі інтереси, або українофільські („українолюбні“ себто), що цурались політичної боротьби, різкої опозіції правительству та радили займатись українознавством, або красним письменством, в межах дозволеного,—уступають своє місце політичній, програмній роботі. Поруч народництва культурного й економічного—що дбало про освіту та добробут народній, наростає політичне: політичний і соціяльний радикалізм, що накликає до глибокого перестрою і громадського і державного життя, до змін самих основ в відносинах, в яких люди живуть і працюють.

Українське громадянство вертається з новим завзяттям до старих програмних ідей кирило-мефодіївців. Розробляє їх, відкидаючи романтичні мрії вибираючи те певне й реальне, що має послужити добру народньому й інтересам трудящого люду, на котрім опирає воно ще більш рішуче свою політичну програму. З'являються початки партійного поділу. В 1880-х роках у Галичині народовці, з культурної течії перетворившись у політичну партію, перейшли до організаційної політичної роботи. З початком 1890-х рр. з людей, що стояли під впливами Драгоманова, твориться партія радикальна. Вона живо заходилась коло політичної праці між народом і завзято виступила против проби порозуміння („угоди“) старших народовців з австрійським правительством і польскою шляхтою. Сим порозумінням народовці хотіли в польської шляхти, що держала в своїх руках край, його адміністрацію, купити ріжні уступки для української національної культури. Шляхта обіцяла напр.

дати свою згоду ще на одну українську гімназію, на катедру історії в львівськім університеті й т. ин.,—чого правительство без її згоди не хотіло,або не могло зробити. Радикали горяче виступили проти сеї згоди з панами, та ще за таку марну ціну, і під впливом їх протестів сю угоду розірвано.

72. Перша свобода українського слова. Так українство не вмерло, а йшло наперед, не вважаючи на заборони. Особливо ясний був його поступ у Галиччині, де стало тоді доволі свобідно українському життю, бо цензура була легча і навички до політичної свободи пішли глибоко в громадянство, в нарід. Українському народові в Росії було далеко тяжче. Галицькі газети й книжки переважно були заборонені в Росії мало хто їх і бачив тут, а в Росії далі не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських газет і журналів. Приходилось, на сміх людям, укладати в формі якихось оповідань, повістей відомости про лікарську справу, про хороби,—аби цензура пропустила! Наука в школі була на мові російській, і більш дітей селянських та школа мучила, як учила. Не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши з школи, по кількох літах відвикали читати, забували й те, чому навчилися в школі, і народ, зістаючись темним і не просвіченим, біднів, підупадав, лишався позаду иньших народів.

На се не раз вказували Українці правительству, та се нічого не помагало. Правительство боялось, що з того вийде той „сепаратизм", розлука українського народу з російським (великоруським), і ніяким чином не хотіло пристати на се. Тільки після погрому Росії в війні з Японією, збентежене правительство не чуло вже себе в силі противстати громадському рухові, домаганням нового, свобідного ладу, й пішло на ріжні уступки. Тоді і в українській справі комітет міністрів признав, при кінці 1904 року, що всі заборони українського слова робили тільки шкоду українському селянству, а користи від них нема. Постановив все таки запитати ще в тій справі гадки ріжних установ (академії наук, університетів,

то що) і вони також висловились за висвободження українського слова від сих заборон. Про те все ж таки правительство так і не зважилось знести указу 1876 р., і його заборони упали тільки тоді, як покасовано взагалі всякі обмеження друкованого слова, весною 1906 р.

В осени 1905 р. почалась в Росії справжня революція, і тоді царський маніфест 17-го жовтня пообіцяв Росії свободи і конституційний устрій: що закони видаватимуть народні депутати (державна дума), і 1906 року скликано першу думу. На неї покладали великі надії—що вона дасть справедливі закони й порядки Росії. Було в думі багато Українців, які утворили осібну фракцію і намірялись доводити потребу автономного устрою України, щоб вона сама правила своїми справами, і щоб Росія стала федерацією—так як то хотіли кирило-мефодіївські братчики. Та думу розпущено дуже скоро, і другу так само, тому що і в ній більшість депутатів виступала проти правительства. Змінено виборчий закон так, щоб як меньше проходило прихильників свобідного ладу. Відібрано від селян право вибирати депутатів просто від себе, і після сього вже до думи свідомі українці не проходили сливе таки зовсім. Російські ж депутати українських домагань не підтримували, і за весь час свого істнування державна дума зовсім нічого не дала українцям: навіть законопроект про заведення української мови в народніх школах, для котрого зібрано було приписане число голосів в третій думі між неукраїнцями, був похоронений навіть без обговорення—так і не був внесений в думу. Коли ж про українську мову згадували при обговоренню законів взагалі про народню мову в школі й суді,—українців не підтримували й ті, що підтримували инъших „інородців„ в їх домаганях.

Російська революція 1905 р. відбилась і в українських землях Австрії. Від неї пішов великий рух взагалі по всьому світові, скрізь піднеслись прихильники свободи. В Австрії стали добиватись реформи виборчого права: щоб вибори до центрального парляменту держави (райхсрату) і до краєвих

соймів були загальні, рівні, безпосередні й тайні, але парля-ментську реформу німці з поляками так перевели на ділі, щоб як найменьше втратити з своїх привілегій. В Галичині так розділено виборчі округи, щоб Русини-Українці мали їх яко мога меньше, а поляки яко мога більше. І як зійшовся сей новий „народній парлямент" в 1907 році, то показалось, що недалеко відбіг він від старого: верховодили в нім німці та поляки, заплутався він в національних суперечках, і не зробив для народу нічого, в тім і для українців—хоч українських послів і було в нім більше, ніж давнійше. Про те ж, щоб призволити на справедливе виборче право до галицького сойму, поляки ані не думали. Українські посли пробували добитись у поляків уступок всякими способами: робили обструкцію, себто чинили всякі перешкоди соймовим нарадам—криком, музикою і т. ин. Але поляки не попускали, і тоді пішли на уступки українські посли. Пішли довгі торги, і закінчились уже перед війною, на початку 1914 р. Замість рівного з поляками права згодились українські посли, щоб їх послів у соймі було 27%, себто трохи більше четвертої частини.

Так розвіялись надії Українців на поправу політичну і в Росії і в Австрії. Та все таки перша російська революція дала їм багато. Впали заборони українського слова, для книжки й газети української мало бути рівне право з російською. На ділі не так воно було: начальство й цензура по давньому ненавистно дивились на українське слово, і за те, що проходило на російській мові, на українській за се закривали газети, арештовували книжки, давали під суд та під грошові кари редакторів і авторів, а на села газет українських таки й зовсім не пускали, тих, що їх виписували,—гнали й карали. Товариств українських або не позволяли засновувати, або, причепившись за що небудь закривали й тягли їх старшину до суду російського; а російський сенат,—ся установа, постановлена на те, щоб стерегти права рівного для всіх, при нагоді скарги Полтавців, що їм не позволено відкрити „Просвіту",—таки й виразно похвалив таку політику адміністрації.

Признав, що помагати культурно-просвітному розвиткові українського народу—значить підтримувати сепаратизм.

Таким чином правительство пішло знову по за признання Комітету Міністрів 1904 року назад до ганебного указу 1876 р. і українську роботу, навіть культурну, вийняло з під усякого права.

Проте все таки українці, привикши бідувати в попередніх літах, вміли використувати і ту не бо-зна яку свободу, яка їм тепер припала фактично. Сильно розвинулась література—наукова, популярна і красне письменство. Засновано наукове товариство в Київі, на взірець львівського, і почали виходити наукові видання його. Виступив цілий ряд талановитих письменників і поетів: Леся Українка (Косач-Квітка), Винниченко, Олесь, Чупринка й иньші. Багато виходило популярної літератури для народу і широко ширилась вона серед нього, невважаючи на всі заборони й труднощі. Сей невидний посів потім приніс великий урожай.

Значно поглибилась також політична свідомість між українською інтелігенцією. Починають своє істнування ті партії, які потім взяли на себе провід під час української революції—партія українських соціял-демократів, демократична українська партія, від котрої веде свій початок партія соціалістів-федералістів, відокремилась від російських соціалістів-революціонерів партія укр. с.-р. й иньші пізнійші партії та напрями стали позначатись.

73. Світова війна і нищення українства. Хоч як незначні були політичні здобутки українства в порівнянню з його потребами, проте все таки й ті прояви життєвої сили українського народу, які він дав у сих роках, дуже озлобили всіх його ворогів. Хоч які вони робили труднощі українському життю, хоч як перебивали його домагання, вони чули його силу—і страх лютували. Досі вони доказували, особливо в Росії, що ніякого українського руху нема, що українську мову видумало кілька людей, ніхто тої мови не розуміе й не хоче. А тепер показувалось навпаки, що сей рух іде широко в

громадянстві, в народі. З злоби своєї видумували вони, що сей рух ведеться на німецькі марки, себто на гроші від правительства Германії—так як перед тим в Галиччині поляки нарікали, що русинів видумав австрійський намістник в 1848 р., а в Росії казали, що українство—се польська інтрига проти Росії!

В Росії сі вороги накликали правительство до поновлення старих заборон 1876 р. В Галиччині, маючи власть в своїх, польських руках, вони власними силами старались чим можна принищити український рух. Та завзята боротьба, яку вели українці з польським панованнем за всі отсі роки, страшенно роздражнила обидві сторони (особливо сильне враженіе зробило, коли студент-українець убив намістника Галиччини гр. Потоцького як ворога українців). Угода в справі виборів до сойму, на початку 1914 р., ні трохи не полагодила відносин, вони були напружені до крайности. В Росії заборони святкувань століття Шевченкових уродин в лютім 1914 р. викликали великі маніфестації в Київі і велику дебату про українство в державній думі. Не довго перед тим українці договорились з поступовими російськими партіями, щоб вони берегли українських інтересів в думі, замість українців, котрих не стало в думі після останнього виборчого закону, і російські поступові депутати виступили проти заборон українства, на великий гнів його ворогів.

Сі вороги чекали давно сподіваної війни Росії з Австрією, щоб тоді порахуватись з українством. І коли літом 1914 р. ся війна почалась, вони справді першим ділом кинулись нищити Українців. В Галиччині, закидаючи зраду, почали арештовувати й висилати з початку так званих москвофілів, потім і Українців. На Російській Україні адміністрація, що раніше не рішалась слухати противукраїнських порад, тепер вповні пішла за ними. Зараз з початком війни позакривано українські газети, почали арештовувати й висилати українських дїячів. Коли російські війська зайняли Львів сливе всю східню Галиччину (в осени 1914 р.), в правителі-

ственних кругах рішили, що тепер уже можна буде знищити українство до решти, до кореня. На Галиччину вони дивилися здавна як на джерело українства—хоч воно розвинулось там як раз за помічю й підмогою Українців з Росії. Тому думали, що як тепер знищать Українців в самій Галиччині, то зможуть задавити його зовсім.

Почали там закривати українські часописи, товариства, книгарні, виводити українську мову з шкіл, з урядів і всяких установ—заводити російську, та польську. Полякам полишали права, а тільки Українців, та ще Жидів, хотіли знищити. Українську інтеліґенцію, свідомійших міщан і селян почали цілими сотнями і тисячами арештовувати, волочити по тюрмах і висилати етапами до Росії, до далеких губерній і до Сибіру. Страшенно се робилось жорстоко і немилосердно, не кажучи вже, що безправно і беззаконно. Несповна рік господарили так в Галиччині російські війська і власти, і за сей час дійсно страшенно знищили тамошніх Українців.

Потім, коли Німці натиснули, і російському війську прийшлось виходити звідти, ще на виході вивозили російські урядовці всіх „підозрілих", а також багато селян позабирали з собою, обіцяючи їм гроші і землю в Росії. В пограничних українських землях в Росії вони підіймали людей і змушували їх також уступатися до внутрішніх губерній. Робилось се теж нерозважно і необачно, і сила народу і всякого достатку погинуло в сім виселенню, зруйнувався сей край до решти. І знов того найбільше пильнували, аби задавити українство: не позволяли засновувати українських комітетів для опіки і допомоги тим біженцям так, як позволяли комітети польські, литовські і всякі иньші, не дозволяли заводити українських шкіл для дітей, і ин.

Страшенно потерпіла Україна. Від страшної „Руїни" часів Дорошенка, від великого тодішнього „Згону", як силоміць згоняли українських людей за Дніпро, не переживав наш край, наш нарід такого знищення, лютого й немилосердного. Захланно, злорадно понищено культурні здобутки й засоби

ного, сотворені такою тяжкою працею цілих поколінь. Спинено культурне і національне життя. Перестали виходити книги, газети, все. Київська цензура, користаючи з военних обставин, заявила, що не буде пропускати ніяких українських книг, писаних українською, а не общеруською правописею. Через се припинилися й ті видання, які ще не були заборонені, спинилась усяка видавнича робота.

Для сильнійшого вражіння ще поарештовано ріжні зовсім безневинні видання й розпочато процеси против авторів. Коли ж видавці й автори пробували перенести видання куди небудь по-за межі досягання Київської адміністрації, і там перепиняно ім видання ріжними хитрими штучками. Найвищого верху свого ся лукава система дійшла на початку 1917 року, за кілька тижнів до революції, коли Київська адміністрація дала друкарням секретний наказ взагалі не приймати й не друкувати нічого українською мовою, хоч би якою правописею. (Ніби й явної заборони не було, а тим часом нічого не могло виходити).

Покладаючись на той недавній договір з поступовими російськими депутатами державної думи, Українці хоч через них хотїли піднести протест против усього отсього безправства—против такого нищення українського життя. Та сі союзники не хотіли тепер перешкоджати правительству, зайнятому війною. Тільки як провалилась окупація Галиччини і почались міркування, що не без вини в тім була й противукраїнська політика російської адміністрації в Галиччині,—тоді знято про се мову в думі, і заговорено про заборони та утиски на українство в Галиччині. Але тільки що заговорено, а ніякого натиску на правительство не вчинено й справу відложено. Правительство вело свої утиски все дальше й гострійше, і в останнім часі перед революцією, як було сказано, вони дійшли небувалого завзяття!

І немов на доповнення сеї безрадісної картини, нова гроза нависла і над Галиччиною потім, як вона вискочила з російської окупації. Австрійський цісар в осени 1916 р. поручив

свому премієрови виготовити законопроекти про поширення автономії Галиччини сливе окремої держави. Робив се на те, щоб галицьким полякам не було завистно і не тягло їх до Російської Польщі, котру Німеччина проголосила самостійною державою, забравши від Росії. Страшним се було ударом Галицьким українцям, бо таке відокремлення віддало би їх в повну власть Поляків. Досі вони шукали против їх утисків помочи у Центрального уряду та у парляменту, а з відокремленням Галиччини вони вже нічого не могли б їм помогти.

Над Австрійською Україною нависла велика небезпека, і тільки Російська революція зняла її.

74. Революція і визволеннє України. Саме в Шевченківські дні 1917 р. сталисъ великі військові рухи в Петербурзі, які стали початком російської революції—принесли визволення народам Росії, в тім і Україні. Як оповідають, початок тому дала українська агітація між солдатами-українцями в учебній команді одного з запасних гвардейських полків: Полки, що стояли в Петербурзі, віддали себе в роспоряджения Державної Думи, яка взяла керму в свої руки. Відставила царя й організувала „временне правительство" з людей опозіційного напрямку (на перший плян з них виступив Керенський і скоро став властивим керманичим Правительства). На першу вість про те, що царське правлінне впало, Українці, що жадібно весь час слідили за його ослабленням, зараз покористувались новою свободою, щоб вивести на світ свої потайні організації, відновити товариства, видання, газети. Нелегко се було—бо видавниче діло взагалі прийшло до великого розстрою за час війни, а українськэ таки й зовсім убите було ще тими всіма заборонами та утисками. Про те зголоднівши за національним життям за сі роки руїни, українське громадянство запопадливо поборювало всі трудности й енергійно організувалось, будило національну свідомість і агітувало за національними домаганнями.

Стара політична українська організація, що носила назву „Товариства Українських Поступовців" (ТУП.) і під тримува-

ла організацію й звязь в українськім громадянстві під час останнього лихоліття, вийшла з свого потаємного істнування й взяла на себе початок заснування політичного всеукраїнського об'єднання. В перших днях революції в Київі за її приводом завязалась „Українська Центральна Рада", що поповнилася представниками партій та груп, і взяла на себе ролю центрального органу для об'єднання політичної діяльности українського громадянства. Метою її вона поставила здійснення домагання, винесеного ще кирило-мефодіявцями і потім незмінно підтримуваного політичними українськими організаціями: широкої автономії України в Російській федеративній республіці. Пізнійше ся платформа (себто чергове завданне) організації була поширена, до неї внесено також справи економічні, забезпечення інтересів трудящого народу.

Заснування такого політичного обєднання дуже відповідало потребам часу і тому українське громадянство і весь організований народ стрів Раду з великою прихильністю, признав її своїм зверхнім органом, тимчасовим національним українським урядом. По великодніх святах (6—8 квітня) скликано в Київі всеукраїнський національний з'їзд, з представників всіх українських організацій і установ, і він перевибрав Центральну Раду на нових основах, з представників губерній і міст, українських партій і професійних груп. Потім великі з'їзди скликані в травню: всеукраїнський військовий перший і другий, всеукраїнський селянський, і нарешті робітничий з'їзд поповнили його склад, вибравши великі ради військових, селянських і робітничих депутатів і включивши їх у склад У. Ц. Ради. Вони представляли собою великі маси українського народу (на селянськім з'їзді були представники близько тисячі волостей, на першім військовім з'їзді делегати без малого міліону, а на другім поверх півтора міліона озброеного українського народу). Тому поповнена ними Рада стала правдивим органом широких українських мас трудящого люду. Її авторітет признали й Українці австрійські, американські та инші українські кольонії.

Ствердивши свою силу в українськім народі, мусіла Центральна Рада уставити відносини до центрального російського уряду і до неукраїнських організацій України. Вже на першім великім українськім вічу в Київі 19 березня зібрані поручили їй передати Центральному Російському Урядові домагання, щоб він признав своєю заявою потребу широкої автономії для України. Та тодішній російський уряд (тимчасове правительство) сам стояв так непевно, що не було чого до нього з тим звертатись. Потім військовий з'їзд нагадав про се саме і Центральна Рада в середині травня (мая) вислала депутацію до уряду, щоб домагатися такої заяви й ріжних підготовчих роспоряджень для переведення автономії. Але російський уряд, в котрім мали перевагу російські ліберали (так звані кадети, себто конституційні демократи, к-де), поставився неприхильно до сих домагань. Тоді представники селянства і війська, зібрані на тих великих з'їздах, що тоді відбувалися в Київі (на початку місяця червня)—представники міліонів українського народу, зажадали від Центральної Ради, щоб вона без огляду на Російський Уряд сама приступила до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу. Сповняючи сю волю народню, Центральна Рада дня 10 червня оголосила свій перший увіверсал до українського народу, оповіщаючи його, що однині вона сама творитиме нове життя на Вкраїні. Оподаткувала українську людність національним податком, наказала їй „організованим способом", себто без гвалтів і насильств, усувати з адміністрації людей ворожих українству і взагалі покликала до послуху своїм наказам.

Сей універсал зробив велике вражіння. Воно ще збільшилось, коли Центральна Рада зараз же приступила до формування свого виконавчого органу, Генерального Секретаріяту, для завідування ріжними справами. Люде, настроені вороже до українства, страшенно ярилися на Центральну Раду за те, що вона, мовляв, хоче „захопити" власть на Україні, але в центральнім уряді кінець кінцем взяли перевагу розважні голоси міністрів-соціалістів. Вони рішучо розійшлись з к-де в

справі дальших відносин і вважали потрібним залагодити українську справу щирими і рішучими уступками. Уряд рішив вислати до Київа своїх міністрів, для переговорів з Українцями і повного задоволення їх жадань. Сі міністри в днях 29 і 30 го червня відбули в Київі нараду з Центральною Радою і Ген. Секретарями, в справі будучого правління на Україні і дійшли, як здавалось, до повного порозуміння. Генеральний Секретаріят, вибранний ц. Радою на будуче, мав бути вищим органом Управління на Україні. Україна діставала автономію. Центральна Рада, що мала доповнитись представниками не українських народностей України, повинна була стати верховним органом краю. Генеральний Секретаріят мав перебрати на себе всю виконавчу власть в краю.

Після того як порозуміння з Ц. Радою було затвержене Центр. Урядом і проголошене другим універсалом Ц. Ради (3-го липня), представники не українських організацій війшли в склад Малої Ради (Комітету Ц. Ради), і вона розпочала свою діяльність уже як орган цілого краю й усеї його людности, не тільки української. Так мало початись автономне правління, на Україні.

75. Українська Народня Республіка. Здавалось, життя України виходило на рівний шлях і український народ в порозумінню з центральним урядом і не українськими демократичними організаціями міг узятись до будування нового громадського ладу. Але не так воно пішло, і на дорозі своїй українство стріло нові перешкоди, нові намагання спинити його розвій.

Після того як Центр. Рада поповнилась не українськими представниками, вона вибрала на ново Генеральний Секретаріят, згідно з умовою, виробила для нього статут і подала на затвердження центрального уряду. Але за той час сталися великі розрухи в Петербурзі, міністерство змінилось, взяли велику силу люде, неприхильні українству. Правительство не прийняло статуту, виробленого Малою Радою, видало свій, поминувши Ген. Секретаріятові управління тільки в пяти укра-

їнських губерніях, та й то не по всім справам. Було се дуже негарно, і для діла не користно. Але з огляду на грізні обставини Ц. Рада не хотіла розривати з центр. урядом і російською демократію й рішила формувати Г. Секретаріят тим часом на підставі правительственної інструкції.

Обставини справді були грізні. Петербурські замішання перекинулись на фронт, в Галиччині де які військові части відкрили границю і починили страшні спустошення в прифронтових місцях між українською людністю. Німецьке військо зайняло східню Галиччину, котру доти тримало російське військо, й посунуло на Волинь і Поділля. Місяць пізнійше німецьке військо прорвало фронт під Ригою, пішло на Петербург, а вищий генералітет під проводом Корнілова пробував підняти повстання. В таких тяжких обставинах політичний розум наказував урядові і демократії російській звязатись як найтіснійше з щиро демократичними течіями в усіх краях і областях, щоб охоронити державу від розвалу, а здобуті революцією свободи від противних замахів. Зібраний в Київі, закликом Центр. Ради, з'їзд народів, в місяці вересні, і вказав на потребу негайної перебудови Росії на основах федерації, щоб неспожитими силами народів і областей спасти від загибелі державу, зробити її справжньою отчизною для них і одбудувати їх силами.

Але центральний уряд і російська домократія не зрозуміли сього—і показали се на відносинах до найбільш організованної, найсильнійшої з країн—України. По ріжних відтяганнях центральний уряд в перших днях вересня затвердив поданих йому секретарів на ген. секретарствах. Але не дав в їх розпорядження потрібних засобів, далі мішавсь до управи України: призначав своїх комісарів поза Ц. Радою; велів їм далі вести зносини з центральними урядами поза нею; представлення ген. секретарів зіставляв без уваги. Взагалі виявив ясно, що передаючи на папері краєву власть Ген. Секретаріятові, в дійсности хоче зіставити все по давньому. А сенат російський так той і зовсім не згодився распублікувати ви-

роблену центральним урядом „інструкцію ген. секретаріатові“, себ то хотів уневажнити до решти всі уступки, зроблені українській автономії.

Таке невірне поводження центрального уряду викликало незадоволення в українськім громадянстві, а в неприхильних українству кругах підняло знову надії, що може все таки ще вдасться спекатись української автономії, взагалі українських домагань. Здержливість українських партій, Ц. Ради й Секретаріяту, що не хотіли розриву в такій небезпечній хвилі, вони готові були вважати за вияв ослаблення українства і думали, що з ним можна вже не рахуватись.

А тим часом обставини були такі, що вимагали від Центральної Ради і Секретаріяту найбільш рішучих заходів, щоб охоронити край від руїни. Центральний уряд не приймав їх домагань в справі упорядкування земельних справ, в українізації війська, а тим часом починались страшні грабіжі, убивства, розрухи на Україні. Військові части розлазились, банди дізертирів ходили по краю, особливо в західніх, прифронтових губерніях чинили погроми, розбивали поміщицькі двори, заводи, фабрики. Центральний уряд сам не міг нічого зробити в сім, і не давав змоги Ц. Раді зробити заходи для установлення ладу в краю.

Нарешті ж зробив замах на її саму. Коли Ген. Секретаріят в місяці жовтні виступив з програмою діяльности, в формі декларації перед Ц. Радою, і в ній признав потрібним скликати як найскорше Українські Установчі Збори та брав на себе роботу по їх скликаню, центральний уряд прийняв се за виступ противодержавний. Він доручив Київському прокуророві вчинити слідство про діяльність Секретаріяту і Ц. Ради і вжити на них карних заходів, а секретарів викликав до себе, аби дали пояснення, чи виправдалися в своїй діяльности.

Се була остання крапля, яка переповнила міру терпеливости й здержливости українського громадянства. Третій всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний в 20-х днях жовтня,

і Ц. Рада, зібрана на повну сесію з кінцем того ж місяця, висловились за потребу рішучих і енергійних заходів для того, щоб укріпити власть, заховати свободу і охоронити лад і право на Україні. Для сього треба було скінчити з подвійною ролею Ген. Секретаріяту, що був органом Центр. Ради, а разом з тим і органом центрального уряду. Треба було підвести під нього політичний фундамент української державности.

Думалось, що се й зроблять українські установчі збори з початком 1918 року. Але тут налетіла нова буря, яка не позволяла більше нічого відкладати. В 20-х же днях жовтня в Петербурзі почалось повстання соціялістів большевиків, яке скінчилось крахом тимчасового уряду Керенського. Власть в Петербурзі й Москві після кривавої усобиці перейшла в руки народніх комісарів большевиків, на чолі котрих стояв Ленін. Ні на фронті, ні в краю сі комісари не знаходили признання. В державі запанувала анархія. Люде, які стояли на чолі военної управи в Київі, під видом боротьби з большевиками задумали розбити і знищити також і український рух, напустивши на Ц. Раду донських козаків, дружини чехо-словаків і ріжні иньші, несвідомі справи. На кілька день Київ став місцем оружної боротьби. Дальше сього не можна було запускати. Ц. Рада була примушена взятись до способів рішучих.

Військовий з'їзд, що засідав в сім часі, виніс постанову звернутись до неї з закликом про негайне проголошення Української Республіки. Українські фракції Ц. Ради по довгім і грунтовнім обдумуванню сеї справи перейшли до того переконання, що дійсно в інтересах скріплення власти Центральної Ради і Генер. Секретаріяту сеї справи далі не можна відкладати, і Українська Республіка мусить бути проголошена негайно, але разом з тим мусять бути зазначені й певні основні принціпи соціяльні й економичні, які ляжуть основою в організації Української Республіки, як держави трудового народу, що ставить своїм першим завданням охорону його інтересів. Проект третього універсалу, в сих справах, внесений фракціями українських соціял-демократів і соціялістів-революціо-

перів був прийнятий Ц. Радою 7 листопада. Він касував приватну власність на землі сільсько-господарського значіння, заводив для робітників восьмигодинний день і контролю над продукцією; за не-українськими народностями України признавав права порядкування своїх культурно-національних справ (національно-персональну автономію). По сім Українська Народня Республіка була проголошена. Україна знов вернулась до державного істнування, котрого була позбавлена царським самовластєм.

Але вона не мала заміру рвати до решти з иньшими областями бувшої Росії. Третій універсал стояв на принціпі федерації, і Ген. Секретаріят взяв на себе заходи коло утворення федеральної організації з народами й областями бувшої Російської імперії. Але сі заходи не приводили ні до чого. Народи й області не важилися творити федерації без участи найбільшого з членів—Великоросії, а та не виявляла свого бажання в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, а ще більше—тому, що не могла й тепер позбутися своїх централістичних навичок. Заклики Ген. Секретаріяту зостались без відповіді, і Ц. Рада бачила, що Україна мусить, відложивши гадки про федерацію, стати на грунті державної окремішности і на сім грунті поглублювати свою організацію, щоб не росплинутися в хаосі анархії, що підіймавсь навколо.

До сього ж приводили й иньші обставини. Большевицьке правительство Великоросії, Совнарком (Совіт Народніх Комісарів), хоч в теорії і признавало за Україною „право на самоозначення аж до повного відділення“ (коли схоче, то може відділитися в окрему Державу), але на практиці хотіло роспоряжатися внутрішнім устроєм України і її політикою, зовсім не рахуючись з її самоозначенням, і коли його домагання не сповнялись, повів формальний военний наступ на Українську територію, і Ц. Рада побачила себе змушеною прийняти сю фактичну війну. З другого боку недійсність в державних відносинах України і Великоросії утрудняла українському урядо-

ві негайну ліквідацію війни з Центральними Державами, котрого добивалась від нього українська людність.

Всі сі обставини вимагали негайного оформлення того фактичного стану, в яким опинилась Україна: фактично вона стала самостійною, незалежною державою, яка мала свою монету, своє військо, вела самостійну міжнародню політику, але формально вона не проголошувала досі своєї незалежности, відкладаючи рішення сеї справи до Українських установчих зборів. Коли ж воєнні обставини не дали змоги їм зібратися в призначений час, українські фракції Ц. Ради вважали неможливим довше відкладати сього, і в день, призначений для установчих зборів 9 січня с.с., Ц. Рада видала свій четвертий універсал, в котрім розвиваючи і поглубляючи принціпи, проголошені III універсалом, проголосила Україну „самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу".

Україна стала самостійною Державою.

8,16
1486 Р Л
1956
2135
БІБЛІОТЕКА
ОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
I